

Date of Publication 21st Posted on Every Month

ISSN 2347-2448

છૂટક કિંમત : ₹ 20.00

બુદ્ધિપ્રકાશ

સંપાદક

મધુસૂદન પારેખ * રમેશ શાહ

સહાયક : પ્રફુલ્લ મહેતા

પુસ્તક ૧૬૫મું

• જાન્યુઆરી, ૨૦૧૯

• અંક : ૧

સાહિત્યમાં પ્રગતિશીલતા

પ્રગતિશીલ સાહિત્યને વ્યાખ્યાબદ્ધ કરવાના પ્રયાસને સફળતા ભાગ્યે જ મળે. જો પ્રગતિશીલ દષ્ટિ એમ ફરમાવતી હોય કે સાહિત્ય નિરર્થક વાણીવિવાસ કે કલમખેલ નહિ પણ જીવનને ઘડનાર એક બળ છે એટલે તેણે જીવનનું યથાતથ દર્પણ બની પ્રવર્તમાન સામાજિક-રાજકીય-ધાર્મિક વ્યવસ્થામાં પ્રતીત થતાં અને ડગલે ને પગલે આપણી માનવતાને ગૂંચળાવતાં અનિષ્ટોની નાબૂદી અર્થે મથવાની પ્રેરણા જગાવી સમાજને તથા સમગ્ર જીવનને પ્રગતિગામી બનાવવામાં જ કૃતકૃત્યતા માનવી જોઈએ, તો તેમાં વિનાસકોચ સંમત થઈ શકાય તેમ છે. એમાં 'નિરપેક્ષ કલા'ના આદર્શના ઉચ્ચારનાર અને આચરનાર સાહિત્યકારોની સમાજ કે જીવન પ્રત્યેની થોડીક બેજવાબદારી સામેનો વાજબી પ્રત્યાઘાત છુપાયેલો છે. પણ જો કેટલાક માને છે તેમ એ માર્કસવાદના ચોકઠામાં બંધ બેસે અથવા તેને અનુસરે ને પ્રચારે તેવા સાહિત્યને જ પ્રગતિશીલ કહી, તેથી અન્યથા વર્તનાર સાહિત્યને પ્રત્યાઘાતી કહી નાખે, તો તેવી સંકુચિત દષ્ટિ જોડે સંમત થતાં કોઈ પણ વિચારશીલ વ્યક્તિને અવશ્ય સંકોચ થવાનો. બે કારણે : એક તો એ કે પ્રગતિ શામાં રહી છે એની સર્વમાન્ય ત્રિકાલાબાધિત નિરપેક્ષ કલ્પના થઈ શકતી નથી. એ તો સાપેક્ષ હોય છે. ચુસ્ત માર્ક્સવાદી સામ્યવાદી સમાજવ્યવસ્થાના સ્થાપનને પ્રગતિનું શિખર માને, તો ચુસ્ત ગાંધીવાદી સત્ય અને અહિંસાના અશક્યવત્ મનાતા આદર્શના પરિપૂર્ણ વ્યવહારુ પાલનથી વિશ્વશાંતિ ને સર્વોદયની સ્થિતિને પ્રગતિશિખર માને, તો કોઈ નિત્યની કલ્પનાના નરપુંગવોની સૃષ્ટિને પાસે લાવવા મથે ને તેને પ્રગતિની પરાકાષ્ટા માને. તો પછી તે દરેક વાર્તાલેખક પોતપોતાની ભાવનાનું વિતરણ કરતા સાહિત્યને પ્રગતિશીલ કહેવાનો. બીજું એ કે મનોગત સૂક્ષ્મ સર્જનવ્યાપાર કોઈ એક જ વિચારસરણી કે દષ્ટિબિન્દુની ધૂંસરીએ જોડાય એ ઉચિત નથી તેમ કોઈ કાળે શક્ય પણ નથી. એમ કરવાનું કહ્યા કરી સાહિત્યકારોની પાછળ પડવામાં આવે તો પેલાઓ બહાવરા બની જે કંઈ લખી કાઢશે તે સાહિત્ય નહિ હોય. બીજું કશુંક હશે.

– અનંતરાય રાવળ

ગુજરાત વિદ્યાસભા

શેઠ ભો. જે. વિદ્યાભવન, એચ. કે કોલેજ કેમ્પસ,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

સૂચના

- ② આ માસિકનો અંક દર અંગ્રેજી માસની ૨૧મી તારીખે બહાર પડે છે.
- ② પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખો, નોંધો અને અભિપ્રાયો માટેની જવાબદારી તે તે લેખકની રહેશે.
- ② માસિકની રવાનગી, વ્યવસ્થા, લવાજમ તેમ જ જાહેરખબર અંગે પત્રવ્યવહારનું સરનામું :
ગુજરાત વિદ્યાસભા, શ્રી એચ. કે. કોલેજ કેમ્પસ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮ ફોન : ૨૬૫૮૨૦૮૮
- ② લેખ અંગે સંપાદકો સાથે પત્રવ્યવહારનું સરનામું : 'બુદ્ધિપ્રકાશ' C/O શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- ② લવાજમના દર
- વાર્ષિક લવાજમ : બસો રૂપિયા
- સંસ્થાના નોંધાયેલા આજીવન સભ્ય રૂ. ૧૦૦. છૂટક નકલ રૂ. ૨૦. ચેક/ડી.ડી. 'ગુજરાત વિદ્યાસભા'ના નામનો મોકલવો.
- ② જાહેરખબરના દર
પાછલું પૂર્ણ ૧૦૦૦ રૂપિયા
અંદરનું પૂર્ણ ૭૫૦ રૂપિયા
આખું પાનું ૬૫૦ રૂપિયા
અડધું પાનું ૩૦૦ રૂપિયા

લેખકોને ખાસ વિનંતી

- ② 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં એક કૃતિ પ્રગટ થઈ ગયા પછી જ બીજી મોકલવી. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એક માસની અંદર આપવામાં આવે છે. અન્યથા એ રદ સમજવી.
- ② જવાબ માટે પોસ્ટકાર્ડ મોકલશો નહિ. કૃતિ પરત મેળવવા માટે પૂરતી ટિકિટોવાળું જવાબી પરબીડિયું મોકલવું.

બુદ્ધિપ્રકાશ

પુસ્તક ૧૬૫મું

જાન્યુઆરી

અંક : ૧

અનુક્રમણિકા

પ્રાસંગિક નોંધ		
ખેડૂતોની લોનમાફીનું રાજકારણ	રમેશ શાહ	૩
ઉત્સવપ્રિય પ્રજા	રમેશ શાહ	૪
નોબેલ શાંતિ પુરસ્કાર મેળવનારાઓની યાદી	દિનેશ શુક્લ	૪
દેશમાં કરોડપતિઓમાં થયેલો વધારો	દિનેશ શુક્લ	૫
કવિતા		
વૃદ્ધ	દક્ષા પટેલ	૬
પ્રતીજ્ઞા	દક્ષા પટેલ	૬
ત્રણ ગીત	હરીશ મીનાશ્રુ	૭
ધુમ્મસમાં ફરવું	રમણીક સોમેશ્વર	૮
'શર્વિલક'નો રાજવિપ્લવ - લેખનમાં અને મંથનમાં...	મહેશ ચંપકલાલ	૧૧
યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનો વૃત્તાંત	રમેશ બી. શાહ	૧૮
કાવ્યરસભીનું કવિજીવન	હસિત મહેતા	૨૪
અતૃપ્તિમાંથી જન્મેલા ત્યાગની કથા	પ્રફુલ્લ રાવલ	૨૮
'તમે માનશો ?'માંની ત્રણ લઘુનવલકથાઓ વિશે	ઉત્પલ પટેલ	૩૪
ગીત - પતંગિયાં ખરી પડ્યાં...!	આસ્વાદ : રાધેશ્યામ શર્મા	૩૮
સંપાદિત 'શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી બાળનાટકો'ની આસપાસ	નટવર પટેલ	૪૦
ભારતવર્ષના ધ્રુવસ્વરૂપનો પરિચય	અરુણ જે. કક્કડ	૪૩
'સરદાર એટલે સરદાર'	દિનેશ શુક્લ	૫૧
પ્રસાદ (બુદ્ધિપ્રકાશ - સો વર્ષ પહેલાં)		
હાલની શિક્ષણપદ્ધતિની કેટલીક ખામીઓ	સંકલન : થોમસ પરમાર	૫૩
નવાં પુસ્તકો : સંક્ષેપમાં	પ્રફુલ્લ મહેતા	૫૬
પુસ્તક પરિચય	નટવર હેડાઉ, ભૂપતરાય ઠાકર	૫૭
સંસ્થાવૃત્ત	શ્રી. આર. ટી. સાવલિયા, પ્રીતિ નયન પંચોળી,	
	સંજય શ્રીપાદ ભાવે	૬૦
સાહિત્યવૃત્ત		૬૧

ગુજરાત વિદ્યાસભા વતી પ્રકાશક : માનાર્હ મંત્રી, ગુજરાત વિદ્યાસભા, શ્રી એચ. કે. કોલેજ કેમ્પસ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ □ ફોન : ૨૬૫૮૨૦૮૮ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ □ ફોન : ૨૬૫૬૪૨૭૯

પ્રાસંગિક નોંધ

રમેશ શાહ, દિનેશ શુક્લ

ખેડૂતોની લોનમાફીનું રાજકારણ

ખેડૂતોની આર્થિક દુર્દશા ઘણા લાંબા સમયથી ચાલી આવતી સમસ્યા છે. ખેડૂતો દ્વારા કરવામાં આવતા આપઘાત તેનો એક નિર્દેશક છે. આ સમસ્યાના ઉકેલ અંગે અર્થશાસ્ત્રીઓમાં વ્યાપક સંમતિ પ્રવર્તે છે. ખેતી પરનું ભારણ ઘટાડવા માટે ખેતી બહાર રોજગારીની તકો મોટી સંખ્યામાં સર્જવાની છે. આજે દેશમાં ૬૬ ટકા જેટલા ખેડૂતો પાસે એક હેક્ટરથી ઓછી જમીન છે. દેશમાં મધ્યમ અને મોટા ગણી શકાય એવા ખેડૂતોની સંખ્યા વધારવા માટે ખેતી ઉપર નભતા ખેડૂતોની સંખ્યામાં મોટો ઘટાડો થાય તે જરૂરી છે. અલબત્ત, આ એક લાંબો સમય ચાલનારી પ્રક્રિયા છે. બીજું, ખેતીના ક્ષેત્રે ઉત્પાદકતા વધારવા માટે સિંચાઈ જેવાં ક્ષેત્રોમાં મૂડીરોકાણ વધારવું જરૂરી છે. ખેતીક્ષેત્રે નવી વધુ ઉત્પાદક ટેકનોલોજી પ્રયોજાય તે દિશામાં ભરપૂર પ્રયાસો કરવાના છે. ખેતપેદાશોની વેચાણવ્યવસ્થા (માર્કેટિંગ)માં મોટા સુધારા કરવાના છે અને ગોદામો અને શીતાગારોમાં મોટા પાયા પર રોકાણો કરવાના છે. ખેડૂતો ફળો જેવા વધુ મૂલ્યવાન પાકોની ખેતી તરફ વળે તે માટે પોષક સવલતોનું નિર્માણ કરવાનું છે. ટૂંકમાં, ખેતી ક્ષેત્રે સરકારે મોટા પાયા પર સક્રિયતા દાખવવાની છે અને મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણો કરવાનાં છે. આ લાંબાગાળે ફળદાયી બનતાં પગલાનાં વિકલ્પે સરકારો લોનમાફી જેવા ટૂંકાગાળામાં ચૂંટણીમાં ફળદાયી નીવડવાની ગુંજાશ ધરાવતાં પગલાં ભરવાનું પસંદ કરે છે.

સરકારો કોંગ્રેસની હોય કે ભાજપની, તેમની નજર પાંચ વર્ષની ક્ષિતિજ મર્યાદામાં જ રહે છે. પાંચ વર્ષના અંતે આવનારી ચૂંટણીમાં વોટબેંક સર્જવાની દૃષ્ટિએ જે પગલાં ફળદાયી નીવડવાની સંભાવના નહિવત્ હોય એ પગલાં ભરવા સરકારો પ્રેરાતી નથી. ઉપર ખેતીના ક્ષેત્રે ભરવાં જરૂરી જે પગલાંનો નિર્દેશ કર્યો છે તે દિશામાં છેલ્લા લગભગ બે દસકામાં કેન્દ્રમાં આવી ગયેલી સરકારોએ મોટા પાયા પર કોઈ પગલાં ભર્યાં નથી. ખેતી મહદંશે રાજ્યોનો વિષય છે. પણ રાજ્યોએ પણ પહેલવૃત્તિ દાખવીને ખેતીના ક્ષેત્રે લાંબાગાળાની સુધારણાનાં કોઈ પગલાં ભર્યાં નથી, કેમ કે રાજ્યોમાં પણ પાંચ વર્ષની સમયમર્યાદા નજર સમક્ષ રાખીને પગલાં ભરતા રાજકારણીઓ જ શાસન કરે છે.

ખેડૂતોએ લીધેલી લોનો માફ કરવાનું પગલું ખેડૂતોને તત્કાળ રાહત આપતું હોવાથી તેમને સ્પર્શી જાય છે. તેઓ પણ એ જ માગણી કરતા હોય છે. પણ

લોનમાફીના પગલાંનું વિશ્લેષણ કરવા જેવું છે. જે ખેડૂતોએ બેંકો પાસેથી કે કેટલાક દાખલાઓમાં સહકારી સંસ્થાઓ પાસેથી લોનો લીધી હોય તે જ માફ કરવામાં આવે છે, શાહુકારો પાસેથી લેવામાં આવેલી લોનો માફ કરવામાં આવતી નથી. ઉપર નોંધ્યું છે તેમ દેશમાં ૬૬ ટકાથી અધિક ખેડૂતો પાસે એક હેક્ટરથી ઓછી જમીન છે. તેમને મોટા ભાગે લોન માટે શાહુકારો પર જ આધાર રાખવો પડે છે. દેશમાં બે હેક્ટર સુધીની જમીન ધરાવતા નાના ખેડૂતોનું પ્રમાણ પણ મોટા અને મધ્યમ ખેડૂતોની તુલનામાં મોટું છે. આ વર્ગના ખેડૂતોને પણ બેંકોના ધિરાણનો બહુ ઓછો લાભ મળે છે. મતલબ કે બેંક દ્વારા ખેડૂતોને અપાતી લોનોનો લાભ મુખ્યત્વે મોટા અને મધ્યમ ખેડૂતોને મળતો હોય છે, જેમનું પ્રમાણ દસ ટકાથી વધુ છે. આમ ખેડૂતોને અપાતી લોનમાફીનો લાભાર્થી વર્ગ નાનો અને પ્રમાણમાં સાધનસંપન્ન છે. સરકાર દ્વારા ખેતીના ક્ષેત્રે અપાતી સબસિડીનો લાભ પણ મોટા પ્રમાણમાં એ જ વર્ગને મળે છે. ખેડૂતોનો આ વર્ગ રાજકીય રીતે પ્રભાવક અને બોલકો વર્ગ છે. આ વર્ગ સીમાંત અને નાના ખેડૂતોને આગળ ધરીને પોતાનાં હિતો અંકે કરી લે છે. લોકશાહીમાં લઘુમતીમાં રહેલા વર્ગો કેવી રીતે પોતાનાં હિતો હાંસલ કરી લે છે તે સમજવા માટે ભારતનું કૃષિક્ષેત્ર સારો 'કેસ સ્ટડી' પૂરો પાડે છે.

૧-૧-૧૯

રમેશ શાહ

ઉત્સવપ્રિય પ્રજા

કવિ કાલિદાસે માનવીઓને ઉત્સવપ્રિય કહ્યા છે. રોજના એકસરખા જીવનમાં કંઈક બદલાવ આવે, જીવન કંઈક જુદી રીતે જિવાય એ માટે માનવીઓ વિવિધ ઉત્સવો ઉજવે છે. આમાં ધ્યાનપાત્ર બાબત એ છે કે પ્રત્યેક ઉત્સવ વિભિન્ન રીતે ઉજવવામાં આવે છે. અમદાવાદીઓ દશેરા ફાફડાજલેબી ખાઈને, ઉત્તરાયણ પતંગ ચગાવીને અને ધૂળેટી એકમેકને રંગીને ઉજવે છે. આ રીતે સમાજમાં કેટલાક વર્ગો આપણે ત્યાં જન્માષ્ટમી જુગાર રમીને, ૩૧મી ડિસેમ્બર નાચગાન અને શરાબની પાર્ટી કરીને અને શિવરાત્રી ભાંગ પીને ઉજવવાનું પસંદ કરે છે. પણ તેમની આ ઉજવણી ગુજરાતમાં કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનારી છે. બધા જ જાણે છે કે જન્માષ્ટમીના દિવસો

અગાઉથી કેટલાક જુગાર રમવાનું શરૂ કરી દે છે અને તેમાં સ્ત્રીઓ પણ સામેલ થતી હોય છે. એ જ રીતે દેશના અન્ય ભાગોની જેમ ગુજરાતમાં પણ ૩૧મી ડિસેમ્બરે નવા વર્ષને આવકારવા માટે શરાબ સાથે પાર્ટીઓ યોજાય છે તે સુવિદિત છે. હવે પહેલી જાન્યુઆરી વૈશ્વિક ધોરણે નવા વર્ષની શરૂઆતનો દિવસ બન્યો છે તેથી દુનિયાના અનેક દેશોમાં ૩૧મી ડિસેમ્બરની રાતે પાર્ટીઓનું આયોજન થાય છે.

જુગાર રમવો એ ઇષ્ટ પ્રવૃત્તિ નથી પણ માનવજાત આદિકાળથી વિવિધ સ્વરૂપે જુગાર રમતી આવી છે. એ જ રીતે નશાકારક પીણાં પણ માનવી આદિકાળથી પીતો આવ્યો છે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ સોમરસનો ઉલ્લેખ વાંચવા મળે છે. તેને માનવજાતની નિર્બળતા ગણવી હોય તો ગણી શકાય. પણ એનો એક વાસ્તવિકતા તરીકે ઇન્કાર કરી શકાય તેમ નથી. તેથી દારૂબંધીના કાયદાને દુનિયાના કોઈ દેશમાં સફળતા મળી નથી અને જુગારની પ્રવૃત્તિને અટકાવી શકાઈ નથી.

ગુજરાતમાં જન્માષ્ટમી નિમિત્તે ખેલાતા જુગારને ડામવા માટે તથા ૩૧મી ડિસેમ્બરે યોજાતી શરાબ પાર્ટીઓ રોકવા માટે પોલીસનો જાપ્તો વધારવામાં આવે છે અને એ રીતે લોકોને પોતાની રીતે એ ઉત્સવો ઉજવતા રોકવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, પણ એમાં કેટલી સફળતા મળે છે તે એક જાણીતી બાબત છે. પણ આ દંભ આપણને કોઠે પડી ગયો છે. એમાં ભ્રષ્ટાચારના રૂપમાં એક સ્થાપિત હિત પણ ઊભું થયું છે.

તા. ૨-૧-૧૯

રમેશ શાહ

નોબેલ શાંતિ પુરસ્કાર મેળવનારાઓની યાદી

વર્ષ ૨૦૧૮નો શાંતિનો પુરસ્કાર કોને મળશે, તે માટે કુલ ૩૩૧ ઉમેદવારો (૨૧૬ વ્યક્તિઓ અને ૧૧૫ જેટલાં સંગઠનો)માંથી પસંદગી કરવામાં આવી હતી. આ વખતે ૩૩૬ નોમિનેશન આવ્યાં હતાં.

નોર્વેના ધનિક આલ્ફ્રેડ નોબેલે તેની મોટા ભાગની સંપત્તિ પાંચ નોબેલ પુરસ્કારો માટે પાંચ સરખા ભાગોમાં વહેંચી નાખી હતી. આલ્ફ્રેડ નોબેલે લખ્યું હતું કે એક ભાગ એવી વ્યક્તિ, જેણે રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચે ભાઈચારો વધે, પોતાના લશ્કરમાં ઘટાડો કરે, અથવા તે નાબૂદ કરે અને

શાંતિપ્રક્રિયાઓને પ્રોત્સાહન આપે, તેને શાંતિનો પુરસ્કાર આપવામાં આવશે.

શાંતિ માટેના ૨૦૧૮ માટેનાં નોમિનેશનો મળી ગયાં છે. ‘નોબેલ શાંતિ સમિતિ’ મતદાન દ્વારા કોને આ પારિતોષક મળશે એ નક્કી કરે છે. આ નોમિનેશન એવી વ્યક્તિને સોંપવામાં આવશે, તે માટેનાં કેટલાંક ધોરણો નક્કી કરવામાં આવ્યાં તે પ્રમાણે તેમાં રાષ્ટ્રીય ધારાસભાઓ અને રાજ્યોના વડાઓ, ઉપરાંત ઇન્ટરનેશનલ કોર્ટ ઓફ જસ્ટિસના સભ્યો અને આર્બિટ્રેશન કોર્ટના ચીફ જસ્ટિસ, ઉપરાંત ઇતિહાસ, સામાજિક સાયન્સો, કાયદાશાસ્ત્ર, ફિલોસોફી અને ધર્મના અગ્રણી સભ્યોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે છે.

નોમિનીઓ અને નોમિનેટરોનાં નામ ૫૦ વર્ષો સુધી ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે.

૨૦૧૭ સુધીમાં ૯૮ શાંતિ પુરસ્કારો પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે. (૧૦૪ વ્યક્તિઓ અને ૨૭ સંગઠનો – જૂથો) વૈવક્તિક પુરસ્કાર મેળવનારાઓમાં, ૧૬ પુરસ્કારો મહિલાઓને આપવામાં આવ્યા છે. જેમાં મધર ટેરેસા (૧૯૭૯)ને, કોલકાતામાં મ્યાનમારના અંગ સાન સુ કી. (૧૯૯૧)ને અને પાકિસ્તાની સ્કૂલ ગર્લ મલાલા યુસુફઝાઈ (૨૦૧૪), માત્ર ૧૭ વર્ષની ઉંમરે પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો હતો. ભારતના કૈલાસ સત્યાર્થી અને મલાલા વચ્ચે પુરસ્કારને વહેંચવામાં આવ્યો હતો. શાંતિ પુરસ્કાર મેળવનાર બાંગ્લાદેશના અર્થશાસ્ત્રી મુહમ્મદ યુનુસ અને તેમની ગ્રામીણ બેંકને ૨૦૦૬માં શાંતિ પુરસ્કાર પ્રદાન કરવામાં આવ્યો હતો.

શાંતિના નોબેલ પુરસ્કાર મેળવનારાઓમાં અમેરિકાના નાગરિક હકોના એક્ટિવિસ્ટ માર્ટિન લ્યુથર કિંગ, બૌદ્ધ ધર્મના નેતા જેઓ ભારતમાં રહે છે તેમને ૧૯૮૯માં શાંતિ પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો હતો. રંગભેદના વિરોધ નેતા નેલસન મંડેલા, જેઓ પાછળથી દક્ષિણ આફ્રિકાના રાષ્ટ્રપ્રમુખે બનેલ) તેમને ૧૯૯૩માં અને છેલ્લે અમેરિકાના પ્રમુખ બરાક ઓબામા (૨૦૦૯)માં શાંતિ પુરસ્કારો પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે.

છેલ્લે મળતા સમાચાર મુજબ ૨૫ વર્ષની નાડિયા

મુરાદ અને ‘ડેમોક્રેટિક રિપબ્લિક’ના ડૉક્ટર ‘મિરેકલ’ તરીકે ઓળખાતા ડેનિશ મુકવેજની ૨૦૧૮ની ‘શાંતિ નોબેલ પુરસ્કાર’ માટે પસંદગી કરવામાં આવી છે.

આ નોબેલ શાંતિ પુરસ્કાર બન્ને વચ્ચે સરખે હિસ્સે વહેંચવામાં આવશે. ડેનિશ મુકવેજ એ નામાંકિત ગાયનેકોલોજિસ્ટ છે, જેઓ ‘ડેમોક્રેટિક રિપબ્લિક ઓફ કોંગો’માં ઘાયલ થયેલ મહિલાઓની સેવા કરે છે. તેમના આ કાર્યને ધ્યાનમાં રાખીને “ધ મેન ડુ મેન્ડસ વીમેન”ની ૨૦૧૫માં એક ફિલ્મ તૈયાર કરવામાં આવેલ.

દિનેશ શુક્લ

દેશમાં કરોડપતિઓમાં થયેલો વધારો

ભારતના સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર ટેક્સીસના તાજેતરમાં બહાર પડેલા અહેવાલ અનુસાર એક કરોડ રૂપિયાથી વધારે આવક ધરાવનારાઓની સંખ્યામાં ચાર જ વર્ષમાં ૬૮ ટકાનો વધારો થયો છે. હવે આપણા દેશમાં ૧.૪ કરોડ કરોડપતિ કરદાતા છે. ૨૦૧૪-૨૦૧૫માં, ૮૮૬૪૯ લોકોએ પોતાની આવક એક કરોડ કરતાં વધારે હોવાની જાહેરાત કરી હતી.

આ ઉપરાંત છેલ્લાં ચાર વર્ષોમાં આવકવેરા ભરનારાઓની સંખ્યામાં ૮૦ ટકાનો વધારો નોંધાયો છે. ૨૦૧૩-૨૦૧૪માં આ સંખ્યા ૩.૭૯ કરોડ હતી, તે વધીને ૨૦૧૭-૨૦૧૮માં ૬ કરોડ ૮૫ લાખે પહોંચી ગઈ છે.

‘સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટ ટેક્સ’ના ચેરમેન સુશીલચંદ્રે જણાવ્યું હતું કે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૭-૨૦૧૮ દરમિયાન ડાયરેક્ટ ટેક્સ અને ‘ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોજેક્ટ’ (જીડીપી)ની ટકાવારી ૫.૯૮ ટકા હતી, જે છેલ્લાં ૧૦ વર્ષોમાં સૌથી વધારે હતી એમ ચોક્કસ કહી શકાય.

કરોડપતિ કરદાતાઓની સંખ્યામાં થયેલ આ વધારાનું શ્રેય ખરેખર તો આવકવેરા વિભાગને મળવું જોઈએ, કારણ કે છેલ્લાં ચાર વર્ષો દરમિયાન આ કાયદામાં કરવામાં આવેલા સુધારા અને તેના કડક અમલને કારણે આ શક્ય બન્યું છે.

દિનેશ શુક્લ

કવિતા

● દક્ષા પટેલ

વૃદ્ધ

નાનકડા ચોરસ ટેબલ પર
મૂકેલું ચાવી મારવાનું
ડબા ઘડિયાળ
ટક ટક બોલે જાય છે.
કાળી જાડી ફેમનાં ચરમાં
બેત્રણ પુસ્તક
વિક્સની શીશી
ને દવાનો ડબ્બો
ઊઘડવાની રાહ જુએ છે.
ખુરશીના હાથા પર લટકતી
લાકડીને ચાલુ-ચાલુ
થઈ રહ્યું છે.
પણ
વૃદ્ધ, મોટા ફોટા પાછળ
માળો બાંધવા
ચકોચકી પાણીની લહેરોની જેમ
આવ-જા કરી શકે
તેટલા ધીમા પંખા નીચે
બે એક થીગડાંવાળી
સફેદ સુંવાળી શાલ માથે ઓઢીને
ઊઘની રાહ જોતો
આડો પડ્યો છે.
શાલના તંબૂમાં સજીવન થાય છે
વીતેલા સમયના કિસ્સાઓ.
ડઘાઈ ગયેલા ચહેરે
ફાટી આંખોએ જોયા કરે છે
સાંભળ્યા કરે છે... વેરવિખેર થયા કરે છે...
જીવ ચૂંથાય છે...
છાતી પર ભાર વર્તાય છે
શાલ કાઢી ઊભો થઈ જાય છે
હાંફી ગયો છે તે
છતાં
ખુરશી પર બેસી
ઘડિયાળને વધુ એક વાર ચાવી ભરે છે.

● દક્ષા પટેલ

પ્રતીજ્ઞા

દસ માળિયા ફ્લેટના
આઠમા માળની
મેદાન તરફની બારી
હંમેશાં ખુલ્લી હોય છે.
રમતાં બાળકોની ભૂમાભૂમ
ક્રિકેટ રમતાં છોકરાઓનું હો હો
સ્કૂટર, મોટરગાડી શીખતા
યુવાનાએ મારેલી જોરદાર બ્રેકનો અવાજ
આવા કેટલાંય અવાજો
હીંચકો બની બારીને અડકી લે છે.
આકાશમાં તરતી સમડીઓની
તીણી ચિચિયારી
ઉઘાડી બારીમાંથી અંદર ઘૂસી જાય છે.
પંખીની પાંખ જેમ ફરફરતી
વૃક્ષોની ટોચ
જડાઈ જાય છે બારી વચ્ચોવચ.
સૂરજ, ચાંદો, તારા ને વાદળાં
દરરોજ બારીમાં ડોકાય છે
આકાશનો ટુકડો પડદો બની
બારીએ લટકી પડે છે.
રૂમમાં રહેતો વૃદ્ધ
પોતાના રજિસ્ટર્સમાં
બાકી રહેલા દિવસોમાં
રોજ રોજ આ બધાની હાજરી પૂરી
બીજો દિવસ પડવાની
રાહ જુએ છે.

● હરીશ મીનાશ્રુ

ત્રણ ગીત

॥ ૧ ॥

સીસ નવાવૈ સંત કો, સિસ બખાનો સોઈ ।
પલટૂ જો સિસ ના નવૈ, બિહતર કદુ હોઈ ॥
(પુણ્યસ્મરણ : પલટૂદાસ)

નમે સંતને શિર, નમે તે શિર નહિતર કોળું
ઊંઘણશી જે છતે જાગ્રતિ, એને ક્યમ ઢંબોળું

મરુથળ શું મન, મૃગજળનો

તેં ખંતે કીધો ખડકલો

સરવર સમજી રાચે

એ તો પરપોટાનો ઢગલો

ભરતી ઓટે ઉછાંછળું તે નીર લવણથી ડૂહોળું
ઝીલવાં બારે મેઘ ને તારું છાછર સાવ કચોળું

ઘટમાં ઘર ઘેઘૂર ને ભીતર

જે વસનાર ગૃહસ્થી

ખપે ન એને મહેલ મિનારા

ગેહ કે ગુહા અમસ્થી

વણનકશાનું ઘર એ ઝીણું, નથી સાંકડું પહોળું
દશે દિશાનાં અંબર : લલદે શીદ જાચે ઘરચોળું

॥ ૨ ॥

અડધેરી પાંદડીઓ વીણતામાં વેરી, ને
આસવ ઢોળ્યો અમૂલો...

(પુણ્યસ્મરણ : ન્હાનાલાલ કવિ)

આજ જડી અમને રે અચરજ ઓંધાણી

પળમાંહી પૂરણ પરમાણી

ભલે ને એણે કીધી'તી અરધી કહાણી

અડધેરી પાંદડીઓ વીણતામાં વેરી,

ને રૂસણમાં અડધી વિખરાણી

રે એમ અમે જાત પારિજાતકની જાણી

ચાખ્યું અડધુંક બોર બોરડીથી તોડી

ઉપવાસ જાણે અડધી ઉજાણી

રે એમ અમે ખુદની મે'માનગતિ માણી

હાર સમેનું પદ છોડ્યું અડધુંક,

ભરી અધબીડ્યાં પોપચાંમાં પાણી

રે એમ આખા હરિવરની કીધ ઉઘરાણી

અડધુંપડધું રે વહે હોઠેથી ગીત

અને અડધાની મૌન કરે લહાણી

રે એમ અલલપંખીની રેલી પરાવાણી

અડધે મારગડે સામો તું આવે

ને અડધે લાવે જો મ્હાને તાણી

તો બાઈ મીરાં બોલિયાં રે થાંરી મહેરબાણી

॥ ૩ ॥

બીસ ચારિ અઠ્ઠેસા, અવધૂ, બીસ ચારિ
અઠ્ઠેસા*

સતના પૂરા સોલહ આના: અમે સિરફ ઢબુપૈસા

સમદર હોય તો પાર ઊતરીએ

શાહીનું શું કરવું

પડે ન પિડે ડાઘ, સાચવી

જવું કેમ સોંસરવું

તોય ઊપડ્યા ખેવટિયા લેખણનાં કરી હલૈસાં

બીસ ચારિ અઠ્ઠેસા, અવધૂ, બીસ ચારિ અઠ્ઠેસા

પિંજર બેઠા શુકપંડિતજી

ગ્રંથ ભણે નવ્વાણુ

કખગનો કરે પથારો

વહુનું જેમ જીઆણું

કાજળથી કજિયાળો કાગળ, હમ વૈસે કા વૈસા

બીસ ચારિ અઠ્ઠેસા, અવધૂ, બીસ ચારિ અઠ્ઠેસા

(* મધ્યકાલીન કાવ્યપરંપરામાં આંકડાઓનો સંકેત ક્યારેક આમ વિલક્ષણ રીતે કરવામાં આવે છે. બીસ ચારિ અઠ્ઠેસા એટલે ૨૩૦+૪+૨૮=૫૨ તે બાવન અક્ષર. અન્ય ઉદાહરણો : નવસત એટલે ૯+૭=૧૬ તે સોળ શૃંગારનો સંકેત. પાંચવીસું એટલે શતક)

‘માનવીમાં સંવેદનશીલ હૃદય, કલ્પનાશક્તિ, સૌંદર્યરતિ અને વિસ્મય અનુભવવાની શક્તિ જીવતાં રહેશે ત્યાં સુધી તો કવિતાનો ગુંજારવ જગતમાંથી સદંતર લુપ્ત થવાનો કોઈ ભય નથી. જ્યાં પહેલાં સૈકાઓ સુધી પદનું એકચક્રી શાસન પ્રવર્તતું હતું તેના પર ધીમે ધીમે નહિ, ઝડપથી, ગદ્ય પોતાની સત્તા વધારતું રહ્યું છે, તેણે કવિતાને પદ્યથી આગળ વધી ગદ્યનો વિશાળ પ્રદેશ ખુલ્લો કરી આપ્યો છે, રમવા માટે એટલે બહુ થાય તો પદ્ય ઓછું લખાય, પણ કવિતા ગદ્યમાં પેસવાની અને લલિત નિબંધ, નાટક, વાર્તા, એકાંકી, નવલકથા આદિનો વેશ લઈ સહૃદયોનાં હૈયાંને હલાવ્યાં કરવાની, ભાવિમાં, વર...સો સુધી. એની ખેરિયતને કોઈ જોખમ કલ્પી ફફડી ઊઠવાની જરૂર નથી.’

– અનંતરાય રાવળ

ધુમ્મસમાં ફરવું

રમણીક સોમેશ્વર

શિયાળાના દિવસો છે. ચોમેર ધુમ્મસ છવાયું. દૂરદૂરથી પ્રસરતું ધુમ્મસ આવતું જાય છે સાવ નિકટ. બધું જ ઢંકાતું જાય છે ધુમ્મસમાં. ક્ષિતિજરેખાઓ ઓગળી જાય છે. મેડી પરથી નજર કરું છું તો મારું આખું શહેર ધુમ્મસમાં ડૂબેલું ભાળું છું. વૃક્ષો પાંખો પસારી ધુમ્મસમાં તરતાં હોય એવું લાગે છે. પવન પડી ગયો છે. પંખીઓ મૂંગાં છે. ના, સાવ મૂંગાં તો નથી. એ તો ગોઠડી કરતાં હોય તેમ ધીમું-ધીમું ચહેકે છે. અરે ! આ પંખીઓ તો તણખલાની જેમ ધુમ્મસને ચાંચમાં ભરીને ઊડવા લાગ્યાં !

સૃષ્ટિ આખી ધુમ્મસ જાણે. પાસેનું ઝાડ ધુમ્મસ. આઘેના પહાડ ધુમ્મસ. રસ્તા - શેરી - મકાન - માણસ - બધું જ ધુમ્મસ. આવી ધુમ્મસ ઘેરી સવારમાં લટાર મારતાં યાદ આવી જાય છે જર્મન કવિ હરમાન હેસનું એક કાવ્ય. આખું કાવ્ય જ અહીં મૂકું.

ધુમ્મસમાં

ધુમ્મસમાં ભટકતા ફરવું કેવું અજબ છે
પ્રત્યેક વૃક્ષ અને પથ્થર, એક એકાન્ત છે
એક વૃક્ષને બીજું વૃક્ષ દેખાતું નથી
બધાં જ એકલાં છે.

મારે માટે દુનિયામાં મિત્રોનો દુકાળ નહોતો
જ્યારે મારી પોતાની જિંદગીમાં પ્રકાશ હતો
પણ... હવે તો ધુમ્મસ છવાયું છે
કોઈ એકાદ પણ નજરે પડતું નથી.

સારું છે, માણસને અક્કલ નથી આવતી
અંધકારને જોયા વિના
એ નિર્દય આપણને ચૂપચાપ
પ્રત્યેક ચીજથી અલગ કરી દે છે

કેવું અજબ છે ધુમ્મસમાં ભટકતા ફરવું
જિંદગી એકાન્તનું નામ છે
કોઈ પણ કોઈને ઓળખતું નથી
દરેક એકલો છે...

- હરમાન હેસ

(‘કંકાવટી’ નવેમ્બર-ડિસે. ૧૯૭૮)

ધુમ્મસ કવિતા થઈને આવે એટલે અનેક અર્થસંકેતો લઈને આવે. પછી એ કેવળ ધુમ્મસ ન રહે. ધુમ્મસના બારીક વસ્ત્ર નીચે ઢંકાયેલું કેટકેટલું ઉઘડતું જાય.

હરમાન હેસનું નામ આવતાં આપણને યાદ આવે 'સિદ્ધાર્થ'. જાણે આપણા જ દેશના વાયુમંડળમાંથી પ્રગટેલી, એક નવા બુદ્ધને જન્મ આપતી અનોખી લઘુ નવલ. હા, હેસને નોબેલ પારિતોષિક તો મળ્યું એમની નવલકથા 'ધ ગ્લાસ બીડ ગેઈમ' માટે - ૧૯૪૬માં. પણ આપણા હૃદયમાં કોતરાઈ ગઈ છે 'સિદ્ધાર્થ'. પગેરું શોધવા બેસીએ તો હરમાન હેસના નાના દક્ષિણ ભારતમાં રહી ગયેલા અને હેસની માતાનો જન્મ ભારતમાં. હેસ પોતે ૧૯૧૧માં ભારતનો પ્રવાસ ખેડી ગયા. એના ચૈતસિક સંચલનોમાંથી જ કદાચ પ્રગટી હશે 'સિદ્ધાર્થ'. - આ ક્ષણે હેસની અન્ય કૃતિઓ પણ યાદ આવે છે. હેસે નવલકથા, વાર્તા, પ્રવાસ, નિબંધો વગેરેની સાથે સાત જેટલા કાવ્યસંગ્રહો પણ આપ્યા. આ બધા પર નજર ફેરવતાં લાગે કે હેસ એટલે તો રઝળપાટ અને એકલતાના દ્વંદ્વ વચ્ચે કલમ ચલાવતા સર્જક. એમ કરતાં એકલતાનું ઉપનિષદ રચતા રહે.

આ ધુમ્મસ તો મને લઈ ગયું હેસની વાતોમાં - આ કવિનું માનવું છે કે, "રખડુ થવું એટલે વાવાઝોડામાં પંખી થવું." - કેવી અજાયબ વાત ! વાવાઝોડા વચ્ચે

પંખીના ઉડ્ડયન જેવો ગગનગામી રઝળપાટ અને ધુમ્મસ વચ્ચેના આવા રઝળપાટમાં કવિને લાગે છે કે આ પ્રગાઠ ધુમ્મસ બધાને એકલા પાડી દે છે. ચેતનવંતુ પ્રત્યેક વૃક્ષ કે અચલ ઊભેલો દરેક પથ્થર બની જાય છે એક આગવું એકાન્ત. ધુમ્મસમાં ઢંકાયેલા બધા જ એકલા. આવા કોઈ એકલ વૃક્ષને સાંભળતાં-સાંભળતાં જ કદાચ કવિએ લખ્યું હશે, "જેણે વૃક્ષને સાંભળ્યું હશે એને વૃક્ષ બનવાની નહીં પણ પોતે જે છે એ જ થવાની ઝંખના થગશે." જુઓ, કવિતા ક્યાં ક્યાં લઈ જાય છે ! ધુમ્મસમાં ભટકતાં (ભટકી જતાં નહીં) કવિ જાણે એકાન્ત અને એકલતાને ઉકેલે છે.

**"કેવું અજબ છે ધુમ્મસમાં
ભટકતા ફરવું"**

ધુમ્મસમાં ફરવું એટલે તો અખિલાઈમાં આંટો મારવો. બધું એકાકાર. - ધુમ્મસના આ પવન-પાતળા પટલને મારે વધુ નથી ખોલવું. થોડું ધુમ્મસ ભલે રહ્યું. એની પણ મજા છે. આ ધુમ્મસની વાતે મને જે. કૃષ્ણમૂર્તિ યાદ આવ્યા. તો, એમના એક અવતરણ સાથે મારા શબ્દોને પણ ઓગળી જવા દઉં ધુમ્મસમાં -

**"હું જાણી જોઈને થોડું ધુમ્મસ રહેવા દઉં છું.
હું ધારું તો સર્વથા સ્પષ્ટ થઈ શકું, પણ એ
મારો આશય નથી. એકવાર તમે કોઈ પણ
ચીજની વ્યાખ્યા કરો એટલે એ મૃત થઈ
જાય છે."**

વિવેચન પરત્વે ગુજરાતી સાહિત્યની સાંપ્રત સ્થિતિ ગમે તેવી હોય - કેવી છે એ વિચારીશું જ - પણ એનો આજ સુધીનો ઇતિહાસ ઊજળો છે. ગંભીર સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ લેખે વિવેચન આપણે ત્યાં શરૂ થયું અર્વાચીન યુગમાં જ.

- અનંતરાય રાવળ

‘શર્વિલક’નો રાજવિપ્લવ – લેખનમાં અને મંથનમાં...

મહેશ ચંપકલાલ

[૨]

ગતાંગથી ચાલુ... (૧)

ત્રીજા અંકનું પ્રથમ દૃશ્ય ‘મૃચ્છકટિક’ના ત્રીજા અંકની શરૂઆતમાં મોડી રાત્રે સંગીતની મહેફિલ માણીને પાછા ફરતા અને મૈત્રેય સાથે રેભિલના ગાન વિશે ચર્ચા કરતા ચારુદત્તના દૃશ્ય પરથી પ્રેરિત છે. મૂળ નાટકમાં સંગીતગોષ્ઠિનું કેવળ સૂચન જ છે પણ નાટ્યકાર અહીં સમગ્ર દૃશ્ય યોજે છે. ધનદત્ત સાર્થવાહના ભવનના આંગણે વિવિધ કલાઓના આચાર્યો, વિદ્વંધો, વારવનિતાઓ અને રસિક શ્રોતાઓ બેઠાં છે. ગાન, નૃત્ય વાર્તાલાપ ચાલે છે. ઉજ્જયિનીમાં નવોસવો આવેલો અને કલાનો સૂક્ષ્મ પરીક્ષક એવો શર્વિલક પાલક રાજાના પાપ કેવાં પ્રગટ કરે છે તે વિશે સૌ અહોભાવ પ્રગટ કરે છે. “વાણિજ્યમાં તો લાભ નથી રહ્યો, પણ જાણે કુરાજ્યથી ધરતીમાતા કોપ્યાં હોય એમ કશું ઊગતુંયે નથી..” એવો કોઈ બળાપો કાઢે છે તો કોઈ ચારુદત્તે રચેલા ગોપાલક વિષયક પ્રશસ્તિ ગાનનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે. ચારુદત્ત આવીને શકારે પોતાનું કેવું અપમાન કર્યું, વસંતસેનાને લઈને પોતાને કેવા અપશબ્દો કહ્યા ને પોતાને કેવો મારવા લીધો તે વિશે વાત કરી, “ધનિક કે નિર્ધન કોઈ પણ પુરુષની પ્રતિષ્ઠા ઉજ્જયિનીમાં નહીં રહે” એવું વેદનાભર્યાં સ્વરે કહે છે એટલે સભાજનોનો રાજા પાલક અને તેના સાળા અનાર્થ એવા શકાર પરત્વે રોષ ફાટી નીકળે છે. વસંતસેના પણ આવીને પોતાને બળાત્કારે વશ કરવા માંગતા શકાર પરત્વેનો પોતાનો અણગમો પ્રગટ કરે છે ને ત્યાં શકાર આવી ચઢે છે અને ‘ધનદત્ત શેઠ, વશંતશેણી લાવો’ એવી બૂમો પાડતો ચારુદત્ત ઉપર ધસે છે ત્યાં વસંતસેના જાતે આવી ગુસ્સામાં પોતાની મેખલા કાઢી શકારના મોં ઉપર મારે છે. શકાર હોહા કરી મૂકે છે, અને વસંતસેનાને પકડી લેવાની આજ્ઞા કરે છે. એટલે ચારુદત્ત ચંદ્રાકાર એવી પોતાની નાની કાઢી તલવાર કાઢી

તેને ડારે છે. દંડક અને તેની ટોળી રક્ષકોને મારી કાઢી મૂકે છે એટલે શકાર, “મને, રાજાના સાળાને માર્યો ? ઠીક શે ઠીક ? જોઈ લે જે ‘લ્યા ચારુદતિયા. જોઈ લેજે ‘લી વશંતશેણી..’ એવી ધમકી આપી ત્યાંથી જતો રહે છે ને દંડક સભાજનોને ઉશ્કેરે છે.

દંડક : અરે આ રાજ્ય કહેવાય કે અરાજકતા ?

ધનદત્ત : ધિગ્ ધિગ ! આ તો કોઈ પણ ગૃહસ્થના ઘરની રક્ષા ન રહી.

દંડક : અરે, આના કરતાં રાજા ન હોય તે સારું.

કેટલાક : અરે, ગોપાલક મહારાજનો કોઈ વંશજ જીવતો હોય તો...?

ચારુદત્ત : જો ગોપાલક મહારાજનો વંશજ જીવતો હોય તો તેની સેવામાં આ જીવન અર્પણ કરવાનું કોણ ધન્ય ન માને ?

દંડક : આવાં અપમાન સહન કરવા કરતાં તો અરાજકતા સારી.

બીજા : અરે, પેલા સિદ્ધની વાણી હવે ક્યારે સાચી પડશે ?

દંડક : આમ વાતો કરવાથી નહીં સાચી પડે. ગોપાલપુત્ર આવે તો બધાએ ઊભા થઈ સહાયક થવું પડશે.

બીજા : થઈએ થઈએ, જો ગોપાલપુત્ર બતાવો તો.

આ આખું દૃશ્ય નાટ્યકારનું સ્વતંત્ર સર્જન છે. મૂળમાં સૂચિત સંગીતગોષ્ઠીનું નવું દૃશ્ય યોજી પ્રજામાં પાલકના રાજ્યતંત્ર પરત્વે જે ઉકળાટ પ્રવર્તે છે એને વાચા આપવામાં નાટ્યકાર એનો કુશળતાથી ઉપયોગ કરે છે અને એ રીતે રાજવિપ્લવના પોતાના નવીન નાટ્યહેતુને આગળ કરે છે.

ત્રીજા અંકનું બીજું દૃશ્ય ‘મૃચ્છકટિક’માં નિરૂપાયેલું શર્વિલકનું ચોરીનું દૃશ્ય યથાતથ અનુસરે છે. માત્ર ચારુદત્તના ઘરમાં ખાતર પાડતા શર્વિલકનું કેટલુંક ચિંતન નવા નાટ્યહેતુને અનુરૂપ યોજવામાં આવ્યું છે.

શર્વિલક : મદનિકા વિના મારું ચિત્ત વ્યગ્ર રહી કશામાં

સ્પષ્ટ વિચારો કરી શકતું નથી. નિર્ણયો થતા નથી, અથવા સાચા થતા નથી. દર્દુરકને કુમાર પાસે મોકલ્યો અને હું ન ગયો એ નિર્ણયદોષ નહીં ? જરૂર, કુટિલમતિ ભરતરોહતકને એ પહોંચી ન શકે તો ?... પણ રાજપરિવર્ત માટે ઉજ્જયિની તો સંભાળવાની ને ? હું ઉજ્જયિની સંભાળવા ઉજ્જયિનીમાં રહ્યો કે મદનિકા અર્થે ?... મારું એક લક્ષ્ય વીંધાય કે બીજું વીંધાય પણ બંને કાજે મારે ધનની આવશ્યકતા છે. આ ઉજ્જયિનીના ધનિકો રાજપરિવર્ત અર્થે મને કાંઈ ધન આપે ? આપે એવી ખ્યાતિ એક ચારુદત્તની છે. મારા દુર્ભાગ્યે એ નિર્ધન થયા. નહિ તો ક્યારનોય પરિચય સાધ્યો હોત ! તો પછી ધનિકોનાં ઘર ફાડીને જ મારે ધન મેળવવું રહ્યું !

અને નાટ્યવક્રીકિત dramatic irony જુઓ. શર્વિલક ચારુદત્તના ઘરમાં જ ખાતર પાડે છે. એ અગાઉ ચારુદત્ત અને મૈત્રેય વચ્ચેના સંવાદોમાં પણ નાટ્યકાર પોતાનો વિપ્લવ સંબંધી નાટ્યહેતુ સિદ્ધ કરવા મૂળ સંવાદોની સાથે-સાથે નવા સંવાદો પણ વણી લે છે. ચારુદત્ત : મૈત્રક, મારું એ પદ કોઈ ગાય છે તો પાલક રોષે ભરાય છે, એમ મેં સાંભળ્યું, એમ કેમ હશે ? મૈત્રક : એમાં તમે રાજગુણો ગાયા છે જેમાંનો એક પણ મહારાજ પાલકમાં નથી. વળી, એમાં તમે મોટા મહારાજ ગોપાલકનું નામ મુદ્રિત કર્યું છે, એટલે રોષે કેમ ન ભરાય ?

ચારુદત્ત : દંડકે કહ્યું એ સત્ય લાગે છે. રાજા પાલકની પ્રેરણાથી જ શકારે વસંતસેનાનો પીછો પકડ્યો અને મારી અવજા કરી... મૈત્રક, મહારાજ ગોપાલકનો એક પુત્ર વિદ્યમાન છે એવી નવાઈ ભરેલી વાર્તા ગોષ્ઠીઓમાં ચાલે છે.

મૈત્રક : મિત્ર, સૂઈ જાઓ. મધરાત વીતી ચાલી... આ દંડક અને પેલો દર્દુરક અને પેલો વળી શર્વિલક – વાંઝણીના કંઈ ખડાષ્ટક ગોઠવતા હોય એમ મને લાગે છે... મિત્ર હવે તમે બે કુછંદો છોડી દો. મને એમાં સારું ભાવિ દેખાતું નથી... એક વસંતસેનાને વિસારી દો અને બીજું તમે આ ગોષ્ઠીઓમાં

જવાનું બંધ કરો.

ત્રીજા અંકનું ત્રીજું દશ્ય પણ ‘મૃચ્છકટિક’માંથી જ લેવામાં આવ્યું છે. મદનિકાની પ્રાપ્તિ અને વિયોગનો પ્રસંગ મૂળ પ્રમાણે યોજાયો છે પણ થોડા પરિવર્તન સાથે કે જેથી નવીન નાટ્યહેતુ સાથેનું અનુસંધાન જળવાઈ રહે. મૂળમાં તો શર્વિલક મદનિકાને કાજે આ સાહસ – ચોરી કરવાનું સાહસ – થયું એવું મનોમન કહે છે પણ અહીં તો નાટ્યકાર શર્વિલકના મુખે વિશેષમાં કહેવડાવે છે, “રાજા પાલકને ઉખેડવો છે અને આ મેં શું કર્યું ? જો પકડાઈ ગયો હોત તો ? ભરતરોહતકને કશું જ કરવાપણું ના રહેત. આવા રાજનીતિના કેટલા પ્રમાદો મારે હાથે થતા હશે ?” દશ્યના અંત ભાગમાં મદનિકાને વહેલ ઉપર ચઢાવતાં પહેલાં વસંતસેના શર્વિલકના સંદર્ભમાં કહે છે, વસંતસેના :

ધન્ય આ અવસર ! ઉજ્જયિનીનો નરવીર જોયો. મારી મદનિકા ભાગ્યશાળી છે.

નર નર કરતી સુરંત નારી

પ્રણય કરું કહીં શોધતી સદાની !

પશુગણ નયને પડંત દાઝે

નટવરને નીરખી ઉરે વસાવે

શર્વિલક પણ વસંતસેનાને ‘તમારો ઋણી છું’ એમ કહી ઉમેરે છે, “આર્ય ચારુદત્તની ક્ષમા અપાવશો તો અધિક ! મારા વિપ્લવકારી સાહસમાં હવે નહીં રહે વિદ્ધ !” એ જ વખતે નેપથ્યમાંથી ઘોષણા સંભળાય છે, “રાજા પાલકે ગોપાલપુત્ર આર્યકને ઘોષમાંથી પકડી આણી બંધનાગારમાં નાંખ્યો છે ! સર્વે સાવધાન !” ને શર્વિલક મદનિકાને ઉપાલંભ આપતાં કહે છે, “આ કષ્ટમ્ ! મદનિકા તારે કાજે... તને બેવા રહ્યો અને મારો પ્રિય સુહૃદ... મારો રાજા કારાગારમાં પડ્યો ! અને હું કામાગારમાં !” શર્વિલક વસંતસેનાને જ્યારે પોતાને કારણે તેમને સંકટમાં મુકાવું પડશે એવું જણાવે છે ત્યારે શર્વિલકનો સમગ્ર વૃત્તાન્ત જાણી ચૂકેલી વસંતસેના આત્માસન આપતાં કહે છે, “મદનિકાની જેમ વસંતસેનાને પણ સાહસ-સંકટ પ્રિય છે... શર્વિલક શંકા ન કરશો... લક્ષ્મી ને બુદ્ધિ મારી જો કામમાં કંઈ આવશે, ધન્ય એથી વધારે શું ? પ્રાણ પણ અધિકો નહીં !” ચારુદત્તને પણ આ સાહસમાં સહભાગી થવું રુચશે એવી

વસંતસેના બાંહેધરી આપે છે એટલે શર્વિલક જાણે પ્રણ લેતો હોય તેમ કહે છે,

શર્વિલક : સંકટ પણ સહાયક થયું. હવે તો આર્થા વસંતસેના અને આર્થ ચારુદત્ત, કુમાર આર્થકનો રાજ્યાભિષેક કરશે. અને હું ઉજ્જયિની કરી ઊંઘી, ઉશ્કેરી જનસંઘને છોડાવી મિત્ર મારો એ, સ્થાપું સિંહાસને નકી.

‘મૃચ્છકટિક’માંથી લેવાયેલાં દશ્યોમાં પણ નાટ્યકાર એક યા બીજા પ્રકારે રાજવિપ્લવનો મુદ્દો સહજતાથી વણી લે છે તેનું આ સબળ પ્રમાણ છે. ત્રીજા અંકનું ચોથું દશ્ય ‘રત્નાવલિનું પ્રતિદાન’ને લગતું છે જે સીધેસીધું ‘મૃચ્છકટિક’માંથી લેવામાં આવ્યું છે. પાંચમું દશ્ય પણ ‘મૃચ્છકટિક’માંથી જ છે, પરંતુ અહીં વસંતસેના – ચારુદત્તને અનુષંગે વિપ્લવની વાત ગૂંથી લેવામાં આવી છે.

ચારુદત્ત : (ગંભીર મુદ્રાએ) ઉજ્જયિની સળવળ થાય છે એવું તો મને ભાસ્યા કરતું, પણ પ્રસંગ આમ છે અને આટલે આવ્યો છે એથી હું અજ્ઞાત.

વસંતસેના : બધી કડીઓ તો આજે મળી. મદનિકાને મારે હાથ સોંપીને શર્વિલક ગયો ત્યારે એ જ મહામાત્ય શાલંકાયનનો પુત્ર શુકબુદ્ધિ.

ચારુદત્ત : મહામાત્ય શાલંકાયન અને અમારે એક કુટુંબ જેવો સંબંધ. શુકબુદ્ધિ મને ક્યારે પણ કેમ ન મળ્યો ?

વસંતસેના : ... કામીઓ અને વિપ્લવકારો સાહસ કરતા કાર્યાકાર્ય ભૂલી જાય છે... આ મેઘમાં થતો વીજળીનો ચમકાર કેવો છે ?

ચારુદત્ત : કેમ વારુ ? વીજળીનો ચમકાર તો અસ્થિર.

વસંતસેના : જલવિપ્લવકારી મેઘની જેમ, પ્રેમનો ચમકાર થાય અને પછી વાયુવેગે આકાશમાર્ગે મેઘ ચાલી જાય. શર્વિલકે એમ જ કર્યું... અરે આર્થ, આ નગરીમાં મેઘ અને વીજળીની વાત કેવી ? આ નગરીમાં વળી પ્રેમકથા કેવી ? બળાટકારને વશ થવું પડે એ લોકમાં પ્રેમ ક્યાં જીવે ? વિપ્લવ થયા વિના ઉજ્જયિની સ્વસ્થ થાય નહીં.

ચારુદત્ત : તો... ઉજ્જયિનીનો રાજપરિવર્ત કરી નાખીએ...

વિપ્લવમાર્ગે અભિસરણ કરાવતી અભિસારિકાને સ્વાગત !

એ જ ક્ષણે એક ભૂર્જપત્રનો ટુકડો આવીને પડે છે જેમાં શર્વિલકે સાંકેતિક ભાષામાં ઇશારો કરી ચારુદત્તને એ જ રાત્રીએ મળવા બોલાવ્યો હોય છે. વસંત ઘડીનોય વિલંબ કર્યા વિના ચારુદત્તને શર્વિલકનો સાથ શોધવા મોકલે છે અને રૂંધાયેલા અવાજે બોલે છે, “વિધિએ મારી સોહાગરાત ચોરી લીધી ભલે ! વિધિ, તને આવું જ રૂચે છે.” ને તરત જ સ્વસ્થતા ધારણ કરી ઉમેરે છે, “પણ મારી સોહાગરાતના બલિદાનથી ઉજ્જયિનીમાં અનુરાગની સોહાગરાતો ઊજવાશે...” શર્વિલકના સંદેશાને કારણે વસંતસેનાની સોહાગરાતનો ભોગ લેવાય છે આ નવું ઉમેરણ છે. ‘વસંતસેના – ચારુદત્ત’ વૃત્તાંત આ રીતે અહીં રાજપરિવર્તના મુખ્ય વૃત્તાંત સાથે સ્કુટ ને ચોક્કસ રીતે સંધાન પામે છે.

અગાઉ ત્રીજા અંકના ત્રીજા દશ્યમાં, “રાજા પાલકે ગોપાલક પુત્ર આર્થકને પકડી બંધનાગારમાં નાખ્યો છે. સર્વે સાવધાન” એવી નેપથ્યઘોષણા સાંભળી, શર્વિલક ‘સાવધાન’ બનીને સત્વર મદનિકાને મૂકી, આર્થકની વહારે દોડે છે અને તેમની સોહાગરાત્રિ પ્રલંબ વિયોગરાત્રિ બની રહે છે તેમ આ દશ્યમાં પણ ચારુદત્તને શર્વિલકની જેમ જ, વિપ્લવના કર્તવ્યનો સાદ પડતાં હંમેશની વિદાય લેવી પડે છે. વિધિ જાણે એમની સોહાગરાત ગૂંટવી લે છે. શર્વિલક – મદનિકાનો વિયોગ તો શૂદ્ધકે પણ યોજ્યો છે પણ અહીં નાટ્યકાર દ્વારા યોજવામાં આવેલો વસંતસેના – ચારુદત્તના વિયોગનો પ્રસંગ વિવેચકોને ‘વિશેષ કરુણ, વિશેષ વેદનાભર્યો’ જણાયો છે. ‘મૃચ્છકટિક’માં તો બંને પ્રેમી યુગલોનું પુનર્મિલન શક્ય બને છે, પરંતુ અહીં તો વારાંગનામાંથી કુલવધૂ બનેલી બંને પ્રેમિકાઓના પ્રેમીઓની વિદાય આખરી વિદાય જ બની રહે છે. “વિધિ તને એવું જ રુચે છે” વસંતસેનાની આ ઉક્તિ આખા નાટકનું જાણે ‘પતાકાવાક્ય’ બની રહે છે.

ત્રીજા અંકનું છઠ્ઠું દશ્ય સ્વતંત્ર નિર્માણ છે. શર્વિલકની મંત્રણા, એમાં ચારુદત્તની ઉપસ્થિતિ,

મદનિકાએ આર્યકને છોડાવવાની જવાબદારી લેવી આ તમામ બાબતો નવી છે અને એથી રાજપરિવર્તની મુખ્ય ઘટનાને ઉઠાવ મળે છે. કુમાર આર્યકને મુક્ત કરવાની આખી યોજના વ્યર્થ જતાં નિરાશ થયેલા શર્વિલકને જીવવાનું કશું પ્રયોજન લાગતું નથી એટલે દર્દુરકના હાથમાં ખડ્ગ મૂકી એ પોતાના હૃદયમાં ભોંકી દેવાની આજ્ઞા કરતાં કહે છે, “યોજના પ્રમાણે કુમાર કાલે નાસવા પ્રયત્ન કરશે. રક્ષકો રોકશે અને ભરતરોહતક કુમારનો નાશ કરશે ! કેમ ન કરે ? અમારા જેવા ચોર, જુગારી, લંપટનો સાથ કરનારને બીજું શું થાય ? દર્દુરક મિત્ર એક કામ કર. (લે આ ખડ્ગ) કુમારના એ સમાચાર સાંભળવા નથી.” ત્યાં જ ચારુદત્ત આવી ચઢે છે અને આર્યકને કારાગારમાંથી છોડાવવા માટે જરૂરી રાજમુદ્રા મદનિકા પાસે રહી ગઈ છે એવું શર્વિલક પાસેથી જાણ્યા પછી કહે છે કે વસંતસેનાની મદનિકા પાસે રાજમુદ્રા હોય તો તો તે મેળવવી સુલભ છે અને એ ક્ષણે જ ઝડ પાછળ સંતાઈ રહેલો એક અવગુંઠિત આકાર આગળ આવે છે અને રાજમુદ્રા ધરે છે ને શર્વિલક તે લઈ લે છે. એ મદનિકા છે જે વિલાસિની થવા નહીં પણ રાજમુદ્રા થકી આર્યકને કારાગારમાંથી મુક્ત કરાવવા આવી છે. એટલે જ જ્યારે શર્વિલક કંઈ પણ બોલ્યા વિના મદનિકા જાણે અસ્પૃશ્ય હોય તેમ તેને રાજમુદ્રા પાછી આપે છે. ત્યારે સૂચકપણે કહે છે, “તમારા શીલની કસોટી કરવા નહીં આવું.” મુક્ત થયેલા કુમાર આર્યકને સુરક્ષિત રીતે શિબિરમાં લઈ આવવાનું કપરું કાર્ય શર્વિલકે સાધી રાખ્યું છે એ જાણ્યા પછી ચારુદત્ત તેમાં સહાયક થવાનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે એટલે ચારુદત્તને વિપ્લવના કાર્ય સાથે જોડી આપવા નાટ્યકાર શર્વિલકના મુખે કહેવડાવે છે,

શર્વિલક : આપની સહાયકતા અમારે મન બહુ મોટી છે. આ વિપ્લવમાં કોનું શું થાય તે કહેવાય નહીં. ઉજ્જયિનીનો અંતઃ પ્રકોપ આપના નેતૃત્વ નીચે પ્રજ્વલે તો અમને બહારથી આક્રમણ કરવું સુલભ થશે. નહીં તો મહાસેનની મહાસેનાનો સામનો કરવો પડે...

અને ચારુદત્ત, “મહાસેનની સેનાને અવકાશ ન મળે એવી જ કંઈક રચના થશે” એવી હેયાધારણ આપે

છે અને વિપ્લવના કાર્યમાં સહજ રીતે જોડાઈ જાય છે.

ચોથા અંકના પહેલાં પાંચ દશ્યો ‘મૃચ્છકટિક’માંથી લેવામાં આવ્યાં છે. પહેલા દશ્યમાં ચારુદત્તના ગૃહજીવનનું માટીની ગાલ્લીવાળું પ્રસંગચિત્રણ છે જે મૂળ પ્રમાણે છે. બીજું દશ્ય પ્રવહણવિપર્યયની ઘટનાને નિરૂપે છે જેમાં મદનિકાની ભૂમિકા અગાઉનાં દશ્યોના અનુસંધાનમાં નવી રીતે કલ્પાયેલી છે. મૂળ પ્રમાણે નેપથ્યમાંથી ગોપાલપુત્ર આર્યક કારાગૃહમાંથી નાસી છૂટ્યાની ઘોષણા થાય છે ત્યારે નવા યોજાયેલા દશ્ય પ્રમાણે બે રક્ષકો દોડતા આવે છે જે મદિરાથી ચકચૂર છે.

પહેલો : ઓ ગોવાળિયો નાઠો ! ના... હો ભલેને ના...ઠો..

આપડે હું...

બીજો : ના. ના. ઝાલો ઈને.

પહેલો : સોને રાજા પાલક પકડે ! અલ્યા શિઘે કીધું સે કે રાજપલટો થવાનો સે. ગોવાળિયાનો દીકરો રાજા થવાનો સે. તે ‘લ્યા આપણને પરધાન બનાવ સે. સો ને નાહો !

એ જ વખતે મદનિકા પુરુષવેશમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે એને ઉદ્દેશીને કહે છે, “અરે આમને પૂસો..” એટલે તરત જ બીજો રક્ષક પૂચે છે, “રાજપલટો થવાનો સે ? ગોવાળિયો રાજા થવાનો ?” એ સાંભળી મદનિકા, “અરે, મહારાજ ગોપાલકના પુત્ર કુમાર આર્યક રાજા થવાના છે” એવો ઘટસ્ફોટ કરી બંનેને ત્યાંથી ભગાડી મૂકે છે. ત્યાં એક પગમાં બેડીસો ગભરાયેલે ચહેરે આમતેમ જોતો આર્યક પ્રવેશે છે અને મદનિકાની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરી આપતા નાટ્યકાર તેના મુખે કહેવડાવે છે,

આર્યક : અરે મદનક શર્વિલકના પ્રિય મિત્ર, ધન્ય ધન્ય તમારી રાજમુદ્રાને ! બહાર તો નીકળ્યો, પણ ત્યાં તો સામો દરવાન મળ્યો. તમે આપેલા ખડ્ગથી એને ઘાયલ કરી નાહો, પણ પગમાં આ શુંબલો રહી ગઈ.

મદનિકા : કુમાર, અત્યારે એ કાઢવાનો સમય નથી. તમે આ ખડકીમાં પેસી જાઓ. હમણાં પાલકના સૈનિકો આવી પહોંચશે.

આર્યક અને મદનિકા બંને ખડકીમાં પેસી જાય છે. ત્યાં આર્યા વસંતસેનાને ચારુદત્ત પાસે લઈ જવા આવી

પહોંચેલી બળદગાડીમાં આર્યકને બેસાડી દઈ પોતે પાછળ આવતા સૈનિકોને અવળે માર્ગે ચઢાવી દેશે એવું જણાવી મદનિકા, પોતાનું અસલ સ્વરૂપ આર્યકથી છુપાવેલું રાખી, આર્યકને ત્યાંથી રવાના કરે છે ને ત્યાં સૈનિકો દોડતા આવી મદનિકાને પકડી લે છે અને આર્યક ક્યાં નાહો એવું પૂછે છે ત્યારે મદનિકા ધીરજપૂર્વક જણાવે છે,

મદનિકા : મને રાજા પાલક પાસે લઈ જાઓ. હું એમને કહીશ. હું બધું જાણું છું, પણ તમને નહીં કહું. અહીં બધા રાજદ્રોહીઓ વસે છે.

મૂળ નાટકમાં આર્યકને કારાગારમાંથી છોડાવનાર શર્વિલક જ હતો પણ એ કામ અહીં મદનિકા કરે છે. શર્વિલકની ઉપસ્થિતિ સમગ્ર વિપ્લવકાર્યના સંચાલન માટે જરૂરી હતી એટલે આર્યકને કારાગારમાંથી છોડાવવાનું કામ નાટ્યકારે મદનિકાના માથે નાખ્યું એવી દલીલ અવશ્ય થઈ શકે. પણ માની લો કે આર્યકને છોડાવવા જતા એ કદાચ જીવતો છૂટી ન શકે તો વિપ્લવનો મુખ્ય આધાર જ ખસી જાય એટલે કેટલાક વિવેચકોના મતે એ કાર્ય જો શર્વિલકે પોતે માથે લીધું હોત તો તે વધારે ઉચિત ગણાત. કમસે કમ એનાથી શર્વિલકનું પોતાનું કર્તૃત્વ પ્રગટ થાય એવું એકાદ સાહસ તો એના ફાળે આવત !

ચોથા અંકના ત્રીજા દર્શ્યમાં વીરક-ચન્દ્રકનો ઝઘડો મૂળ પ્રમાણે જ નિરૂપવામાં આવ્યો છે. ‘મૃચ્છકટિક’માં બને છે તેમ વસંતસેના ચારુદત્તને મળવા પુષ્પકરંડક ઉદ્યાનમાં જવા માટે નીકળે છે પણ ભૂલથી સંસ્થાનકની ગાડીમાં બેસી જાય છે અને પાલકના કારાગારમાંથી છૂટીને આવેલો આર્યક (અહીં મદનિકાના ઇશારે) ચારુદત્તની ગાડીમાં ચડી જાય છે. આગળ ચાલતાં બે નગરરક્ષકો વીરક અને ચન્દ્રક ચારુદત્તની ગાડી ઊભી રખાવે છે પણ એમાંનો એક – ચન્દ્રક એમાં બેઠેલા આર્યકને ઓળખી જાય છે અને બીજા સાથે – વીરક સાથે – ‘કર્ણાટ કલહ’ એટલે કે બનાવટી ઝઘડો કરીને આર્યકને નાસી છૂટવા દે છે. મૂળ નાટકમાં ‘કર્ણાટ કલહ’ કરતાં પહેલાં ચંદ્રક સ્વગતપણે વદે છે, “જો એમ કહી દઉં કે ગોપાલપુત્ર આર્યક આર્ય ચારુદત્તની ગાડીમાં જઈ રહ્યો છે તો આર્ય ચારુદત્ત પણ રાજાની ઝપટમાં આવી જશે.”

જ્યારે અહીં નાટ્યકાર શર્વિલકના રાજપરિવર્તનો ચંદ્રકને મુખે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાવતા કહેવડાવે છે, ચંદ્રક : (સ્વગત) હવે શું કરું ? જો એ (વીરક) જોવા જાય તો... તો પ્રિય મિત્ર શર્વિલકનો રાજપરિવર્ત અહીં જ થંભી જાય. (વિચારી) કર્ણાટી કલહનું ખડજંતર કરું.

આ અંકનું ચોથું દર્શ્ય ‘ચારુદત્ત – આર્યક મિલન’ વિશેનું છે જે ‘મૃચ્છકટિક’ પર આધારિત છે, પરંતુ અહીં ચારુદત્ત વિપ્લવમાં સહભાગી બનવાને કારણે તેમજ આર્યકને કારાગારમાંથી છોડાવનાર શર્વિલક નહીં, પરંતુ મદનિકા હોવાને લીધે નિરૂપણ જુદું તરી આવે છે. મૂળ નાટકમાં ચારુદત્ત અને વિદૂષકનો સીધો પ્રવેશ દર્શાવવામાં આવ્યો છે પરંતુ અહીં જીર્ણોદ્યાન – પુષ્પકરંડકમાં ચારુદત્તને વિદૂષકની રાહ જોતો દર્શાવી ને તેના આવ્યા પછી, “વસંતસેનાને સંદેશો મળ્યો છે ?” એવો ચારુદત્ત દ્વારા અધીરાઈપૂર્વક પુછાયેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નાટ્યકાર વિદૂષક પાસે સહેતુક કહેવડાવે છે,

મૈત્રક : અરે ભાઈ, પહોંચાડવો છે... અરે પણ મિત્ર, અહીં આવતાં તો ભારે થઈ ગઈ. જ્યાં જુઓ ત્યાં રાજાના સૈનિકો દોડધામ કરી રહ્યા છે. હું એકને કંઈક પૂછવા ગયો, એટલે એણે મોં ઉપર મુક્કી જ લગાવી દીધી અને પછી કહે : ‘જાણતો નથી કે ગોપાલપુત્ર કારાગૃહ ભાંગીને નાહો છે’, એ તો સારું થયું કે મેં મોં ફેરવી નાખ્યું, નહીં તો મારા મોઢામાં એકે દાંત ન હોત.

મૂળ નાટકમાં ચારુદત્ત, “હું ગોવાળોનો કુટુંબી આર્યક, આપના શરણે છું” એવું આર્યકમુખે સાંભળ્યા પછી પ્રતિપ્રશ્ન કરે છે, “એ જ આર્યક ને કે જેને ગોવાળોની વસ્તીમાંથી ઉઠાવી લાવી રાજા પાલકે કારાગારમાં નાંખ્યો હતો.” પણ અહીં “હું ગોપાલપુત્ર આર્યક” એવું આર્યકમુખે સાંભળ્યા પછી તેને સહર્ષ નમન કરતાં ચારુદત્ત બોલી ઊઠે છે,

ચારુદત્ત : સ્વાગતં અવંતીપતિ મહારાજ આર્યકને.
આર્યક : એ તો શર્વિલક અને આપના સૌહાર્દથી !
ચારુદત્ત : મારું જે કાંઈ છે તે આપને ચરણે છે; પણ આપ કેવી રીતે આ પ્રવહણમાં આવ્યા ?

આર્ચક : હું રાજા પાલકને પ્રત્યક્ષ થવા કારાગારમાંથી બહાર નીકળ્યો. મારી સાથે ગુપચુપ ચાલતા એ મનોહર યુવાન સ્મિત કરી કહ્યું : 'કુમાર આર્ચક, મારી પાછળ પાછળ દોડ્યા આવો.' અને પછી તો કંઈ અટપટા સાંકડા માર્ગેથી એક મોટા ભવન આગળ મને લઈ આવ્યો, અને કહ્યું : 'આ આર્ચક ચારુદત્તના ભવનની વૃક્ષવાટિકા !' અને પછી આ પ્રવહણ આવતાં એ યુવાને (વાસ્તવમાં 'મદનક' રૂપે આવેલી મદનિકાએ) મને એમાં બેસી જવા કહ્યું.

ચારુદત્ત અને આર્ચક વચ્ચેનો આ સમગ્ર વાર્તાલાપ નવીન ઉમેરણ છે જે શર્વિલકે આદરેલા રાજવિપ્લવના સંદર્ભમાં ચારુદત્ત અને મદનિકાની બદલાયેલી ભૂમિકાનો નિર્દેશ કરે છે.

(૩)

ચોથા અંકના પાંચમાં દશ્યમાં શકારના પંજામાં સપડાયેલી વસંતસેનાનો પ્રસંગ છે જે 'મૃચ્છકટિક' અનુસાર જ છે, માત્ર વિટ વાસ્તવમાં તો શર્વિલકનો વિપ્લવસાથી જ છે એ અગાઉ જણાવવામાં આવેલી વાતને અહીં વિટના વ્યવહાર – વર્તન દ્વારા પરિપુષ્ટ કરવામાં આવી છે, જેમ કે શકાર જ્યારે ભિક્ષુ શ્રમણને પકડી લાવવાની આજ્ઞા કરે છે ત્યારે પોતે તો વાસ્તવમાં શર્વિલકનો જાસૂસ છે એનો અણસાર આપતાં વિટ કહે છે,

વિટ : હજી મારે આ સેવા ક્યાં સુધી કરવી ? પણ વિપ્ર મિત્ર શર્વિલકનો આદેશ છે કે મારે આની સેવામાં રહેવું. જાઉં. ભિક્ષુ મળે તો કહું કે હમણા સંતાઈ રહે, બહાર ન નીકળતો.

એ જ રીતે દશ્યના અંત ભાગમાં શકાર વસંતસેનાને મારી નાંખી તેનો દોષ પોતાના માથે ઢોળવા જઈ રહ્યો છે એની જાણ થતાં વિટ શકાર ઉપર ધસે છે ને શકાર ત્યાંથી દોડી જાય છે એટલે વિટ સ્વગતપણે જે કાંઈ વઢે છે તેમાં પણ તેની બદલાયેલી ભૂમિકાનો સંકેત મળી રહે છે,

વિટ : અહીં ઊભા રહેવું હવે યોગ્ય નથી. જ્યાં શર્વિલક ગયો છે ત્યાં હું જાઉં. શર્વિલક અત્યારે ક્યાં હશે ?

મદનિકા જાણતી હશે ! અરે શર્વિલક, મને આવું પાપ જોવાનું કામ સોંપ્યું ? પણ અત્યારે શોક કરવાનો કાળ નથી. શકાર મારા ઉપર આળ ચડાવશે. માટે ત્વરિત અહીંથી ખસી જાઉં અને શર્વિલકને સમાચાર આપી દઉં પણ આ સમાચાર ક્યા મુખે કહીશ ?

બૌદ્ધ ભિક્ષુ બની બુદ્ધ ભગવાનને શરણે ગયેલા સંવાહક નંદનકના મુખેથી બોલાતા મૂળ સંવાદોમાં પણ નાટ્યકારે વિપ્લવનો નવીન હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે ઉચિત ફેરફાર કર્યા છે જેમ કે નેપથ્યમાંથી 'ઊભો રહે ત્યાં, દુષ્ટ શમણિયા, ઊભો રહે' એવો શકારનો અવાજ સાંભળી નંદનક મૂળ ઉપરાંત કેટલાક વધારાના સંવાદ પણ બોલે છે.

નંદનક : અરે, આ ઉજ્જયિનીમાં શો અધર્મ વર્તે છે !... થાય છે, આ ચીવર કાઢી પાછો મારા મિત્ર શર્વિલકના સાથમાં જતો રહું. અરે, પણ એમ કરે પણ શું વળવાનું ? આ રાજાઓ અને તેમના સાળાઓ તો એવા જ રહેવાના ભગવાન બુદ્ધનું શરણ જ સાચું છે.

દશ્યના અંત ભાગમાં આવતા નંદનક અને વસંતસેનાના સંવાદોમાં પણ કેટલુંક નાટ્યકાર દ્વારા થયેલું 'સહેતુક' નવીન ઉમેરણ છે, જેનું અનુસંધાન અગાઉનાં દશ્યો સાથે છે.

નંદનક : કહો મારી ધર્મભગિની. શા ત્રાસ વત્ત્યા ?
વસંતસેના : ત્રાસ શા ? પાલક રાજાનો સાળો શકાર...!

નંદનક : એનું આ કર્મ ? તમને મારી નાખવા પ્રયાસ કર્યો ?... ઉપાસિકા, પાસેના વિહારમાં ચાલો...

વસંતસેના : મારે ઘેર નથી જવું. આર્ચક ચારુદત્ત જ્યાં હોય ત્યાં મારે જવું છે. જ્યાં આર્ચક ત્યાં મારું ઘર...

નંદનક : પોતે અત્યારે ક્યાં હશે ?

વસંતસેના : કોણ જાણે ! પ્રાતઃ કાલમાં આ પુષ્પકરંડકમાં મને બોલાવી'તી કાલ મધરાતના શર્વિલકના સંકેતથી ગયા છે.

નંદનક : તો તો શર્વિલકના શિબિરે જ ગયા હશે. ચાલો,

હું પણ ત્યાં જ જવાનો છું. મારે હવે આ ચીવર કાઢી નાખવું છે અને શર્વિલકના સાથમાં જોડાવું છું. ઉજ્જયિની ધર્મનગરી બને, પછી હું સાચો શ્રમણ થઈશ.

વસંતસેના : ... એક વાર ઉજ્જયિની ધર્મનગરી બને, પછી જ એ પ્રેમભાવની રમણીય નગરી બનશે.

ચોથા અંકમાં આવતું છઠ્ઠું દૃશ્ય પૂર્ણપણે નાટ્યકારનું પોતાનું મૌલિક સર્જન છે, જેમાં મદનિકા શ્વેતપદ્માને મુક્તિ માટે પ્રેરે છે અને શર્વિલકને એના રાજવિપ્લવમાં અણધારી આડકતરી મદદ મળે છે. રાજપરિવર્તના કાર્યમાં પાલકની રાણી શ્વેતપદ્મા પોતે જાણે જોડાતી હોય એવું સૂચન મળી રહે છે. આર્યકને કારાગારમાંથી મુક્ત કરવામાં પકડાયેલી અને રાણીની પાસે લઈ જવામાં આવેલી સાહસિકા મદનિકા અને રાણી શ્વેતપદ્મા એ બંનેના મેળાપને નિરૂપતું આ દૃશ્ય, તેમાં સ્ત્રીઓમાં હૃદયની અંદર સુપ્ત રહેલી કોમળ ભાવનાઓનો અતિ રમણીય આવિષ્કાર થયો હોવાને લીધે ચિરસ્મરણીય બની રહે છે. મદનિકા અને શ્વેતપદ્મા, વાસ્તવમાં તો આ બંને નારીઓ 'ભોગિની' છે. મદનિકાને તો ભોગિનીમાંથી કુલવધૂ બનવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે પણ પોતાના પ્રિયતમને તજીને સમ્રાજી બનવા આવેલી શ્વેતપદ્મા તો કેવળ ભોગિની જ બની રહે છે. વળી એની યાતના તો વારાંગના મદનિકા કરતાંય વધારે વિષમ છે. "વારાંગના પોતે શું કરે છે એ જાણે છે, તમે ગૃહસ્થો એ જાણતાં નથી." એવું મહેશું મારી મદનિકા, શ્વેતપદ્માને એ પોતે તો વારાંગનાથીય નિકૃષ્ટ છે એવો અહેસાસ કરાવે છે જે ભરતરોહતકના ઇશારે મદનિકા પાસેથી રાજદ્રોહનો ગુનો આચરનાર તેના પ્રિયતમ શર્વિલક વિશે બધી બાતમી જાણી લેવા તત્પર એવી રાણી શ્વેતપદ્માને અંતે રાજવિપ્લવમાં સહભાગી થવા દોરી જાય છે. મદનિકા અને શ્વેતપદ્મા વચ્ચેના આ સંવાદોમાં એનો સંકેત મળી રહે છે.

મદનિકા : તમે ગૃહાંગનાઓ પણ ધનને જ ધણી કરો છો અને પશુભોગો ભોગવો છો.

શ્વેતપદ્મા : હું તને નહીં બચાવી શકું મને પણ બચાવી નહીં

શકું. ત્રણ નરપશુઓના હાથમાં આપણે છીએ. પહેલો નરપશુ ભરતરોહતક, બીજો રાજા પાલક અને ત્રીજો મારો ભાઈ.

મદનિકા : તમારો ભાઈ શકાર ? એ ન હોત તો ઉજ્જયિનીમાં આ રાજપલટાની વાત મોડી થાત.

શ્વેતપદ્મા : તે હું જાણું છું... પણ ઈચ્છું છું.

મદનિકા : એટલો બધો તમને તમારા રાજાનો દ્રોહ છે ? શ્વેતપદ્મા : તું કહે છે એ સત્ય લાગે છે. તમારા કોઈ કરતાં રાજદ્રોહ મને વધારે છે. મારે આ રાજાથી છૂટવું છે.

મદનિકા : ... રાણી, આ રાજમુદ્રા.

શ્વેતપદ્મા : તારી પાસે રાખ. કુમાર આર્યક છોડાવ્યા એમ મને છોડાવજે. આપણે છૂટી જઈશું. તું અને હું...

આ જ દૃશ્યમાં નિરૂપાયેલો ભરતરોહતક અને પાલક વચ્ચેનો આર્યક કારાગાર તોડી નાસી ગયો તે માટે કોણ જવાબદાર એ વિષયક વિવાદ પણ નવો કલ્પાયેલો છે. શકારે વસંતસેનાની હત્યા કરી છે એ સમાચાર ઉજ્જયિનીમાં પ્રસરે એટલે વેશવાસના બધા વિટો, ધૂર્તો, શૂરાઓ, દેશપરદેશના રાજકુમારો પોતાના રાજગૃહ ઉપર આક્રમણ કરશે એવું ભરતરોહતકના મુખેથી સાંભળ્યા પછી ભયભીત બનેલો રાજા પાલક શકારને દેહાન્તદંડની સજા કરે છે, પણ શકાર આવીને વસંતસેનાની હત્યાનો ગુનો ચારુદત્ત પર ઓઢાડવાની વાત કરે છે જે મૂળ નાટક પ્રમાણે છે પણ ભરતરોહતક તેમાં જે પ્રકારે સંમતિ આપે છે તે નવી વસ્તુ છે.

ભરત : પણ ધર્મસિને વસંતસેનાનો હત્યારો કોણ સિદ્ધ થશે ? જે થશે તેને દેહાનાદંડ થશે.

શકાર : પણ મા'માતજી, જે મારનાર હોય એ જ શિદ્ધ થાય એવું કાંઈ શે ?... પેલો ચારુદત્તિયો એનો હત્યારો કાં શિદ્ધ ન થાય ? વસંતશેણી મને શ્યાં મળવા આવી'તી ? એ તો ચારુદત્તિયાને શોનાથી બદબદતી મળવા આવી'તી.

ભરત : તો તમે ધર્મસિને જઈ એવો વ્યવહાર લખાવો. પછી જે થાય તે ખરું.

પાલક જ્યારે "મહામાત્ય, આમ ધર્મસિનને દૂષિત કરવાથી શો લાભ ?" એવું પૂછે છે ત્યારે ભરતરોહતક સૂચકપણે જણાવે છે,

ભરત :ઉજ્જયિનીમાં અંતઃ પ્રકોપ કરાવનાર બધાને બહાર કાઢ્યા છે. આ એક અંદર રહ્યો છે. ઉજ્જયિનીનો સંમાન્ય એ નર, તે બીજી કોઈ રીતે દૂર નહીં થઈ શકે. ચારુદત્ત વસંતસેના – ઘાતક છે એમ પ્રસિદ્ધ થશે અને ચાંડાલો એનો વધ કરશે તો નગરીમાં ધાક વાગશે. હું પ્રચાર કરાવું છું કે પાલકનું ધર્માસન શુદ્ધ છે. તે નાના મોટાની અપેક્ષા કરતું નથી.

ભરતરોહતક વાજપેય યજ્ઞનો તાત્કાલિક સમારંભ આદરવાનો આદેશ આપે છે ત્યારે રાજા પાલક, જાણે એને માથે ચઢાવતો હોય તેમ કહે છે, “જેવું મહામાત્યનું શાસન” ને એ જ ક્ષણે શ્વેતપદ્મા એકદમ બહાર ધસી આવી તેનો પ્રતિકાર કરતાં બોલી ઊઠે છે, “રાજા પાલકનું શાસન ! રાજલક્ષ્મી તમારી કરવી હોય તો રાજન તમારું શાસન ચલાવો. આ વૃદ્ધમતિનું નહીં.” આ સાંભળી ભરતરોહતક પહેલાં તો ચક્રિત થાય છે પણ પછી શાસક સ્વરે પૂછે છે, “પેલી પાસેથી રહસ્ય જાણ્યું ?” ત્યારે શ્વેતપદ્મા એવા જ પ્રતિકારી સ્વરે ઉત્તર પાઠવતાં કહે છે,

“જાણ્યું ગોપાલપુત્ર આર્યક રાજા થશે, જો પાલક શાસન નહીં કરે તો.” કોપાયમાન ભરતરોહતક સર્વ પાપોનું મૂળ એવી શ્વેતપદ્માનું નિર્વાસન કરવાનો અને વસંતસેનાની દાસી મદનિકાને સો ગર્ભદાસોને સોંપી દેવાનું ફરમાન કરે છે. એટલે શ્વેતપદ્મા વળતો ઘા કરતાં કહે છે,

શ્વેતપદ્મા :એ તો મારા શકકુમારને શોધવા ગઈ છે. પારકી રાજલક્ષ્મી અને પારકી પ્રિયતમા જેની હોય તેને સોંપી દઈ સુખી થાઓ.

ભરતરોહતક શકરાણીને કારાગૃહમાં લઈ જવાની સૈનિકોને આજ્ઞા કરે છે ત્યારે ઉશ્કેરાઈ ગયેલો રાજા પાલક પોતે રાજા છે એમ જણાવી આજ્ઞા કરે છે, “મારું શાસન છે કે ભરતરોહતકને કારાગૃહમાં લઈ જાઓ.” પણ સૈનિકો ધરાર શ્વેતપદ્માને પકડીને લઈ જાય છે એટલે તરત જ રાજા પાલકને ખ્યાલ આવી જાય છે કે એનું શાસન રહ્યું નથી. દશ્યના અંતે ભરતરોહતકની આજ્ઞા પૂરેપૂરી જાણે સ્વીકારી લેતો હોય તેમ રાજા પાલક કહે છે, “હું મહામાત્યનું શાસન સ્વીકારું છું. વાજપેય યજ્ઞનો સમારંભ કરાવું છું.”

(વધુ આવતા અંકે)

તટસ્થતા કેળવવા વિવેચકે રોજ ગીતાપાઠ કરી સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો કેળવવાં, એમ ? એણે પોતાની કોઈ અંગત દષ્ટિ, વાદ કે વલણ વિનાની સાવ રંગહીન (colourless) વ્યક્તિ બની જવું અને અરત્નિસંસદિ – અને એના જન એટલે સાહિત્યસર્જકો : એમનાથી નિઃસંગતા – એટલે અતડાપણું કેળવવું ? એય માણસ છે, ઊર્મિધબક્તા હૈયાવાળું માનવી છે. એનેય ધર્મ, સમાજ, રાજકારણ, નીતિ વગેરે સંબંધી ચોક્કસ માન્યતાઓ કે દષ્ટિ કે વલણો હોય. તે ભલેને હોય એને તે સાહિત્યકૃતિના વિવેચનમાં આડાં આવવા ન દે તો બસ. એનામાં ઉપર જણાવેલી મૂડી ઉપરાંત સત્યનિષ્ઠા હશે અને સાચી સાહિત્યભક્તિ હશે તો સૌ સાહિત્યસર્જકો સાથે ભળતો છતાં તેમની કૃતિને મૂલવવાનું આવશે ત્યારે કૃતિને એમનાથી અલગ પાડીને એને વિશે વિચારશે અને કહેવા જેવું લાગે તે કહેશેય તે. એ કોઈની શેહશરમમાં પોતાનો ધર્મ ચૂકશે નહિ.

– અનંતરાય રાવળ

યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનો વૃત્તાંત

રમેશ બી. શાહ

ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના ૧૭-૫-૧૯૬૫ના રોજ વટહુકમથી થઈ હતી. ગુજરાતમાં નવી યુનિવર્સિટીઓ રચવા અંગે ૧૯૭૩માં વી. વી. જહોનના અધ્યક્ષપદે નિમાયેલી સમિતિએ જે નવી યુનિવર્સિટીઓ રચવાની ભલામણ કરી હતી તેમાં ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી છેલ્લી રચાઈ હતી. આ યુનિવર્સિટીનો આરંભ કરવાની વહીવટી જવાબદારી 'ફરજ પરના ખાસ અધિકારી' તરીકે કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકને સોંપવામાં આવી હતી. એ પછી ત્રણ વર્ષનું એક એવાં બે સત્રો માટે કુલપતિ તરીકે તેમણે કાર્યભાર સંભાળ્યો હતો. આ છ વર્ષના ગાળાનો યુનિવર્સિટીનો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં તેમણે યાદદાસ્તને આધારે આલેખ્યો છે. આપણે ત્યાં સરકાર કેટલી પૂર્વતૈયારી સાથે યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થાઓ રચે છે તે જાણવા માટે આ વૃત્તાંત ઘણો ઉપયોગી અને રસપ્રદ છે. કશાય પૂર્વઆયોજન વગર માત્ર યુનિવર્સિટી સર્જતો વટહુકમ બહાર પાડીને શૂન્યમાંથી યુનિવર્સિટી કેવી રીતે રચાય તે આ વૃત્તાંત વાંચવાથી સમજાય છે. યુનિવર્સિટીનું મથક કયા નગરમાં રહેશે તે નક્કી કરવાનું બાકી હોય, યુનિવર્સિટી માટે નક્કી કરવામાં આવેલા મથકે કાર્યાલય માટે મકાન ન હોય, કર્મચારીઓ ન હોય, યુનિવર્સિટીમાં સમાવિષ્ટ જિલ્લાઓમાં આવેલી કોલેજોને ક્યારથી નવી યુનિવર્સિટીમાં તબદીલ કરવામાં આવશે અને નવી યુનિવર્સિટી તેના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા ક્યારથી લેશે તેની કોઈ તારીખ નિયત કરવામાં ન આવી હોય અને છતાં કાગળ પર યુનિવર્સિટીની રચના થઈ જાય !

કાગળ પર સર્જાયેલી યુનિવર્સિટીને મૂર્ત રૂપ આપવાની સઘળી જવાબદારી પ્રથમ કુલપતિ કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક પર આવી. યુનિવર્સિટી પાસે હોવી જોઈતી જમીન

વગર શરૂ થયેલી યુનિવર્સિટી માટે જમીન સંપાદન કરવાનું અત્યંત વિકટ કાર્ય તેમણે પાર પાડવાનું હતું. યુનિવર્સિટી માટે જમીનસંપાદનથી જેમને પોતાની થોડીઘણી જમીન ગુમાવવાની થતી હતી એવા ખેડૂતોની આગેવાની લઈને એક ખેડૂતે સર્વોચ્ચ અદાલત સુધી લડત આપી હતી. યાજ્ઞિકસાહેબ સરકારના વહીવટના પૂરા જાણકાર હોવાથી તેઓ જમીન સંપાદનની વિકટ કામગીરી પાર પાડી શક્યા. પણ તે માટે તેમને આ તેમનો અંગત પ્રશ્ન હોય તેમ પાટણમાં હોય ત્યારે અન્નનો ત્યાગ કરીને ફળાહાર પર રહેવાના સત્યાગ્રહ પર જવું પડ્યું હતું અને તે પણ સંપાદન માટે નિયત થયેલી વિધિઓમાંથી પસાર થયેલી જમીન માટે જિલ્લા પંચાયત મંજૂરી આપે તે માટે ! જાહેર હેતુ માટે જમીનસંપાદન કરવાનું કાર્ય કેટલું અટપટું અને સમય લેનારું છે તે સમજવા માટે આ પુસ્તકનાં પ્રસ્તુત પ્રકરણો વાંચવા જેવાં છે. યાજ્ઞિકસાહેબને એક આઈ. એ. એસ. અધિકારી તરીકેનો તેમનો અનુભવ આ કાર્યમાં મદદરૂપ નીવડ્યો, પણ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાંથી આવેલા મહાનુભવ માટે એ કાર્ય ઘણું દુષ્કર થઈ પડે. યાજ્ઞિકસાહેબનો વહીવટી કાર્યનો અનુભવ આરંભના કર્મચારીઓની પસંદગીમાં પણ મદદરૂપ નીવડ્યો હતો. એ બધા અનુભવો તેમણે વિગતે વર્ણવ્યા છે, જેથી નવી જાહેર સંસ્થા શરૂ કરનારને કર્મચારીઓની પસંદગી કરવામાં દિશાસૂચન મળે.

યુનિવર્સિટી અંગેનું વિધેય તૈયાર કરતી વખતે યુજીસીનાં કેટલાંક સૂચનો ધ્યાનમાં લેવાનાં હતાં. એમાં કેટલાંક સૂચનો ચર્ચવા જેવાં છે. એક, યુનિવર્સિટીના માળખામાં ચૂંટણી ન્યૂનતમ રાખવી. અધ્યાપકો, રજિસ્ટર્ડ ગ્રેજ્યુએટ્સ વગેરેને બાદ કરતાં સત્તામંડળોની રચના

* યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનો વૃત્તાંત : ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી (સંભારણા સહ) લે. કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક, પ્રકા. હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ૨૦૧૭

નિયુક્તિથી કરવી. રાજ્ય સરકારને આ સૂચન સ્વીકારવામાં વાંધો ન હોય તે સમજી શકાય તેવું છે. આ સૂચનના સ્વીકારથી રાજ્યની યુનિવર્સિટી પરની સત્તામાં વધારો થાય છે; સરકાર પોતાના માણસોને યુનિવર્સિટીમાં સત્તામંડળોમાં નીમી શકે છે.

કુલપતિની પસંદગીમાં આપણે ત્યાં જે દંભ પ્રવર્તે છે તે અહીં પણ જોવા મળે છે. કુલપતિની પસંદગી માટે રચવામાં આવતી 'સર્ચ કમિટી'માં યુજીસીના એક પ્રતિનિધિ ઉમેરી ચાર સભ્યોની સમિતિ રચવી એવું યુજીસીનું સૂચન હતું. આ સૂચન રાજ્ય સરકારે સ્વીકારી લીધું. આજે દેશની મોટા ભાગની યુનિવર્સિટીઓમાં કુલપતિ પસંદ કરવા માટે એક 'સર્ચ કમિટી' નિમવામાં આવે છે, એટલે દેખાવ એવો થાય છે કે સરકાર તટસ્થ મહાનુભાવો દ્વારા કરવામાં આવેલી પસંદગી પ્રમાણે કુલપતિની નિમણૂક કરે છે. વાસ્તવમાં પ્રસ્તુત સમિતિ દ્વારા સૂચવાયેલાં નામોમાં પોતાની પસંદગીની વ્યક્તિનું નામ આવે તેની સરકાર તકેદારી રાખતી હોય છે. કોઈક દાખલામાં સરકારની પસંદગી બહારનાં નામ આવી જાય તો સરકાર સૂચિત નામોનો સ્વીકાર નહિ કરવાના પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરીને પોતાની પસંદગીની વ્યક્તિને કુલપતિપદે બેસાડીને જંપે છે. આમાં યુનિવર્સિટીને લગતા નિર્ણયો, યુજીસીએ સૂચવ્યા પ્રમાણે સરકારને બદલે ગવર્નર લે તેનાથી કોઈ ફરક પડતો નથી. મુદ્દો એ છે 'સર્ચ કમિટી'નો દેખાવ કરીને પોતાના માણસને બેસાડવાને બદલે સરકારે જવાબદારી સ્વીકારીને પ્રત્યક્ષ રીતે પોતાની પસંદગીની વ્યક્તિને કુલપતિપદે બેસાડી દેવાની પ્રથા પાડવી જોઈએ અને કુલપતિની નિમણૂક એક રાજકીય પસંદગી છે તે સ્પષ્ટ કરી દેવું જોઈએ.

આ મુદ્દો થોડા વિસ્તારથી ચર્ચવાનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરીએ. યાજ્ઞિકસાહેબની બીજી ટર્મ પૂરી થવા આવતાં નિયમ પ્રમાણે સર્ચ કમિટી રચવામાં આવી, પણ એ સર્ચ કમિટીએ જે નામો સૂચવ્યાં તેનો ગવર્નરે અસ્વીકાર કર્યો અને નવાં નામો સૂચવવા જણાવ્યું. સૂચવાયેલી પેનલમાં એક નામ યાજ્ઞિકસાહેબનું હતું. કુલપતિ તરીકે તેમણે બે ટર્મ (છ વર્ષ) યુનિવર્સિટીની રચના માટે પાયાની કામગીરી નિષ્ઠા અને કાર્યદક્ષતાથી બજાવી હતી. તેમ છતાં ગવર્નર

અને કદાચ મુખ્ય મંત્રીએ તેમને પસંદ કર્યાં નહિ. આપણે આગળ ઉપર જોઈશું તેમ કુલપતિ તરીકે યાજ્ઞિકસાહેબે યુનિવર્સિટીમાં કેટલાક નવા ઉપક્રમો હાથ ધર્યાં હતા, જેમાંના કેટલાક રાજ્યની અન્ય યુનિવર્સિટીઓ માટે અનુકરણીય હતા. મુદ્દો એ છે કે સરકારમાં બેઠેલાઓને યુનિવર્સિટીના કુલપતિપદે સક્ષમ વ્યક્તિને બેસાડવામાં રસ નથી હોતો. તેમને પોતાના આજ્ઞાંકિત માણસને બેસાડવામાં રસ હોય છે. આમાં યુનિવર્સિટીની કાર્યદક્ષતાનો ભોગ લેવાય તે સરકારમાં બેઠેલાઓની નિસબતનો વિષય નથી હોતો. જે યુનિવર્સિટી માટે સાચું છે તે અન્ય સરકારી સંસ્થાઓ માટે પણ સાચું છે.

યુજીસીનું એક સૂચન અનુસ્નાતક શિક્ષણ અંગે હતું. તે સૂચન પ્રમાણે અનુસ્નાતક શિક્ષણ યુનિવર્સિટીમાં જ થવું જોઈએ. કોલેજોમાં ચલાવાતાં યુનિવર્સિટીનાં અનુસ્નાતક કેન્દ્રો બંધ કરવાં જોઈએ, કારણ કે અનુસ્નાતક શિક્ષણ માટે સક્ષમ અને સુસજ્જ અધ્યાપકો યુનિવર્સિટીના વિભાગોમાં હોઈ શકે. પણ યુજીસી તેના આ સૂચનનો અમલ દેશમાં કરાવી શક્યું નથી. આમાં પ્રશ્ન કેવળ સુસજ્જ અધ્યાપકોનો નથી, અનુસ્નાતક શિક્ષણ પામવાની ક્ષમતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓનો પણ છે. સ્નાતક કક્ષાના શિક્ષણ માટે આપણે વિદ્યાર્થીઓના પક્ષે પાત્રતાનો આગ્રહ ન રાખીએ, પણ અનુસ્નાતક કક્ષાએ પણ પાત્રતા નહિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપીને એ ડિગ્રીને પણ મૂલ્યહીન કરી દીધી છે. ગુજરાતી સાથે એમ. એ. થયેલા એક વિદ્યાર્થીને 'તણખા' નામે ધૂમકેતુના વાર્તાસંગ્રહો પ્રગટ થયેલા છે તેની જાણકારી નહોતી ! સંખ્યાના દબાણ સામે ઝૂકી જઈને ઉચ્ચ શિક્ષણનાં ધોરણો પરત્વે આપણે સદંતર ઉપેક્ષા સેવી છે તેનું આ એક ઉદાહરણ છે.

જેવું સરકારનું વલણ હોય છે તેવું જ યુનિવર્સિટીમાં બેઠેલાઓનું વલણ હોય છે. આનું એક ઉદાહરણ અહીં વાંચવા મળે છે. યુનિવર્સિટીને સરકારે પાંચ વર્ષે ત્રણ વિષયના અનુસ્નાતક વિભાગો શરૂ કરવાની મંજૂરી આપી હતી. તેમાંનો એક સંસ્કૃત હતો. સંસ્કૃતમાં ચાર અધ્યાપકો પસંદ કરવાના હતા. એ માટે કે. કા. શાસ્ત્રીના અધ્યક્ષપદે રચવામાં આવેલી પસંદગીસમિતિએ એકની પસંદગી

પ્રોફેસર અને વિભાગીય અધ્યક્ષ તરીકે કરી હતી. એ અધ્યાપકને પ્રતિષ્ઠિત કોલેજમાં ઘણો લાંબો અનુભવ હતો. તેમને પસંદ કરવા માટે ૧૯૯૨ના જુલાઈમાં કારોબારી (સિન્ડીકેટ)માં દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી. ૩૧મી જુલાઈના રોજ કુલપતિનો કાર્યકાળ પૂરો થવાનો હતો, પણ કેટલાક સભ્યોએ દરખાસ્ત પછીની બેઠક પર મુલતવી રાખવાનું સૂચન કર્યું, અન્ય સભ્યોએ તેને મૌન સંમતિ આપી. એ પછીની બેઠકમાં દરખાસ્ત નામંજૂર કરવામાં આવી અને અધ્યાપકો માટે નવેસરથી જાહેરાત આપવામાં આવી. આ દાખલામાં નિષ્ણાતોની સમિતિએ કરેલી પસંદગીનો અસ્વીકાર કરવા માટે કારોબારીના સભ્યો પાસે શું કારણ હતું ? પસંદ કરવામાં આવેલા અધ્યાપકની શૈક્ષણિક ક્ષમતા વિશે પ્રશ્ન કરવાની યોગ્યતા કારોબારીના સભ્યોની હોઈ શકે નહિ. એક વ્યક્તિ તરીકે પસંદ થયેલા અધ્યાપક સામે વાંધો હોય તો તેની નિખાલસતાપૂર્વક ચર્ચા કરવી જોઈએ. તેના બદલે રાજકારણમાં ચાલે છે એવી ચબરાકીપૂર્વક દરખાસ્ત મુલતવી રાખવી અને પછી નામંજૂર કરવાથી વિભાગ શરૂ કરવાનું કામ વિલંબમાં પડ્યું. આ દાખલામાં પણ નિષ્ણાતોની વરણી સમિતિએ તેની પસંદગીના અધ્યાપકને કારોબારીએ પસંદ ન કર્યા અને તેને નવેસરથી પસંદગીનું કામ સોંપ્યું તેમાં કોઈ ગૌરવભંગનો ભાવ અનુભવ્યો નહિ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આવી વરણી સમિતિઓમાં બેસતા સભ્યો સરકાર કે યુનિવર્સિટીના હાકેમોની ઇચ્છા પ્રમાણેની વ્યક્તિઓની ભલામણ કરવા તત્પર હોય છે, તેઓ યુનિવર્સિટીના હિતમાં જ નિર્ણય કરવા દઢાગ્રહી નથી હોતા.

યુનિવર્સિટીના રાજકારણ અને ખટપટોને બાજુ પર રાખીને યાજ્ઞિકસાહેબે જે કેટલાક શૈક્ષણિક ઉપક્રમો દાખવ્યા તેની થોડી ચર્ચા કરીએ.

તેમણે કુલપતિ તરીકે સંલગ્ન કોલેજોની અનૌપચારિક મુલાકાત લેવાની પ્રથા શરૂ કરી. તેમનો આશય કોલેજના વાતાવરણથી પરિચિત થવાનો હતો. તેઓ અધ્યાપકોને મળતા અને સોએક વિદ્યાર્થીઓની સભા કરવામાં આવતી. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પ્રશ્નો રજૂ કરતા. દા. ત., ખેરાળમાં વિદ્યાર્થીઓ કોલેજનો

આરંભ પ્રાર્થનાથી થાય તેમ ઇચ્છતા હતા. થરાની કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં શિક્ષણપૂરક પ્રવૃત્તિઓ થાય તેમ ઇચ્છતા હતા. ટૂંકમાં, કુલપતિની આવી અનૌપચારિક મુલાકાતથી એક કર્મકાંડની જેમ ચાલતી કોલેજમાં ચેતનાનો થોડો સંચાર, અલબત્ત, થોડા સમય માટે થતો. વિદ્યાર્થીઓ થોડા જીવંત બનતા. સિદ્ધપુરની સૈફી કોલેજે કુલપતિની મુલાકાત ટાળી. “જાણકારોએ કહ્યું કે કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની પૂરતી હાજરી જ હોતી નથી અને કોઈ પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને યુનિવર્સિટીમાંથી કોઈ આવે તો રહસ્ય ખૂલી જાય એટલે આવું બને.” આમ, કુલપતિની મુલાકાત અનૌપચારિક સ્વરૂપની હોવા છતાં તેનાથી પરોક્ષ રીતે કોલેજનું મૂલ્યાંકન થઈ જતું. હવે ઔપચારિક સ્વરૂપે કોલેજોના મૂલ્યાંકનની પ્રથા શરૂ કરવામાં આવી છે. તેના આધાર પર કોલેજોને ગ્રેડ આપવામાં આવે છે.

તેમણે ‘ઉદ્દીચ્ય’ના નામથી યુનિવર્સિટીનું એક પાક્ષિક મુખપત્ર શરૂ કર્યું. યુનિવર્સિટીની સંલગ્ન કોલેજોમાં એકાત્મભાવ પ્રગટે અને ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીની એક ઓળખ ઊભી થાય તેવો આ પાક્ષિકનો ઉદ્દેશ છે. તેમાં ૪થી ૮ પાનાંના અંકમાં કુલપતિનો પ્રાસંગિક લેખ, યુનિવર્સિટીના વિકાસનો મુદ્દો, યુનિવર્સિટીના સમાચાર, કોલેજમાં યોજાયેલા કાર્યક્રમોના હેવાલો, વાંચવા જેવાં પુસ્તકનો નિર્દેશ, પ્રશ્નોત્તરી અને પત્રમૈત્રી જેવા વિભાગો આવરી લેવામાં આવ્યા હતા. કોલેજો માટે લવાજમ રૂ. ૨૫૦ રાખવામાં આવ્યું હતું. તેના બદલામાં તેમને પાંચ નકલો મોકલવામાં આવતી. ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓને એક વર્ષ ભેટ આપવામાં આવતું, અન્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫ રાખવામાં આવ્યું હતું. યાજ્ઞિકસાહેબના કાર્યકાળના અંતે ૯૫૦ વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિગત ગ્રાહકો હતા એ ‘ઉદ્દીચ્ય’ની વિદ્યાર્થીઓમાં લોકપ્રિયતા દર્શાવે છે. કુલપતિની સાથે પત્રવ્યવહાર કરનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૩૫૦ જેટલી હતી તે વિદ્યાર્થીઓમાં ‘ઉદ્દીચ્ય’થી પ્રગટેલી સામેલગીરીનો નિર્દેશ કરે છે. પણ અધ્યાપકોને સામેલ કરવામાં ‘ઉદ્દીચ્ય’ને સફળતા સાંપડી નહિ. તેમની પાસેથી જૂજ લખાણો મળ્યાં. ‘ઉદ્દીચ્ય’નો નમૂનો જોઈને ગુજરાતની અન્ય કેટલીક યુનિવર્સિટીઓએ પોતાના

મુખપત્રો કાઢેલાં તે તેની ઉપયોગિતા દર્શાવે છે. એમાંથી કેટલાં એના ઉદ્દેશની બાબતમાં સફળ રહ્યાં અને ટકી રહ્યાં છે તે હું જાણતો નથી.

યાજ્ઞિકસાહેબે તેમની વિલ્સન કોલેજના પ્રો. પી. એ. વાડીઆની એક પ્રવૃત્તિનું સ્મરણ કરીને ‘બુધવારિયું’ નામથી વિદ્યાર્થીઓની ગોષ્ઠિની પ્રવૃત્તિ ચલાવી હતી. આ જૂથમાં વિદ્યાર્થીઓ જ ચર્ચા કરતા. એ રીતે વિદ્યાર્થીઓ, ભલે નાના જૂથમાં પણ વાંચતા, વિચારતા અને ચર્ચા કરતા થતા. યુનિવર્સિટીમાં અનુસ્નાતક વિભાગો શરૂ થયા ન હોવાથી જૂથચર્ચા માટેના વિદ્યાર્થીઓ સ્થાનિક આટ્સ અને સાયન્સ કોલેજોમાંથી મેળવવાના હતા પણ આચાર્યોનો કોઈક કારણે જરૂરી સહકાર સાંપડ્યો નહિ. ત્રીજા વર્ષે યુનિવર્સિટીએ પરીક્ષા લીધી અને તેથી બધા વિદ્યાર્થીઓનાં પરિણામો યુનિવર્સિટીના કાર્યાલયમાં જ ઉપલબ્ધ હતા. એના આધારે પાટણ કેન્દ્રમાં દરેક પરીક્ષામાં પ્રથમ ત્રણમાં આવનાર બધા વિદ્યાર્થીઓને રૂબરૂમાં અભિનંદન આપી શકાય તે માટે બુધવારે છ વાગ્યે ગ્રંથાલયમાં આવવા માટે નિમંત્રણ પાઠવવામાં આવ્યું. એનો પ્રતિભાવ ઘણો સંતોષકારક આવ્યો. એ વિદ્યાર્થીઓને જૂથચર્ચાનો કાર્યક્રમ સારી રીતે સમજાવી શકાયો. તેથી ત્રીજા વર્ષે એ કાર્યક્રમ સારી રીતે શરૂ થઈ શક્યો અને વિસ્તર્યો. એક વખત ચર્ચામાં માલૂમ પડ્યું કે એક પણ વિદ્યાર્થીએ ગીતા વાંચી ન હતી. તેથી યાજ્ઞિકસાહેબના સૂચનથી દર ગુરુવારે એક કલાક ગીતાના સહવાચનનો કાર્યક્રમ હાથ ધરાયો. ગીતાવાચનનો આ કાર્યક્રમ સાડાચૌદ મહિના ચાલ્યો. અન્ય ધર્મોમાં પણ રસ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને એ ધર્મોનો પરિચય થાય તે માટે વિનોબાજીના ‘કુરાનસાર’ અને ‘ખ્રિસ્તધર્મસાર’ પણ વાંચ્યાં. એક બીજી આડપ્રવૃત્તિ શેક્સપિયરનાં ચાર નાટકોના વાચનની થઈ. આ વાચન સમજૂતી અને આસ્વાદ માટે કરવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યક્રમ મુખ્યત્વે બી. એ.માં અંગ્રેજી મુખ્ય વિષય રાખનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે હતો.

વિદ્યાર્થીઓ સાથે સામાન્ય ચર્ચા અને વાચનની આ બેઠકો સારી સંખ્યામાં થઈ. બુધવારિયાની બેઠકો ૨૩૦થી વધારે, ધાર્મિક વાચનની ૭૦થી વધારે અને શેક્સપિયરના

નાટકોની ૪૦થી વધારે બેઠકો થઈ હતી. વિદ્યાર્થીઓને પણ સારી સંખ્યામાં ભાગ લીધો હતો. આ પ્રવૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સાહને લીધે નિયમિત ચાલી શકી. “માત્ર દિવાળીના દિવસોમાં બુધવારના રોજ રજા પડતી. બાકીના દિવસોમાં પરીક્ષા ચાલતી હોય તો પેપર પૂરું થયા પછી પણ વિદ્યાર્થીઓ આવતા.” પણ આચાર્યો અને અધ્યાપકોનો પ્રતિભાવ સાવ નિરાશાજનક હતો. અધ્યાપકોમાંથી તો કોઈએ એના વિશે કશી પૂછપરછ પણ ન કરી. ઊલટાનું કેટલાક અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓનો ઉત્સાહ તોડી પાડવાનું કામ કરતા હતા. એક અધ્યાપકે તો વિદ્યાર્થીને એમ કહ્યું કે “આ બુધવારિયામાં જઈને હાહાલીલીની વાતો કરવામાં શો ફાયદો મળે ?” પણ જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસીઓના સમુદાયના અર્થમાં યુનિવર્સિટી આપણે ત્યાં અપવાદરૂપે જ અવતરે છે. તેથી આપણે ત્યાં ચર્ચાઓ અને મતમતાંતરો અપવાદરૂપે જ જોવા મળે છે. જુદા મતને શત્રુતારૂપે જોવામાં આવે છે.

કોલેજોના વર્ગોની બહાર વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિમાં સામેલ કરવા માટે વિવિધ શિબિરોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. વાચનશિબિરો અને નાટ્યશિબિરો સાત દિવસની યોજવામાં આવતી, જ્યારે અન્ય શિબિરો ત્રણ દિવસની યોજવામાં આવતી. દરેક શિબિરમાં સામાન્ય રીતે ત્રીસ-પાંત્રીસ વિદ્યાર્થીઓ બોલાવવામાં આવતા. આ શિબિરો ઉપયોગી માલૂમ પડી હતી. કોલેજો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી તેમણે ઘણો સારો પ્રતિસાદ મળ્યો હતો. પણ યાજ્ઞિકસાહેબે તેના સંદર્ભમાં એક અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે : “પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને ઘણી ઓછી સંખ્યામાં તેનો સીધો લાભ મળતો. દરેક શિબિરમાં જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓ આવે તોપણ વર્ષમાં અઢીસો-ત્રણસોથી વધારે સંખ્યા થઈ શકે નહિ. તેથી કોલેજોને પણ આવી શિબિરો સ્થાનિકે યોજવાનું સૂચન કર્યું.” કેટલીક કોલેજો એવી શિબિરો યોજતી પણ હતી. પણ કોલેજોની એ શિબિરોમાં સામેલ થતા વિદ્યાર્થીઓને ઉમેર્યા પછીયે કોલેજોની કુલ વિદ્યાર્થીસંખ્યાના સાપેક્ષમાં તો એ વિદ્યાર્થીસંખ્યા નગણ્ય જ રહેવાની.

આના સંદર્ભમાં સ્વ. ચી. ના. પટેલે કરેલી એક વાત યાદ આવે છે. તેમણે એ મતલબનું કહેલું કે

કોલેજોમાં જોડાતા વિદ્યાર્થીઓનો મોટો સમુદાય ભણવા માટે કોલેજોમાં આવતો નથી. તેમને કોલેજના કેમ્પસમાં વર્ગોની બહાર બેસવા માટે સગવડ કરી આપો અને જેઓ ખરેખર ભણવા આવે છે તેમને જ વર્ગોમાં ભણાવવાનું રાખો. આ મુદ્દાને વિસ્તારીએ તો ખરેખર વિદ્યાભ્યાસ માટે કોલેજોમાં આવતા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી વિવિધ શિબિરોના વિષયોમાં રસ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અલ્પ જ હોય. તેથી શિબિરોથી લાભાન્વિત થતા વિદ્યાર્થીઓની અલ્પ સંખ્યા જોઈને નિરાશ થવા જેવું નથી.

આ બધા શૈક્ષણિક ઉપક્રમોને સમાંતર યુનિવર્સિટીનું વહીવટી માળખું અને ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર રચવાનું કામ આયોજનપૂર્વક ચાલતું જ હતું. થોડાં ઉદાહરણ નોંધીએ. યુનિવર્સિટીના સ્ટેચ્યુટ તૈયાર કરીને સરકાર પાસે તેની મંજૂરી મેળવી લેવામાં આવી. તેના આધાર પર કોર્ટ (સેનેટ) અને કારોબારીની રચના, જરૂર હતી ત્યાં ચૂંટણી કરીને કરવામાં આવી. ફેકલ્ટીઓ, બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝ અને અન્ય કમિટીઓની રચના કરવામાં આવી. કાર્યાલય માટે કામચલાઉ મકાનો મેળવવામાં આવ્યાં. ‘ગાંધીસ્મૃતિ’ નામે ઓળખાતું મકાન ભાડે લઈને ત્યાં ગ્રંથાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું. દસ કર્મચારીઓથી શરૂ કરીને ૧૯૮૭ સુધીમાં આવશ્યક કર્મચારીઓની મંજૂરી સરકારમાંથી મેળવી લેવામાં આવી. ૨૭-૧૨-૧૯૮૭ના જાહેરનામાથી કોલેજોને ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીને તબદીલ કરવામાં

આવી. પરીક્ષાવિભાગના સ્ટાફની ભરતીથી માંડીને પરીક્ષાસંચાલનની તમામ તૈયારીઓ ત્રણ મહિનામાં પૂરી કરીને, ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં એનરોલ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રથમ પરીક્ષાઓ માર્ચ, ૧૯૮૮માં લેવામાં આવી. આપણી યુનિવર્સિટીઓ માટે પરીક્ષા એક અવતારકાર્ય હોય છે. એ અર્થમાં બે વર્ષમાં યુનિવર્સિટી કાર્યરત થઈ ગઈ. યુનિવર્સિટીનું બીજું મહત્ત્વનું કાર્ય અનુસ્નાતક શિક્ષણ આપવાનું છે. પણ આ વૃત્તાંતના સમયગાળામાં યુનિવર્સિટી દ્વારા અનુસ્નાતક શિક્ષણનો કાર્યારંભ થઈ ન શક્યો. એ માટે મહદંશે સરકાર જવાબદાર હતી. એણે પાંચ વર્ષ સુધી એ માટે મંજૂરી જ આપી નહોતી. આપણી લોકશાહી સરકારોની આ ખાસિયત છે : એનાં મર્યાદિત નાણાકીય સાધનો એ અનેક યોજનાઓ પાછળ ફાળવીને લોકરંજન કરે છે, પણ કોઈ યોજના કે કાર્યક્રમ પાછળ એ જરૂરી નાણાં સમયસર ફાળવતી નથી.

યુનિવર્સિટી રચવાની આ પાયાની કામગીરીમાં કુલપતિ તરીકે યાજ્ઞિકસાહેબને અનેક સારામાઠા અનુભવો થયા હતા. એવા કેટલાક અનુભવો તેમણે નિખાલસતાથી ચર્ચા છે. આપણે ત્યાં જાહેર સંસ્થાઓના વહીવટી પ્રશ્નોનું આંતરદર્શન કરાવતું સાહિત્ય નહિવત્ છે. તેમાં આ પુસ્તક મૂલ્યવાન ઉમેરો કરે છે.

‘મારે મતે સહૃદયતા, સૌંદર્યદષ્ટિ, વ્યુત્પત્તિ અને સત્યનિષ્ઠા, એ ચાર ગુણમાં બધું સમાવિષ્ટ થઈ જાય... સર્જકે જીવનના જે ખૂણા પર ઊભા રહી જીવનને જોયું હોય તે જ ખૂણા ઉપર સર્જકનાં જ આંતરચક્ષુથી ને હૃદયથી અનુભૂતિ સમસંવેદનથી વિવેચકે કરવી જોઈએ. એટલા માટે જ એને ભાવક એટલે કવિના જ જેવો ભાવ અનુભવનાર, અથવા સહૃદય એટલે કવિના સમાન હૃદયવાળો, ભારતીય સાહિત્યમીમાંસકોએ કહ્યો છે. આવી પરભાવનભૂતિ કે પરચિત્તપ્રવેશ માટે એની પાસે જોઈએ સદા તત્પર, વિશુદ્ધ અને કાર્યક્ષમ સંવેદનતંત્ર કે ઊર્મિતંત્ર.’ (સાહિત્યનિકષ, પૃ. ૬)

— અનંતરાય રાવળ

કાવ્યરસભીનું કવિજીવન

હસિત મહેતા

ઈસવીસન ૨૦૧૯ના જાન્યુઆરીમાં જેમના મૃત્યુને સાત દાયકા પૂરા થયા છે એ કવિ ન્હાનાલાલ વિશે એક એનેકડોટ ખૂબ જાણીતો છે...

ડાહ્યા કેરો દીકરો, ડાહ્યો દલપતરામ

તેનો નિપજ્યો ન્હાનિયો, બોળિયું બાપનું નામ.

આ લોકોક્તિનો બીજો પાઠ પણ જાણીતો છે...

ડાહ્યાભાઈનો દીકરો, દલપત જેનું નામ,

નફ્ફટ પાક્યો ન્હાનિયો, બોળિયું બાપનું નામ.

પણ આજે આપણે અહીં આવી જાણીતી વાતો કરવી નથી. માટે એય જણાવવું નથી કે ન્હાનાલાલ કવીશ્વર દલપતરામના પાંચ પુત્રોમાં ચોથા નંબરના દીકરા હતા. એ પણ કહેવાની જરૂર નથી કે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં ૧૮૭૭ની ૧૬મી માર્ચે, એટલે કે ચૈત્ર સુદ પડવે-ગુડી પડવે એમનો જન્મ થયેલો. હું એય નહીં કહું કે ન્હાનાલાલે ૧૮૯૯માં તત્ત્વજ્ઞાન સાથે બી. એ. અને ૧૯૦૧માં ઇતિહાસ સાથે એમ. એ. કરેલું. આપણે એ જાણીને શું કામ છે કે તેમણે એલ. એલ. બી. કરીને ૧૯૧૩માં રાજકોટ સ્ટેટના ઠાકોરસાહેબને ત્યાં સર ન્યાયાધીશની નોકરી શરૂ કરેલી, એ પહેલાં રાજકુમાર કોલેજમાં ૧૯૧૨ સુધી ભણાવેલું, સાદરાની સ્કોટ કોલેજમાં આચાર્ય બનેલા, ૧૯૧૬માં રાજકુમાર કોલેજના વાઈસ પ્રિન્સિપાલ થયેલા અને ૧૯૧૮માં કાઠિયાવાડ એજન્સીના શિક્ષણખાતામાં ઉપરી તરીકે જોડાયેલા. વળી આપણે એ સમજીને શું કરીશું કે આ દરમિયાન તેમણે અસહકારના આંદોલનમાં જોડાવા માટે સરકારી નોકરીમાંથી રાજીનામું આપેલું, અને અમદાવાદને જ ઈ. સ. ૧૯૪૬ની ૯મી જાન્યુઆરી સુધી, મૃત્યુ પર્યંત નિવાસસ્થાન બનાવેલું.

આ બધી સ્થૂળ વાતોને બદલે ન્હાનાલાલના જીવનને ઘડનારાં જુદાંજુદાં કારણો અને ન્હાનાલાલના

જીવનસમયના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો જાણવા જેવા છે, જે તેમણે ‘પિતૃતર્પણ’ અને ‘અર્ધશતાબ્દીના અનુભવ બોલ’માં કહ્યાં છે. એ જાણીએ તો નવાઈ લાગે કે પચાસમે વર્ષે આ કવિને ગુજરાતે કેટકેટલાં માન-સન્માન આપ્યાં હતાં. અમદાવાદ, રાજકોટ, મુંબઈ, વડોદરા, નડિયાદ, સુરત અને ભાવનગર જેવાં શહેરોએ તેમના આયુષ્યની અર્ધશતાબ્દીના ઉત્સવો રંગેચંગે ઊજવ્યા હતા. જેના પ્રતિભાવો આપતાં ન્હાનાલાલે જે વ્યાખ્યાનો કર્યા તેમાં તેમની આત્મકથા તો છે જ, પણ સાથેસાથે ગુજરાતનું ઇતિહાસગૌરવ પણ છે. આ મહોત્સવ દલપતકુળની અખંડ સાહિત્યસેવાનો હતો જ, છતાં માત્ર ન્હાનાલાલને સન્માનવાનો નો’તો, પણ એ નિમિત્તે ગુજરાતમાં યોજાયેલું એક આખું સરસ્વતીસત્ર હતું. ન્હાનાલાલે પણ તેની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે ‘ગુજરાત એટલે ગુણપૂજાનું ધામ... ગુજરાતની આ ગુણજ્ઞતાનું મ્હારે માથે તો બે બે પેઢીનું મહાઋણ છે, ને આજે મ્હારે તો એ ઉચ્ચારવાનું છે... ઠામઠામ ગૂર્જર નરનારે હજાર હજારની મેદનીમાં ટોળે મળી કવિવર ભવભૂતિની સાક્ષી પૂરી કે ‘ગુણા : પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ, ન ચ લિંગં ન ચ વયં :’

ઈ. સ. ૧૯૨૭માં બહાર પડેલા ‘અર્ધશતાબ્દીના અનુભવ બોલ’માં આપણને એ સમયના ગુજરાતના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવાહોનો તાદૃશ્ય ચિતાર મળે છે. આપણે આ સંદર્ભે ન્હાનાલાલનું જીવન જોઈએ તો જ તેમના કાવ્યજીવનને ચોતરફથી પ્રમાણી શકીએ.

ન્હાનાલાલ કવિ તરીકે જે યુગમાં જન્મ્યા તે સમય નવું શોધવા મથતા સમાજનો મનોમંથન યુગ હતો. એ સમયે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથાનો ગુજરાતના હૃદયને સાહિત્યરસિક કરવામાં જેટલો સિંહફાળો હતો, તેટલો જ કવિતાક્ષેત્રે ન્હાનાલાલ અને ‘કલાપી’ની કવિતાનો ફાળો છે. ન્હાનાલાલનો જન્મ પણ ‘કલાપી’ પછીના ત્રણ વર્ષે અને કાવ્યસર્જન બાબતે પણ એ બંને વચ્ચે ત્રણ વર્ષનો

જ ગાળો. કવિ 'કલાપી' ૧૮૮૦થી ૧૮૯૨ વચ્ચે, તો કવિ ન્હાનાલાલ ૧૮૮૩થી ૧૮૯૬ વચ્ચે. એટલે કે આ બંને ૧૯મા શતકના છેલ્લા દાયકે કવિતા કરતા થયેલા, પણ બંનેનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ તો વીસમી સદીના પહેલા દાયકે, ૧૯૦૩માં પ્રગટેલો. વળી આ બંને કવિઓને તેમનાથી થોડાંક વર્ષે મુરબી મિત્ર કાન્તે જ પુરષ્કરેલા. 'કલાપી' આમ તો પંડિતયુગના કવિ, પણ તેઓ યુનિવર્સિટી શિક્ષણથી વંચિત રહેલાં, જ્યારે ન્હાનાલાલે પોતાને 'નવી કેળવણીનું જ ફળ' ગણાવીને એમ કહેલું કે 'મુંબઈ યુનિવર્સિટી છે તો ન્હાનાલાલ છે.' આયુષ્યમાં 'કલાપી' કરતાં બે ગણો લાંબો પટ ન્હાનાલાલને મળેલો. જીવનસંઘર્ષોમાં કલાપી હૃદયના સામ્રાજ્યોમાં, તો ન્હાનાલાલ વ્યવસ્થાઓની ઘટમાળમાં ફસાયેલાં. આ બધા સામ્યવૈષમ્યો જ આ બંનેની કવિતાઓને બે જુદાજુદા છેડાની કવિતા બનાવે છે.

જીવનની અંતિમ પળ સુધી કાવ્યોપાસના કરનાર ન્હાનાલાલે પોતાનાં ૬૯ વર્ષમાંથી ૫૪ વર્ષ તો કાવ્યદેવીને ચરણે ધરી દીધાં છે. દલપતરામનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૨૦માં, પણ કવિ દલપતરામ ૧૮૩૨થી આવ્યા અને ન્હાનાલાલનું સ્વર્ગવાસ વર્ષ ૧૮૪૬ને જો આપણે એકલીટીએ ગણીએ તો પિતાપુત્રની આ જોડીએ એકધારી ૧૧૪ વર્ષની સાહિત્યોપાસના ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ પૃષ્ઠો ઉપર અંકિત કરી છે. જેમ ટોમસ આર્નોલ્ડને ત્યાં મેથ્યુ જન્મે, જે રીતે જેમ્સ મિલને ત્યાં જોન સ્ટુઅર્ટ જન્મે, દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરને ત્યાં રવીન્દ્રનાથ હિંચોળાય અને પિતા બાણનું સાહિત્યકાર્ય પુત્ર પુલિન આગળ ધપાવે તેમ કવિ ન્હાનાલાલે દલપતરામનું કવિકર્મ ઉજાળ્યું છે. વિધિની કરામત પણ કેવી કે ૧૮૯૯માં પ્રાર્થનાસમાજના મુખપત્ર 'જ્ઞાનસુધા'ના એપ્રિલના અંકમાં દલપતરામ માટેની મૃત્યુનોંધ છપાઈ, તે જ અંકમાં પહેલી વખત ન્હાનાલાલનો 'લગ્નરનેહનો વિશ્વક્રમમાં હેતુ' નામનો લેખ છપાયો, અને સાથોસાથ તેમની 'પ્રિયકાન્ત' નામની નવલકથાના પ્રકરણનો પ્રારંભ પણ થયેલો. જાણે કે દલપતરામ 'કવીશ્વર'નો મુગટ પોતાને માથેથી ઉતારીને પુત્રને માથે મૂકીને ચાલી નીકળ્યા હોય એમ જ લાગે. એક જ ઘરમાંથી પિતા અને પુત્રની, એક કરતાં બીજાની

સવાઈ એવી સવાસો વર્ષની આવી સાહિત્યસેવા એ આપણી ભાષા અને સાહિત્યનું વિરલ સદ્ભાગ્ય છે. અનંતરાય રાવળ કહે છે કે 'આ પિતા-પુત્રની સેવા એકલી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની જ સેવા ન હતી, સાથે સાથે તે દ્વારા બંનેએ પ્રજાના સંસ્કારશિક્ષક કે હૃદયશિક્ષકનું કાર્ય પણ બજાવ્યું છે. એ રીતે ગુજરાત એમનું બેવડું ઋણી છે.'

જ્યારે દલપતરામ ગયા ત્યારે જ કવિ તરીકે ન્હાનાલાલનો જન્મ થયેલો. જે રીતે દલપતરામ 'હરિલીલામૃત' લખતાં-લખતાં અક્ષરવાસી થયેલાં તેમ ન્હાનાલાલ પણ 'હરિસંહિતા'નું રટણ કરતાં-કરતાં હરિધામ પહોંચેલાં. પિતાપુત્રના આવાં સામ્ય પણ વિરલ જ હોય છે. ન્હાનાલાલને પિતાએ આપેલી સંસ્કારદીક્ષા, મોરબી હાઈસ્કૂલના ગુરુ કાશીરામ દવેએ આપેલી જ્ઞાનદીક્ષા, જીવનસંગિની માણેકબાએ આપેલી પ્રસન્ન દાંપત્યભાવના, પોતાના કવિકુળે વારસામાં બક્ષેલી ધર્મપરાયણતા અને કવિમિત્ર કાન્તે આપેલી પુરસ્કૃતિ, આ બધાને પૂરતા વક્ષાદાર રહી ન્હાનાલાલે જે ઝિંદાદિલીપૂર્વકનું કવિજીવન ગાળ્યું છે, તે ગુજરાતી સાહિત્ય, સમાજ અને સંસ્કારજીવન માટે નવી દષ્ટિનો વળાંક છે.

દલપતરામને તો ન્હાનાલાલની ભાવિ કારકિર્દી ઘણી ચિંતાજનક લાગેલી. વળી તેમને પોતાની શાળા, પોળ અને કુટુંબીજનો તરફથી 'ન્હાનો ભણી ઊતર્યો' એવા કટાક્ષો વારેવારે સાંભળવા પડતા. કારણ કે શાળાજીવનમાં ન્હાનાલાલે વિદ્યાભિમુખતા ઝાઝી દાખવેલી જ નહીં. એમને તો ભણવાને બદલે માતા પાસેથી રાત્રે ઘરના ચોકમાં વાર્તાઓ સાંભળવી ગમતી, શેરીના છોકરાઓ સાથે ઋતુ ઋતુની રમતોમાં રસ પડતો, સ્વામીનારાયણ મંદિરમાં સાયંઆરતીની ઝાલર વગાડવી'તી, મંદિરના ઉત્સવો વેળા ભગવાનના પ્રતિહાર બની છડી પોકારવી'તી, ભાઈ છોટાલાલનું નાટક 'વનરાજ ચાવડો' ભજવવું'તું, આખો દિવસ ક્રિકેટનો "ચસ્કો" માણવો'તો, પોળમાંથી લડાઈઓ વહોરી લાવવી, નિશાળે જવાનું કહી જતી આવતી આગગાડીઓ જોવા નીકળી પડવું, કોઈને મારી આવવું અને માર ખાવો, સાંજે ભણવા

બેસવાનું હોય ત્યારે ક્રિકેટ રમવા ઊપડી જવું, જો તેનો ઠપકો મળે તો ઘર છોડી ભાગી જવું, આવા કેટલાય અભવિતરાંઓની વાત તેમણે 'પિતૃચરિત'માં કરી છે. ઘેરથી રિસાઈને નાસી જવાનું તેમણે ૧૬ વર્ષ સુધીમાં ત્રણ વખત કરેલું. તેમની આવી પ્રકૃતિથી ચિંતાતુર થઈને દલપતરામે તેમને મેટ્રિકના વર્ષમાં મોરબીની શાળાએ મોકલ્યા, જ્યાં ગુરુશિક્ષક કાશીરામ દવેની નજર હેઠળ તોફાની અને ઉધમાતિયા ન્હાનાલાલમાં ચમત્કાર સર્જાયો. તેઓ હવે અભ્યાસાભિમુખ બન્યા અને મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ પણ થયા. ન્હાનાલાલે પોતાનાં “કેટલાંક કાવ્યો” ભાગ-૨માં કાશીરામ દવેને ‘ગુરુદેવ’થી સંબોધીને ‘નવયુગના આંગલ સંસ્કારીઓમાંના અજોડ સંસ્કારી સંત’ કહ્યા છે. તેમણે લખ્યું છે કે, ‘ઊંચી આંખ કર્યા વિના, ઊંચો બોલ કહ્યાં વિના, એમણે વિપથેથી પંથે વાળ્યો, અને ખરાબે લાઘતી નૌકાને વાળીને વહેણમાં મૂકી.’ તેઓ ૧૮૯૩માં મોરબી ખાતે ગાળેલા આ સમયને ‘જીવનપલ્ટાનો સંવત્સર’ કહે છે.

ન્હાનાલાલની પૈતૃક અટક આમ તો શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોની જાણીતી અટક ‘ત્રિવેદી’ હતી, પણ બધા જ દલપત પુત્રોએ પહેલેથી શાળાના ચોપડામાં તો ‘કવિ’ નોંધાવી હતી. જેને હવે સાર્થક ઠરાવવાનો ભાર જાણે કે ન્હાનાલાલના માથે આવ્યો હોય એમ તેમણે આ જીવનપલ્ટાના સમયે સ્વીકારેલું. તેમનો આ જીવનપલ્ટો બે રીતનો થયેલો. એક એ કે તેઓ અભ્યાસ તરફ વળ્યા, મેટ્રિકમાં પાસ થયા પછી એમ. એ.થી માંડીને એલએલ.બી.ના ઉંબરા સુધી પહોંચ્યા. બીજો એ કે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ તેમણે સાહિત્યની લગની લાગી. જે તેમના ભાવિ આદર્શજીવન અને કવિજીવન માટેની ભૂમિકા બની. ૧૮૯૩ના વર્ષ માટે તેમણે લખ્યું છે કે ‘વર્ષાના વસંતસત્રમાં દુકાળિયાને અન્ન મળે ને અકરાંતિયા ભાવે તે આરોગે એમ ગૂર્જર સાહિત્ય મ્હેં વાંચ્યું ને વાગોળ્યું.’ આ સમયમાં તેમણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને ‘સ્નેહમુદ્રા’, હરિલાલ ધ્રુવ અને નરસિંહરાવની કવિતા, મણિલાલ અને બાલાશંકરની ગઝલો, ‘કાન્ત’ અને ‘કલાપી’નાં ઊર્મિગીતો, ‘સુદર્શન’ - ‘ચંદ્ર’ - ‘સ્વદેશવત્સલ’ - ‘ગુજરાતી’ જેવાં સામયિકોમાં પ્રગટ

થતું સાહિત્ય આકંઠ પીધું હતું. જેના પરિણામે તેમણે દલપતશૈલીના ‘કાવ્યકૌસ્તુભ’ તથા ‘પ્રવીણસાગર’નું અનુકરણ કરતા સર્જનોય કરેલાં. જે બતાવે છે કે ન્હાનાલાલને ‘કવીશ્વર’ પિતાનો વારસો, કવિપદ અને કવિયશ કમાવવાની મહાત્વાકાંક્ષા મેટ્રિક અવસ્થામાં જ જાગેલી. તેથી તેમણે સાહિત્યનું અકરાંતિયું વાચન અને કાચુંપાકું લેખન નાની અવસ્થાએ જ શરૂ કરેલું. તેઓ નોંધે છે કે ‘પછી ગ્રીષ્મની રજાઓ ઊઘડ્યે શાળાનું વર્ષાસત્ર મંડાયું, હું યે વર્ષાની પેઠે સાહિત્યસૃજનની લતે ચડ્યો. એવો ચડ્યો કે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની સ્પર્ધા કરતી નવલકથા ત્યારે ચીતરવા બેઠો, ‘સ્નેહમુદ્રા’ને ‘કુસુમમાળા’ને ઝંખવે એવી કાવ્યમાળાના, અક્ષરો નહીં લીટાઓ ઘૂંટવાને બેઠો... ઢગલે ને ઢગલે તો નહીં, પણ ખોબલે ને ખોબલે એવું નવસાહિત્ય ત્યારે મ્હેં સર્જવા માંડ્યું હતું.’

સદ્નસીબે ગુરુશિક્ષક કાશીરામ દવેએ વિદ્યાર્થી ન્હાનાલાલના એ પ્રાથમિક ચિતરામણની નોટબુક તેમની ગેરહાજરીમાં લીધેલી અને ‘હમણાં તો પરીક્ષાનું વાંચો’ એવી શીખ આપેલી. એટલે શાળાજીવન વખતે તેમનામાં લેખનવિરામ આવ્યો; પરંતુ આ વિરામ બહુ થોડો સમય રહ્યો. જેવા તેઓ મેટ્રિક પાસ કરી કોલેજવિદ્યાર્થી બન્યા કે તરત જ તેમનો સર્જન વ્યાયામ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો. ૧૮૯૫માં તેમણે ‘પ્રેમભક્તિ’ ઉપનામ પસંદ કર્યું, પછી તો બી. એ. અને એમ. એ.નાં વર્ષોમાં અભ્યાસની સાથે સાહિત્યસર્જન પણ મોટા પ્રમાણમાં સમાંતરે ચલાવ્યું. ‘વસંતોત્સવ’ કાવ્ય અને ‘ઈન્દુકુમાર’ નાટકનો પહેલો અંક તેમણે જુનિયર બી. એ.માં જ લખ્યો હતો.

ન્હાનાલાલના જીવનમાં તેમના સર્જનકાળે ત્રણ પડાવો ખૂબ મહત્વના છે. સમાજદર્શન, યુરોપદર્શન અને વિરાટદર્શન. કોલેજના અભ્યાસમાં પ્રિવિયસનું વર્ષ તેમણે મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં, ઇન્ટરનું વર્ષ અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં અને બી. એ. નાં છેલ્લાં બે વર્ષ પૂનાની ડેક્કન કોલેજમાં કરેલાં. તેઓ પ્રિવિયસના એક વર્ષમાં નપાસ થયેલા તે ક્રિકેટના રસને કારણે. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજની ક્રિકેટ ટીમમાં દસ પારસી ખેલાડીઓ વચ્ચે તેઓ એક માત્ર ગુજરાતી કેપ્ટન હતા.

કોલેજ પાસ કરીને સાદરાની સ્કોટ કોલેજમાં આચાર્ય બન્યા. ત્યાંથી રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં જોડાયા. જ્યાં ધિયોસોફી મંડળનો પરિચય થયો, અને તેમની સંગાથે અંત્યજ શાળા કાઢી, રાત્રિ શાળા શરૂ કરી, હિન્દુ કન્યાશાળા આરંભી, આર્યસમાજ અને ધિયોસોફીના ચિંતકોને પોતાને ઘેર જમવા નોંતર્યા, સાથે કેટલાક રાજકુમારો પણ જમવા આવતા, આ રીતે તેમને ત્યાં હિંદુ, ઇસ્લામી, પારસી અને અંગ્રેજનું એકપાટલે પાયસ જમણ થતું, તેઓ પોતે પણ કાન્ત, ત્રિભુવનદાસ ગજજર જેવા મિત્રોને ત્યાં લાંબી ગોષ્ઠીઓ કરવા જતાં, વળી તેમણે બ્રહ્મસંપ્રદાયના પ્રચારાર્થે સૌરાષ્ટ્રના અનેક શહેરોમાં વક્તવ્યો આપેલા, ૧૯૧૭માં વડોદરામાં ચંદ્રજયંતિના પ્રમુખ થયા, ૧૯૧૮માં 'કાઠિયાવાડ સેવા સમાજ'ના પ્રમુખ થયા, ૨વીન્દ્રનાથ ટાગોરને નિમંત્રી તેમની સાથે સૌરાષ્ટ્રનો પ્રવાસ કર્યો, ૧૯૧૯માં ઢસા ખાતે કાઠિયાવાડ અંત્યજ પરિષદના પ્રમુખ બન્યા, ૧૯૨૦માં પાલિતાણા ખાતે જૈન સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ થયા, સાથોસાથ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદમાં પણ માર્ગદર્શક બન્યા, ૧૯૦૯માં સિલોનનો અને ૧૯૧૪માં કાશ્મીરનો લાંબો પ્રવાસ કર્યો. ૧૯૨૦માં શેઠ સૂરજી વલ્લભદાસ સાથે ઇંગ્લેન્ડ જવાનું થતાં-થતાં રહી ગયેલું, ન્હાનાલાલનો જાણીતો સાફવાળો ફોટો એ ઇંગ્લેન્ડ પ્રવાસ માટેના પાસપોર્ટનો જ છે. રસકવિ ન્હાનાલાલના કવિજીવનનો આ પહેલો પડાવ; સમાજદર્શન કે પૃથ્વીદર્શનનો પડાવ.

યુરોપદર્શન એ આ કવિના જીવનનો બીજો મહત્ત્વનો પડાવ છે. તેમને ઇન્ટરના ક્લાસમાં બે મહાન પશ્ચિમી સર્જકો બર્ક અને ટેનિસનની ઓળખ થઈ, આ વર્ષોમાં તેમણે કોલંબસનાં સ્વપ્નાં, સીલી કૃત એકસ્પાન્ઝન ઓફ ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રેંચ રિવોલ્યુશનની ભરતી-ઓટ, ચેધામ અને બર્કનાં સર્જનો, ટેનિસનનાં કાવ્યો, સ્ટોફર્ડ બ્રુકનું અર્થસ્ફોટન, ગોઈથેની નવલકથા 'સોરોઝ ઓફ વર્ટર', ગ્રીસ-રોમ-ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસો અને કાયદાના અભ્યાસો વગેરેનો એટલો ઊંડો અભ્યાસ કરેલો. તેમના સર્જનોમાં આ યુરોપદર્શનની સીધી અસરો ઝીલાઈ છે.

પરંતુ ન્હાનાલાલ તો પોતાના આવા કવિજીવન દરમિયાન પૃથ્વીદર્શન, સમાજદર્શન કે યુરોપદર્શન કરતાં

પણ વિરાટદર્શનનું મહત્ત્વ સવિશેષ આલેખે છે. તેમણે વીસમી સદીના પ્રથમ સંવત્સરમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વાંચી અને તેના એકાદશમાં અધ્યાયમાં જ આ વિરાટદર્શન કીધાં હતાં. તેઓ કહે છે કે 'મેં ગૂર્જર સાહિત્યમાં, આંગલ સાહિત્યમાં, ફારસી સાહિત્યમાં, યુરોપી સાહિત્યમાં ન્હોતું દીઠું તે, ફિલસૂફી, ઇતિહાસ ને કવિતાનો મહાસમન્વય એકાદશમાં અધ્યાયમાં દીઠાં.'

... આવી આવી ભૂમિકાએથી કાવ્યરસભીનું કવિજીવન ગાળનાર ન્હાનાલાલને વારસાગત કાવ્યસેવા, સત્સંગ, યુગપરિબળ અને સતત અધ્યયન એવાં ફળ્યાં કે આખા ગુજરાતે એમને ખૂણેખૂણેથી વધાવ્યાં. આપણે ત્યાં લખાયું - કહેવાયું છે કે કવિ ન્હાનાલાલ એટલે 'પ્રકુલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ', 'વસંતવૈતાલિક', 'પ્રેમભક્ત રસકવિ', 'કલમકસબી', 'શબ્દશિલ્પી', 'ગુજરાતનો સમર્થ ઊર્મિકવિ', 'સમર્થ આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કવિ', 'ભાવનાવિહારી', 'આદર્શવાદી', 'માંગલ્યદર્શી', 'ભવ્ય-બ્રહ્માંડનો કવિ', 'વ્યોમવિહારી ગરુડરાજ', 'રસિક હૃદયના કવિ', 'સમન્વયવાદી કવિ', 'ડોલનશૈલીના પ્રહરી', 'પ્રણયના સૂક્ષ્મભાવો અને દામ્પત્યનાં મીઠાં ગીતોના સચોટ ગાયક', 'રસર્ષિ', 'ફકીર બાદશાહ', 'નરપુંગવ', 'વિશ્વસંસ્કૃતિના પુરોહિત', 'રસબ્રહ્મના આજીવન ઉપાસક', 'ગુજરાતનો અર્વાચીન મહાન કવિ', 'છેલ્લાં સો વર્ષનો શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી કવિ', 'મહાકવિ' અને 'ન્હાનલદે !'

... આવાં આવાં વિશેષણ-બિરુદોથી ગુજરાતે તેમને ખોબલે-ખોબલે વધાવ્યાં છે.

આ વિશેષણોમાં જેમ પૂરતી તટસ્થતા નથી, તેમ એમાં માત્રને માત્ર અત્યુક્તિ હોય એમ સમજવું પણ ભૂલ ભરેલું છે. ન્હાનાલાલના કવિજીવનને આવાં વિશેષણોના ઉદ્ગાર મળ્યા તે પછવાડે એમની જીવનસાધના પણ એટલી જ પ્રબળ હતી. તેઓ દરરોજ રાત્રે પાછલા પ્રહરના બ્રાહ્મમુહૂર્તનો સમય નિજાનંદી કાવ્યોપાસના માટે અબાધિત રાખતાં. નિષ્કાભરી નોકરી અને ઉત્સાહભરી જાહેર પ્રવૃત્તિઓની સાથે-સાથે તેમનું સાહિત્યસર્જન ચાલ્યા જ કર્યું, તે આ શિસ્તને કારણે. શ્રીલંકા અને કાશ્મીરના પ્રવાસ વખતે પણ તેઓ આ સમય ચૂક્યા

નહોતા. તેમનું 'કુલયોગિની' કાવ્ય શ્રીલંકામાં અને 'ઉષા' પ્રેમકથા કાશ્મીરના પ્રવાસ દરમિયાન લખાયાં હતાં. જીવનની તડકીછાંચડી વચ્ચે પણ તેમણે સમાજસેવા, સંસ્કારસેવા કે સાહિત્યસેવાથી મોઢું ફેરવ્યું નથી.

ઈ. સ. ૧૯૨૧માં ગાંધીજી પ્રેરિત અસહકારની ચળવળને રંગે રંગાઈને ન્હાનાલાલે સરકારી નોકરીને તિલાંજલી આપી, રાજકોટને કાયમ માટે છોડ્યું, એ પછી અમદાવાદ નિવાસ સ્થિર કર્યો. તેમના નોકરી ત્યાગના આ દિવસો દરમિયાન જો તેમની રાષ્ટ્રભક્તિ, ભાવના, ઉત્સાહ અને સર્જનોને ગુજરાતની વિદ્યાપીઠોના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં જોતરવાનો લાભ મળી શક્યો હોત તો સારું થાત, પણ એમ બનવું નિર્મિત ન હતું. અમદાવાદ આવ્યા પછી તેમણે થોડો સમય ફાવતી રીતે સંસ્કારપ્રવૃત્તિઓ કરી. એક સર્વધર્મ સમન્વયની સંસ્થા સ્થાપી. વિદ્યાર્થીસંઘની સ્થાપના થકી યુવક પ્રવૃત્તિ વિકસાવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો, પરંતુ બે-અઢી વર્ષમાં જ આવી પ્રવૃત્તિમાંથી રસ ઉઠાવી લઈ તેઓ રાજકીય અસહકાર ચળવળથી આઘા ખસી ગયા. તે વખતનાં પોતાનાં કોઈ કોઈ જાહેર વ્યાખ્યાનો વખતે કેટલાક અણગમતા ઉદ્ગારો કરીને ગાંધી અનુયાયીઓની નારાજગી તેમણે વહોરી લીધી હતી. આ પછીનો બધો સમય તેમણે એકાંત સાહિત્યસર્જનને સમર્પી દીધેલો. તેઓ નોકરીનાં વર્ષોમાં પગારમાંથી ઝાઝું બચાવી શકેલાં નહીં. તેથી પુત્રોનો અભ્યાસ, તેમની સંસાર ગોઠવણીઓ, કુટુંબ પરિવારનો નિર્વાહ વગેરે માત્ર કલમ ઉપર જીવીને જ કરવાનું હતું. આથી ભારે આર્થિક સંકળામણો શરૂ થઈ. આવા સમયે પણ એક-બે સારી નોકરીના નિમંત્રણોનો સાભાર અસ્વીકાર કરીને તેમણે જીવનની છેલ્લી પચ્ચીસી સાહિત્યસર્જન થકી જ ગુજારી કાઢી.

તેમનો આ ખુમારીકાળ એવો હતો કે પુત્રના વેપારી

સાહસે સર્જેલું દેવું પણ તેમણે પોતાનાં પુસ્તકો વેચીને વાળી આપેલું. તેઓ વ્યાખ્યાન માટે જતા, ત્યારે પણ પોતાના ખર્ચે જ ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરીને જતા. એકવખત રાજકોટ ખાતે થનાર સન્માન સમારંભ અને મળનાર મોટી થેલી પણ તેમણે વાણીસ્વાતંત્ર્ય ઉપર નિયંત્રણ મૂકવાની ચેષ્ટા સામે જતી કરેલી. નર્મદ-ગોવર્ધનરામની જેમ કલમને ખોળે બાકીનું જીવન ઢસેડનાર આ કવિને છેલ્લા ગાળાની નિર્ધન અવસ્થા મૃત્યુપર્યંત વળગેલી રહેલી. અંતિમ દિવસોમાં પણ તેઓ થીંગડાં મારેલો કોટ પહેરીને, ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી કરતા અને અમદાવાદના સ્ટેશન પર ચાર પૈસાની કીટલીની ચા પીતા. આમ છતાં તેમણે પોતાનું સાહિત્યસર્જન તો અવિરત્ જ રાખેલું.

અંતે એય નોંધવું રહ્યું કે જીવનના ઘડતરકાળમાં અને પછી સંસારની જવાબદારીઓના પડતરકાળમાં તેમના સાહિત્યે જે જે ઝીલ્યું એનો એકરાર પણ કવિએ પોતાનાં પ્રવચનોમાં તટસ્થ રીતે કર્યો છે અને કહ્યું છે કે 'મ્હારા સાહિત્ય પરાજયની પણ કેટલીક કબૂલાતો આજે કરી લઉં.... પ્રેમાનંદના આત્માને પ્રસન્ન કરતો કાવ્યપ્રસાદ કે શામળનું વિપુલ પ્રસંગ નિયોજન કે અખાની મહાધોધ જ્ઞાનમીમાંસા કે નરસિંહ - મીરાંની મેઘનિર્ઝરતી ભાવઝડીઓ કે દયારામનું વસંતઋતુમાં, રેવાજીની લહરીઓ સરીખડું લાલીત્યનર્તન મારા કાવ્યગ્રંથોમાં નથી... બીજી મ્હારા પરાજયની જાહેરાત એ ઉચ્ચારું કે આ નવયુગમાં યે દલપતે, નર્મદે, ગોવર્ધનરામે કીધાં એટએટલાં સંસારસર્જનના મ્હને તો સ્વખાચે નથી પડ્યાં. નવયુગના એ મહારથિઓ હતા. હું તો રથીયે નથી, બહુ બહુ તો ઘોડેસવાર હઈશ.'

વિવેચકમાં સહૃદયતા હશે એટલે તેનું વિવેચન ન્યાયી બનશે, સૌંદર્યદષ્ટિ હશે એટલું તે સાચું બનશે, વિદ્વત્તા હશે એટલું તે સત્ત્વશાળી બનશે, અને સત્યનિષ્ઠા હશે એટલું તે તેજસ્વી અને સાહિત્યોપકારક બનશે. આ સંપત્ત જેટલા વધુ પ્રમાણમાં હશે અને સાથે એને જાગ્રત અને સક્રિય રાખનારી જેટલી ઊંડી સાહિત્યભક્તિ હશે, તેટલા પ્રમાણમાં વિવેચન 'ધરમનો કાંટો' બનશે.

– અનંતરાય રાવળ

અતૃપ્તિમાંથી જન્મેલા ત્યાગની કથા

પ્રફુલ્લ રાવલ

‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’ મુકુન્દ પરીખની લઘુનવલ છે. પ્રયોગસિદ્ધિ એની વિશિષ્ટતા છે. ચિનુ મોદી ‘કથાગંધી કૃતિ’ કહે છે ત્યારે કથા અને કૃતિનું સુભગ સંમિશ્રણ પમાય છે. અહીં કથા છે અને તે અમિત દલાલની સંવેદનકથા છે જેના મૂળમાં સ્નેહની તરસ છે. અમિત દલાલની ભીતર સ્ત્રીને પામવાની જે ઉત્કટ ઝંખના છે તેનું છેવટે નિરસન થયું છે. અતૃપ્તિમાંથી જન્મેલા ત્યાગની આ કથા છે. બુદ્ધના મહાભિનિષ્ક્રમણ સાથે એને ન સરખાવી શકાય. એટલે ‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’ના રૂઢ થયેલા અર્થની છાયામાં આ શીર્ષક સંતોષ ન આપે. અલબત્ત, સામે ચાલીને જીવનસાથી બનવા આવેલ સરોજનો અમિત ત્યાગ જરૂર કરે છે, પરંતુ એનું કારણ દીર્ઘકાળ લગી જેની ઝંખના કરી હતી તેની યથા સમયે પ્રાપ્તિ ન થતાં કરેલો એ ત્યાગ છે. અમિત દલાલ સરોજને કહે છે :

‘દિલગીરી થાય છે તને નાખુશ કરતાં, પણ મેં મારા પ્રેમના અગ્નિને હમણાં જ થોડી મિનિટો પહેલાં ઠારી દીધો છે.’ (પૃ. ૧૧૫)

આ જ અમિત દલાલે એક વાર સરોજને કહેલું : ‘સરુ, તને ચાહું છું.’ (પૃ. ૫૦) પણ ત્યારે સરોજે માત્ર કોરું સ્મિત કરેલું. આ કોરા સ્મિતથી અમિત ભારે ઘવાયો હતો. ભાંગી પડ્યો હતો. જોકે ત્યારે એની પત્ની રમા ન હતી. અને અમિતને સરોજનું પ્રબળ આકર્ષણ થયું હતું. આ કથા અમિત દ્વારા જ કહેવાઈ છે. એમાં આજની સંવેદના છે તો અતીતને ઉલેચીને સ્મરણ વાગોળ્યાં છે જેમાં છે તો સંવેદનાની અભિવ્યક્તિ જ. અમિતે પોતાની વાત આમ કરી છે : ‘હું લાગણીથી પોસાયો છું.’ (પૃ. ૪૯) પરંતુ ‘સરોજ લાગણીઓ સ્વીકારતી નથી. એને મન લાગણી એ નબળાઈ છે. (પૃ. ૪૯) જ્યારે અમિત લાગણીશીલ છે. એણે પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરી છે અને સામે સરોજ દ્વારા માત્ર કોરું સ્મિત મળ્યું છે તે

અમિતને વ્યાકુળ કરી મૂકે છે. એ અવઢવમાં સરે છે. એ ઓફિસમાં કશું જ કામ નથી કરી શકતો. સામાન્ય વાતમાં ગુસ્સો કરે છે. એણે નિયમિત પીવાતી ચા પણ પીધી નથી. અમિતની સંવેદના, એના ભાવ જેમ-જેમ વ્યક્ત થાય છે તેમ-તેમ ઘટનાઓ છતી થાય છે. અલબત્ત, એમાં તિરોધાન છે અને એટલે આ કથા લઘુનવલના સ્વરૂપને સાર્થ કરે છે. લઘુનવલમાં સમગ્ર કથાને સવિસ્તર આલેખવાની શક્યતા હોતી નથી. ઘટનાના ટુકડાઓ આવે અને ભાવક-વાચક એને સાંધી લઈને પૂર્ણ કથાને પામે, એમાં ભાવકે-ભાવકે નવું વિશ્વ ઊઘડે.

સરોજના કોરા સ્મિત પછી શું થયું ? અમિતની વાત સાંભળીએ :

‘મને કશું ગમતું ન હતું. હું શું કરી રહ્યો હતો એનું મને ભાન ન હતું. મનની ગતિ સ્થગિત થઈ ગઈ હતી. મારે કશુંક કહેવું છે. મારે કશુંક કહેવું છે. મને થયેલા આઘાતની વાત કોને કરું ? મને થયેલા અન્યાયની વાત કોણ સાંભળશે ? ને એમ ગૂંચવાતો, અટવાતો કેબિનની દીવાલોને તાકું છું. કેબિનની દીવાલોની આંખોમાં સહાનુભૂતિ છે, ને એ જોઈને મને થાય છે કે લાવ મારી વાત આ દીવાલોને કરું. પણ – ના, ના, ના. એ પણ કદાચ સરોજ જેવું કોરું સ્મિત કરે તો ! તો હું શું કરું ? અને હું વાત નહીં કરું તો ? તો હું જીવી શકીશ કે... ! ના. હું લગભગ ભાંગી પડવાના આરે આવી ગયો.’ (પૃ. ૫૦-૫૧)

અહીં અમિતની અન્યાયની વાત અસંગત લાગે છે. શેનો અન્યાય ? ઈન્કારનો અન્યાય ? કથાલેખકે આશ્ચર્ય થાય તેવું વિધાન મૂક્યું છે. અમિતનો સંશય બરાબર છે, પરંતુ એ પછી સરોજનો જ્ઞાન આવ્યો, શું કહેલું એણે ?

‘કોણ અમિત ! એ... હું... સરોજ. મેડિકલ કોલેજમાંથી બોલું છું. કેમ સવારે દેખાયો નહીં ? બસ-

સ્ટોપ પર તારી બહુ રાહ જોઈ. મારે તારું અગત્યનું કામ છે. સાંજે અડધો કલાક વહેલો નીકળજે. વીજળીઘરના બસ-સ્ટોપ પર હું સાંજે સાડાચારે ઊભી હોઈશ. આવીશ ને ! ચોક્કસ... હું... તારી રાહ જોઈશ, ઓ. કે.' (પૃ. ૫૧)

સરોજના મળવા માટેના આમંત્રણ પછી પણ અમિત અવઢવમાં જ તરે છે. આ એનો સ્વભાવ છે અને આ પ્રકૃતિએ જ એ જીવનભર અતૃપ્ત રહ્યો છે. સરોજ એની ઝંખના છે, પરંતુ અમિત શંકાના ટાપુ પર બેઠો છે. બંને મળે છે ખરાં, પણ એ કાળને અમિત આમ વર્ણવે છે :

‘હું સરોજની સાથે બેઠો છું. અમે અરસપરસ એકબીજાને સ્પર્શીએ છીએ. અમારી ત્વચાનાં ક્ષણિક મિલન થાય છે. અમે નજીક છીએ – તદ્દન નજીક એકબીજાથી, ને તોય મારા મનમાં એક ન પૂરી શકાય એવું મોટું અંતર જન્મી ચૂક્યું છે. હું અને સરોજ ! અસંભવ. કેવળ ભ્રમ. ભ્રમને પોષીને જ હું દુઃખી થતો આવ્યો છું ને તોય જીવું છું ભ્રમમાં... સ્ત્રી એક સુંવાળો ભ્રમ છે. જિંદગી એક મોહક ભ્રમ છે. ને તોય એમની પાછળ હું સતત દોડું છું. સ્ત્રીઓના ભ્રમમાંથી મુક્ત થવાય તો સારું ! પણ...’ (પૃ. ૫૩)

આ ‘પણ’માં એની વૃત્તિનો નિર્દેશ છે એ એણે જ દર્શાવ્યો છે. ‘હું અને સરોજ !’ એ વિધાનમાં એનું આશ્ચર્ય છે. એ એને ‘અસંભવ’ લાગે છે. ‘કેવળ ભ્રમ’ લાગે છે. એ સાચુંયે ઠરે છે. સરોજના દીર્ઘકથનમાં અમિતને એનું મન કળાય છે, એ તો સ્પષ્ટતઃ માને છે : ‘મને તો સતત એમ લાગે છે કે પ્રેમના નામે દરેક સ્ત્રી પુરુષને અને પુરુષ સ્ત્રીને તેઓએ ઊભાં કરેલાં વર્તુળોમાં એકબીજાને ફસાવવા મથતાં હોય છે.’ (પૃ. ૫૫)

સરોજ પાસે એની મમ્મીનું ઉદાહરણ પુરુષ માટે નકારાત્મક વિચારવાના વલણનું બીજ છે. ‘મમ્મી કોઈના પ્રેમ નામના શબ્દથી છેતરાઈ છે’ અને ‘એની એ ક્ષણેક્ષણની મનોવ્યથાના સંસ્કાર મેં ઝીલ્યા છે, ને એટલે જ હું સુમતિ નહીં થાઉં. પ્રેમ, લાગણી અને સંવેદન જેવા શબ્દને હું નહીં સ્વીકારું. અમિત, તારી લાગણીઓને તારાં સંવેદનોને, તારા પ્રેમને હું શંકાથી જોઉં છું – કેવળ શંકાથી. તને તેનું દુઃખ થશે એ હું જાણું છું. બટ આઈ એમ હેલ્પલેસ. પણ સાથે-સાથે એટલું ચોક્કસ યાદ રાખજે કે

પ્રેમ શબ્દની બધી જ અર્થઘટ્ટાઓથી તરબોળ એવા પુરુષનો જે દિવસે ખપ પડશે તે દિવસે હું વિના સંકોચે તારા બારણે ટકોરા પાડીશ. કારણ કે આવા પુરુષોમાં મને કેવળ તારામાં જ રસ છે.’ (પૃ. ૫૬-૫૭)

સરોજે અમિતે કરેલી પ્રેમની દરખાસ્તની બારી ત્યારે સદંતર બંધ નહોતી કરી, પરંતુ એના માનસ પર એના મમ્મીના પ્રેમભંગના સંસ્કાર દઢ થયા છે. એથી પુરુષને અલગ દૃષ્ટિએ જોવાની એની વૃત્તિ સવિશેષ દઢ હતી. છતાં એ જ્યારે અમિત પાસે આવી ત્યારે અમિત એનો સ્વીકાર નથી કરતો. એ જ આ લઘુનવલનું હાર્દ છે. સરોજના કથનમાં એની માતાના પ્રેમની જે વાત છે તેનું અનુસંધાન અમિતના પિતા સાથે છે. ચંદનને તો સુમતિની મુન્ની – સરોજ અમિત જેવી જ લાગણી હતી. આ ઘટના પણ અમિતે જ કહી છે. જેમ સરોજ એના જીવનમાં આવેલી સ્ત્રી છે, તેવી જ અન્ય બે સ્ત્રીઓ છે. એક જન્યદાત્રી ચંદન અને બીજી જીવનસંગિની રમા. આ લઘુનવલમાં લેખકે આ સ્ત્રીઓના સંદર્ભે અમિતના માનસને છતું કર્યું છે.

આ લઘુનવલના પ્રારંભે મુકુન્દ પરીખે અભિવ્યક્તિના માધ્યમરૂપ શબ્દોનું સ્મરણ કર્યું છે. ‘અમે શબ્દો છીએ’ એમ કહીને શબ્દો અમિત પાસે આવ્યા છે. આ શબ્દોનું કહેવું છે : ‘અમે અર્થસભર છીએ’ વળી એમનું કહેવું છે : ‘અમે તારા ખાલીપણને ભરી દેવા આવ્યા છીએ.’ કથાનાયકના મતે તો આ શબ્દો ‘ધીમે પગલે સમૂહમાં ફરે છે મારા મુખ પ્રતિ.’ અહીં પીપળાનો ઉલ્લેખ પણ છે. એનાં પર્ણનો મર્મર અમિત સાંભળે છે. વળી જે શબ્દો એની તરફ આવી રહ્યા છે તે તો ‘શહેરના શબ્દો’ છે. અમિત એને જવાળામુખી કહે છે એ સૂચક છે. છતાંય આ શબ્દોના સહારે જ એ આત્મસંવેદનને અભિવ્યક્ત કરે છે. જોકે એ તો માને છે કે, ‘તમારા માધ્યમથી મારી જાતને સાકાર કરવામાં હું અસંખ્યવાર નિષ્ફળ નીવડ્યો છું.’ (પૃ. ૬) એનું કહેવું છે કે, ‘મારી લાગણીઓના, મારામાં ઊભરાતા ભાવોનો અર્થ તમારા વડે થવો મુશ્કેલ છે.’ (પૃ. ૬) પછી એનું પ્રમાણ આપતો હોય તેમ અમિત કહે છે :

‘તમારા દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલી મારી લાગણીઓએ સરોજને નારાજ કરી છે.’ (પૃ. ૬)

‘તમારા વડે વ્યક્ત થતાં મેં રમાને અસંતૃષ્ટ રાખી હતી.’ (પૃ. ૬)

‘તમારા વડે જ દૂભવી રહ્યો છું હું ચંદનને.’ (પૃ. ૬)

અહીં ગદ્યકવિતાનો અનુભવ થાય છે. અમિત સ્ત્રીને અંધકાર લેખે છે. ‘સ્ત્રી...! તું અંધકાર છે, ખરેખર ! અંધકાર એટલે સ્ત્રી. સ્ત્રી એટલે...’ (પૃ. ૮) જે ત્રણ સ્ત્રીઓ ફરતી આ કથા ગૂંથાઈ છે તેની ઓળખ અમિત આમ આપે છે :

‘પેલા ખૂણામાં ધીમેશથી સરકે છે તે રમા છે. છત પર વાદળ જેમ ગોટાય છે તે સરોજ છે. પગમાં પવનની જેમ રેલાય છે તે ચંદન છે.’ (પૃ. ૮)

આ કથામાં વાચકોને પહેલો પરિચય થાય છે તે સરોજનો. અમિતને પશ્ચિમી દીવાલે એક ચહેરો સાકાર થાય છે તે સરોજનો છે. ‘ઓળખો છો ?’ એમ પૂછતાં અમિત જાણે સરોજને સંબોધતો હોય તેમ પોતાનો ભાવ પ્રકટ કરે છે. એમાં સરોજ પ્રત્યેનું આકર્ષણ વ્યક્ત થાય છે. જુઓ;

‘હા. સરોજ ને ! રમાના મૃત્યુ પછીની એક સાંજે તારો ભેટો થયો હતો. બસ-સ્ટોપ પર. કેમ ખરું ને ? ત્યારથી તારું Obsession વધી ગયું છે. ત્યારથી તારાં સ્વપ્નોમાં ગુજાર્યાં છે દિન-રાત. તારા ગૌર ચહેરામાંથી સતત ઝરતા અમીરસથી જીવી રહ્યો છું. આજ દિન સુધી. એકેએક ક્ષણને વિતાવી છે તારા વિચારોમાં. પળે-પળે ઝંખ્યો છે તારો સહવાસ. તારા કેશરાશિમાં મોગરાની કુસુમમાળાની જેમ વિલાઈ જવાના ઓરતા થાય છે. તારી આંખોમાં કાજલની જેમ ગોપાઈ રહેવાની તીવ્ર ઈચ્છાઓ થઈ આવે છે. તારા મસૂણ કરકમળમાં છુપાવી રાખવો છે મારે મારો ચહેરો. તારા સુગંધી શ્વાસોમાં બેહોશ થઈને પડી રહેવું છે મારે. તારા સાળુના પાલવ વડે લૂછવી છે તારા વિરહમાં ભીની બનેલી મારી આંખો. ઋતુઓની કોઈ અસર તારાં કોમળ ચરણો પર થવા નહીં દઉં. તને મારા પડછાયાની બહાર જવા નહીં દઉં.’ (પૃ. ૧૪)

સરોજ પ્રત્યેની લાગણી સામે માતા ચંદન પ્રત્યેનો ભાવ અલગ છે. ખુદ ચંદનના શબ્દોમાં એ ભાવ આમ વ્યક્ત થયો છે :

‘હું ચંદન છું. તું મને ઘિક્કારતો નથી તે હું જાણું

છું ને તોય તું મારાથી સતત દૂર રહે છે. તું મારી હાજરીમાં સંકોચ અનુભવે છે. તું મારી સાથે વાત કરી શકતો નથી. આપણી બંને વચ્ચેનું અંતર દિવસે દિવસે વધતું ગયું છે. હું તને ગમતી નથી. જોવી પણ ગમતી નથી. તારામાં હું વસું છું એટલે કદાચ એમ હોય’ (પૃ. ૧૫)

એ પછી મુકુન્દ પરીખે ચંદનનું આત્મકથન રજૂ કર્યું છે તે જોઈએ :

‘હું તારામાં છું.

મારા લાગણીવેડા તારામાં છે

મારી લજ્જા, લઘુતા તારામાં છે

મારો સંકોચ તારામાં છે

મારું એકાંતપ્રિય મન તારામાં છે

મારો અસ્થિર, ચંચળ સ્વભાવ તારામાં છે

મારી પળે પળે દુઃખી રહેવાની ટેવ તારામાં છે

મારો શ્યામ વર્ણ તને વારસામાં મળ્યો છે

મેં જ જાણે ઠાંસી ઠાંસીને ભરી છે મારી નબળાઈ

તારામાં

ને મને એવું દુઃખ છે

પણ શું થાય...!

ને એટલે જ તારા અણગમાનો મને અફસોસ નથી.

હું તો જીવું છું મારી રીતે. તારા ઊના નિસાસાઓ દૂર રહ્યે પણ હું સાંભળું છું. તારા દુઃખના ઘોષ-પ્રતિઘોષ સતત ચીરે છે મારા માતૃત્વને. અમિત ! અમિત ! આપણે આ દશામાંથી ક્યારેય મુક્ત થવાના નથી – સિવાય કે મૃત્યુ આપણને આમાંથી ઉગારે.’ (પૃ. ૧૫-૧૬)

ભલે ચંદને પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો હોય, પરંતુ અમિતની પ્રકૃતિ એમાં નિહિત છે. મુકુન્દ પરીખે પોતાની કથા-સંવેદના કહેતાં અમિતના વ્યક્તિત્વને માતા ચંદનના આત્મકથન દ્વારા ઉજાગર કરી છે એ એમની સર્જનપ્રયુક્તિ છે. અમિત ચંદનના ખાલીખમ ખોળામાં સૂવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. અને પછી ફરિયાદ કરે છે ચંદનના વ્યવહારની. એ ચંદનને પ્રશ્ન કરે છે :

‘પણ તું કેમ એક બાળકની જેમ મને પ્યાર કરતી નથી ? કેમ મને ચૂમીઓથી નવરાવી દેતી નથી ? કેમ મારી, સાથે વાતો કરીને મને ચળાવી દેતી નથી ? કેમ તારી આંખો ઢળી જાય છે મને જોઈને ? કેમ મને જોઈને તું મુખ ફેરવી લે છે ? કેમ મારાથી દૂર રહેવા તું પ્રયત્ન

કરે છે ?' (પૃ. ૧૬)

વળી આ પ્રશ્નોનો સ્વયં અમિત જ ઉત્તર વાળે છે : 'મને સુખી કરવા. હા એમ જ હશે, તું મને ઓળખે છે. તું મને પામી ગઈ છે.' (પૃ. ૧૬-૧૭). અમિત પોતાની નીરસતાને કબૂલ કરે છે. સાથે 'તારો સ્મિત વેરતો ચહેરો મને ક્યારેય જોવા મળ્યો નથી. તારા સતત નિસાસાઓથી હું આળો થઈ ગયો હતો. તારી નિતાંત વેદનાથી હું ત્રાસી ગયો હતો. ને એટલે જ તારાથી દૂરદૂર ભાગી જવા વિચારવા લાગ્યો હતો. ને એટલે જ તારી સાથે ફર રીતે વર્તવા લાગ્યો હતો. તારાથી છૂટવું હતું, ને મારે જોવી હતી સ્ત્રીની બીજી બાજુ.' (પૃ. ૧૭)

નાનપણમાં અમિતે ચંદનને અનેક વાર કપડાની પેટી ખોલીને બેઠેલી જોઈ હતી. 'પાનેતર નીચેથી પિતાજીનો ફોટો વારેવાર કાઢતી અને મૂકતી.' (પૃ. ૩૦) વળી અમિત ચંદનના એકાંતના સિક્કાની બીજી બાજુ વાત કરતાં કહે છે : 'એના ઓરડાની ડાબી દીવાલે ટિંગાય છે તે પિતાજીના કોલેજકાળનો એક ચૂપ ફોટો છે. એ ફોટામાં એક છોકરી છે અને એ છોકરી છે નીચે રહેતી મુન્નીની મમ્મી સુમતિમાસી. એ ફોટામાં ગોપાઈ ગયેલી ક્ષણો ચંદનના બપોરી એકાંતને અસહ્ય બનાવી મૂકે છે.' (પૃ. ૩૨) અમિત પિતા પાસે દાનનો ઘડિયો શીખ્યો તે પિતાજી મૃત્યુ પામ્યા. ચંદનના પતિ અર્થાત્ અમિતના પિતા ચંદનને મળ્યા વગર બારોબાર ચાલ્યા ગયા છે ત્યારે એ આર્દ્રસ્વરે સ્વગત બોલે છે :

'બોલો, બોલો, હું શો જવાબ આપું ? તમે કેવા છો ? આમ તે સાવ કરાય ? ઘરે આવ્યા વગર, મને મળ્યા વગર આમ બારોબાર ચાલી જવાય ? બોલો ! બોલો ! આવું કરાય ? સાચું કહું છું કે હું તમારી અને સુમતિની આડે નહીં ઊતરું, વચન આપું છું કે ક્યારેય કજિયો નહીં કરું. હવે તો બોલો, હવે તો આવો, હેં ! આવો - આવો છો ? આવો, આવો, એ... ઈ... આ... વ્યા...! જુઓ, અમિતને એક નાનો ભાઈ જોઈએ છે. મારે મારા એકાંતને ફેડનારો જોઈએ. બોલો ! ક્યારે... ક્યારે આવશો !' (પૃ. ૩૩)

ચંદનની અપેક્ષા અને તૃષ્ણા અહીં બરાબર સંભળાય છે.

ચંદનની સ્મૃતિ જેવી રમાની યાદયાત્રા અમિતના

શબ્દોમાં સાંભળીએ :

'હેં ! કોણ ! રમા ! હા, હા, તારા સુંવાળા આકારે વીંટળાયો, ઉકેલાયો, વીંટળાયો ને તોય તને ના પામ્યો. તું ગઈ ત્યારથી મૂંગોમંતર થઈને બેઠો છું અહીંયાં.' (પૃ. ૧૮) અને પછી આમંત્રણ આપતો હોય તેમ કહે છે, 'આવ, મારી પાસે આવ.' (પૃ. ૧૯) વળી કહે છે, 'કેમ, ના ઓળખ્યો મને ? હું અમિત, તારો વર, તારું ઘર. આવ, ને મને દોરી જા તારી સાથે, મને દોરી જા કોઈ અજાણ્યા મુલકમાં. આ લોકમાં હું ભળી શકતો નથી. આ લોક મને સમજી શકતા નથી. મારી લાગણીઓની તેઓ હાંસી ઉડાવે છે. મારા પ્રેમની તેઓ મજાક કરે છે. મારાથી બધાં દૂર રહેવા ઇચ્છે છે. ને તોયે હું રખડું છું સ્ત્રીઓમાં.' (પૃ. ૧૯)

આ અમિતની વેદના છે. રમા નથી છતાં ય અમિત એને પૂછે છે : 'કેમ કંઈ બોલતી નથી ? શું થયું તને ? અને ઓળખ આપતો હોય તેમ બોલે છે : 'હું અમિત છું, અમિત, રમા, એક વાત કરવી છે - ખાનગી છે, તારાથી છુપાવી છે, પણ આજે તો કરીશ જ. તારા ગયા પછી હું એક સ્ત્રીના પરિચયમાં આવ્યો છું. તેનું નામ છે સરોજ. એના જન્મથી જ હું એને ઓળખું છું. પણ આ શહેરમાં હું એને મળ્યો ત્યારથી ખરું કહું તો દિલ ખોઈ બેઠો છું. પણ એકરાર કરવા માટે મેં થોડો સમય પસાર થવા દીધો. બીજ... અંકુર... કોમળ નાજુક પર્ણ... નમણી ડાળ... ને બેઠાં પુષ્પ. હું ધીરજ ખોઈ બેઠો. ને એક દિવસે અચાનક કહી બેઠો કે હું પ્રેમ કરું છું. હું તને ચાહું છું. ને તે કંઈ ન બોલી. કેવળ મૌન સેવ્યું એણે ને વેર્યું લુખ્યું સ્મિત. હું એ સ્મિતથી ઘવાયો છું, હું સ્મિતથી ચિરાયો છું.' (પૃ. ૧૯-૨૦)

અમિતની મૂઝવણ કેવી છે ? એની પાસે પ્રશ્નો છે : 'સ્ત્રી શી રીતે ઓળખાય ? શી રીતે પમાય એને ? શી રીતે પ્રેમ થાય એને ?' (પૃ. ૨૦)

રમાને આ રીતે સ્મરતી વેળાએ વિહ્વલને યાદ કરે છે. એ બોલે છે : 'વિહ્વલ પણ, તું ગઈ ત્યારથી આવતો નથી, તે માંદો છે. દમ અને ખાંસીમાં કંતાઈ ગયો છે.' (પૃ. ૨૦) વિહ્વલની દેખભાળ રાખતી રમાને અમિત જુદી રીતે જુએ છે. ચોખ્ખી શંકા નથી, પરંતુ રમાનો વ્યવહાર અમિતને રુચતો હોય એવું લાગતું નથી. અમિતના મનનો

ખળભળાટ શમતો નથી. એ સુકાવવા ઇચ્છે. ખરવા ઇચ્છે છે. એને સંભળાય છે પીપળા પરથી ખરી પડેલાં સૂકાં પર્ણોની મર્મર. કંઈક જાતીય જુગુપ્સા જગવે એવી વાતો અમિતના મુખે મુકુન્દ પરીખે મૂકી છે. એમાં સરોજ ઉપરાંત અન્ય છોકરીઓના ઉલ્લેખો છે. એ કંટાળી ગયો છે મિત્રોથી, છોકરીઓથી ને લોકોથી. મોડી રાત સુધી વિચારોના વમળમાં અટવાય છે. મિત્ર સુરેશ અને એની સાથે આવેલ મિત્ર શેવડેનો સંદર્ભ સંકેતાત્મક છે. મિસ શેવડે ઉપર અચાનક અમિતની આંખ મંડાય છે અને 'ચાર ઝાંખા પડછાયા એની આસપાસ ઊગી નીકળ્યા હતા.' (પૃ. ૨૪) એવું વિધાન ઉચ્ચારે છે. એમાં મિસ શેવડેના વ્યક્તિત્વની પહેચાન છે. ત્યાં અમિત તો '... મારો મિત્ર સુરેશ ટૂંકમાં કદાચ પાંચમો પડછાયો થઈ જશે એવું સંવેદન હું અનુભવવા લાગ્યો.' (પૃ. ૨૪) એમ સ્ત્રી વિશે શંકા કરે છે. પછીની વાતમાં એનું તત્ત્વચિંતન ઊભરે છે. એનું કહેવું છે - 'પ્રેમ તો કેવળ આવરણોના ખડકોથી લદાયેલા ચહેરા સાથે જ સંભવી શકે' (પૃ. ૨૪) અને તરત અમિત 'સરોજની આસપાસ ઝાંખા પડછાયા કેટલા હતા તે જોવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો નથી.' (પૃ. ૨૫)

સરોજ, ચંદન અને રમાનાં વિચારસંવેદનો ગતિશીલ રહે છે અને વચ્ચે ચાર મિત્રો સાથે કોંફી પી મરી જવાની ઘટનામાં અમિતની નિરાશાનો સૂર સંભળાય છે. આ નિરાશાનું કારણ પણ સ્ત્રી જ છે અને છતાંય 'મને કોઈનામાં પણ શ્રદ્ધા રહી હોય તો તે કેવળ સ્ત્રીમાં. સ્ત્રી મારી ઈશ્વર છે. એના સાંનિધ્યમાં હું શાંતિ અનુભવું છું. એની સંગમાં હું મારી વ્યથાઓ વીસરી જાઉં છું. એના

શરીરમાંથી નીકળતી સુગંધથી હું પ્રકુલ્લ થઈ જાઉં છું. ને એનાથી બીજી અપેક્ષા શી હોઈ શકે એક માનવને ?' (પૃ. ૮૩) એવું માને. અને એનું તારણ છે : 'માનવના સંતાપને ઠારી દે એ એનો ઈશ્વર.' (પૃ. ૮૩) જોકે એનો સંતાપ ઠર્યો નથી. ઠરતો નથી અને પ્રાપ્તિની ક્ષણને એ ત્યાગી દે છે. સરોજ 'I can go alone' (પૃ. ૧૧૫) કહીને ચાલી નીકળે છે. અને આ લઘુનવલનાં અંતિમ વાક્યો છે :

'સરોજ મારા ઓરડામાંથી ઝડપભેર બહાર નીકળીને ઊતરવા લાગી છે દાદર. હું એની પાછળ આવું છું ઓરડાની બહાર. ને ઊભો છું ગેલરીમાં. સફેદ સાડીમાં સજ્જ થયેલી સરોજ રસ્તા પર ચાલવા લાગે છે બિલકુલ પાછળ જોયા વગર. ને સૂરજ પીપળાની ટોચે આવીને જોઈ રહ્યો છે ચાલી જતી સરોજને. ને હું જોઈ રહ્યો છું સરોજ, સૂરજ ને પીપળો.' (પૃ. ૧૧૫)

'તેઓ મારા મકાનનો દાદર ઊતરી રહ્યા છે.' એ વાક્યથી શરૂ થયેલી આ લઘુનવલની કથા ત્યાં જ પૂર્ણ થાય છે અને એમાં પથરાયેલી છે અમિતની સ્નેહ પામવાની કથા. મુકુન્દ પરીખે અમિતના મનને બરાબર ખુલ્લું કર્યું છે. અહીં 'શબ્દો'થી કથાનો ઉઘાડ થયો છે. દીવાલ, બારી, પીપળો ને અંધકારનો પ્રતીક રૂપે વિનિયોગ કરીને કથાને સુદૃઢ બનાવી છે. એના કેન્દ્રમાં સ્ત્રી છે. ઝંખનાનું શમન ત્યાગમાં થાય છે. એને બુદ્ધત્વ સાથે જોડવાનો ખ્યાલ શીર્ષકમાં છે તે કંઈક મુખર લાગે છે. અલબત્ત, એક સંવેદનકથા તરીકે ભાવકને પરિતોષ અવશ્ય આપે છે.

સાભાર સ્વીકાર

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	કિંમત (રૂ.માં)
૧.	ઓળખ આંતરધનની	લાભશંકર ઠાકર	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૫૫
૨.	જીવન જીવો, જીવન જીતો	પ્રવીણ દરજી	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૧૧૦
૩.	વર્તન-પરિવર્તન	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૨૨૦

‘તમે માનશો ?’માંની ત્રણ લઘુનવલકથાઓ વિશે

ઉત્પલ પટેલ

સર્જક-વિવેચક ધીરેન્દ્ર મહેતા વાચકો ને વિદ્વાનોમાં પરિચિત જ નહિ, પ્રતિષ્ઠિત પણ છે. કથાલેખક તરીકે તેઓ વીસમી સદીની છેલ્લી પચીસી અને આ સદીના બીજા દાયકા સુધી સાતત્યપૂર્વક પ્રવૃત્ત રહ્યા છે. આધુનિક અને અનુઆધુનિક મૂલ્યો તેમની ટૂંકી વાર્તાઓ અને નવલોમાં કળાત્મકતાથી અભિવ્યક્તિ પામેલાં છે. તેમની વાર્તાઓમાં ને નવલોમાં પણ આપણે મધ્યમવર્ગીય અને તેમાંય નિમ્નમધ્યવર્ગીય જીવનને કલામયતાથી નિરૂપાયેલું જોઈએ છીએ. ‘તમે માનશો ?’માંની ત્રણે લઘુનવલ (‘બે બહેનો’, ‘તમે માનશો ?’ અને ‘રવજી માસ્તરનું મૃત્યુ’)માં પણ જીવન તો નિમ્નમધ્યવર્ગીય નિરૂપાયેલું છે. પણ લેખકનો દષ્ટિકોણ તો એ ત્રણેમાં માનવસંબંધની સંકુલતા, સ્વભાવોની વિશેષતા અને સાધારણ માનવીમાં રહેલી ક્ષમતાની શક્યતાઓને આલેખવાનો રહ્યો છે. ત્રણે લઘુનવલોમાં આપણે અલગ-અલગ સ્ત્રી-પુરુષ માનવીઓની જીવંતતાને તો પામીએ છીએ. તદ્ઉપરાંત એ સર્વમાં ઊભરેલ સમાન માનવ્યને પણ પામીએ છીએ. આ પરિણામ આવ્યું છે તો લઘુનવલના સ્વરૂપની શક્યતાનો તાગ લેતાં લેતાં. ને વળી કહેવું જોઈએ કે એમાં લેખકને ઓછી સફળતા નથી મળી.

મૂળે ટૂંકી વાર્તા તરીકે લખવી શરૂ કરેલી કૃતિ ‘બે બહેનો’ કંઈક લાંબી વાર્તા થઈને ‘નવનીત-સમર્પણ’ (ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૯)ના અંકમાં પ્રગટ થઈ ત્યારે કવિમિત્ર રમણીક સોમશ્વરે લેખકને પોતાનો પ્રતિભાવ જણાવતો પત્ર લખેલો. તેમાંની આ વાત બહુ જ મહત્ત્વની છે : “તદ્ન સામાન્ય કહેવાય એવા બનાવો સાવ સીધી રીતે વર્ણવતા રહીને પણ તમે વૃત્તાંતમાં એક અર્થપૂર્ણ સંદર્ભ ઊભો કર્યો છે.” (‘તમે માનશો ?’, પૃષ્ઠ : ૧૮૨) કોઈ લેખક કથાનિરૂપણમાં-વૃત્તાંતમાં એક અર્થપૂર્ણ સંદર્ભ ઊભો કરવામાં સફળ થઈ શકે તો એ લઘુનવલની શક્યતાને તાગવામાં સફળ રહ્યો છે એમ કહી શકાય.

લઘુનવલ ‘બે બહેનો’ના સંદર્ભમાં જ નહિ, આ વાત ‘તમે માનશો ?’ અને ‘રવજી માસ્તરનું મૃત્યુ’ના સંદર્ભમાં પણ સાચી છે. ત્રણે લઘુનવલમાં એક અર્થસંદર્ભ સરસ-તાથી ઊભો થયો છે. નિમિત્તો જે મળ્યાં ને વખત જે રહ્યો તેમાં લખાઈ તે ‘બે બહેનો’. આપણને તો લઘુનવલના સુંદર સ્વરૂપે જ મળી છે એ કબૂલવું રહ્યું.

‘બે બહેનો’માં બે બહેનો એટલે મોટી અરુણા. ને નાની કરુણા સાથે જ બંને ઊછરે છે ને ભણવા પણ સાથે જ જાય છે. અરુણા કરુણાની કેટલી કાળજી લે છે, તે ભણવામાં પણ ! છતાં અરુણા ભણી શકતી નથી ને કરુણાના ભાગ્યમાં કે ભાગમાં ભણવાનું ને નોકરી કરવાનું આવે છે. અરુણા પરણીને સાસરવાસમાં પૂરા રસથી સમાઈ જાય છે. જાણે જીવનમાં સુખ જ સુખ આવ્યું. સંસારી લોકો જેને સુખમાં ઇગ્ગરૂપ ગણે એવો દીકરો પણ અરુણાને થયો. ને તેના ભાગમાં દીકરાવહુને જોવાનું પણ આવ્યું. પણ આ ભાગ્યશાળી કે સૌભાગ્યવતી અરુણાની પાછળથી જે સ્થિતિ થાય છે તે જોવા જેવી છે. દીકરો, દીકરાની વહુ ને પતિના ભર્યાસંસારમાં અરુણાને નવરાશ જ નથી. એણે પત્રમાં નાની બહેન કરુણાને લખ્યું હતું : ‘અમારા લોકોની તો ગુલામી હોય, નોકરી નહીં, આખી જિંદગી ચાલ્યા કરે...’ (પૃષ્ઠ : ૫૩)

કરુણાને એવી ગુલામી તો નથી, છતાં ઠરવા માટે ઠામ પણ નથી. સંસારમાં-સમાજમાં જેને દુઃખ કહેવાય તેવું દુઃખ પણ નથી ને છતાં છે નિઃસંગતા ! જ્યંત કોઠારી લખે છે : ‘માનવસંબંધનું અટપટાપણું... વિષય છે પહેલી દીર્ઘ વાર્તા ‘બે બહેનો’નો. પણ એમાં કેન્દ્રવર્તી છે કરુણાની નિઃસંગતા; પણ એ નિઃસંગતાય માનવસંબંધના અટપટાપણાનું એક નિષેધાત્મક રૂપ છે.

કરુણાની નિઃસંગતા એક માનવસશાસ્ત્રીય કોયડો છે. એ નિઃસંગતા આત્યંતિક છે પણ મૂંગી છે, શાંત છે. ન લેખક કે કરુણા પોતે એનો દેખાડો કરે છે. સહજ

જીવનવ્યવહારમાંથી એ વ્યક્ત થતી રહે છે.” (પૃષ્ઠ : ૧૬૫)

કરુણાની નિઃસંગતા પોતાનો સમાસ શોધે છે અને તે બીજે તો ક્યાં હોઈ શકે, બહેનના ઘર સિવાય ? પણ બહેનને ઘેર જાય છે ત્યાં સહજપણે બહેન અરુણા એને કહે છે : “હવે તારે આ રીતે આવતા રહેવું, મન જરા મોકળું થાય અને હવે તો તું નીકળી પણ શકે. નોકરીની જંજાળ પણ નથી (કારણ, કરુણા નિદત્ત થઈ ગઈ છે), અને –” (પૃષ્ઠ : ૩૬) સાવ સહજપણે કથા વહેતી-વિકસતી જાય છે તેમ કરુણાની નિઃસંગતા પણ ધારદાર બને છે.

બંને બહેનોનાં જીવન એકબીજામાં મળે છે ખરાં પણ એકમાં સમાતાં નથી, ગૂંથાતાં નથી. કથામાં બે બહેનોની જીવનધારા મળતી, છૂટી પડતી એમ વહેતી જાય છે. કથાને લેખકે બે ભાગમાં વહેંચી છે. એમાં એમ પણ લાગે કે અરુણાની ને કરુણાની કથાઓ જાણે અલગ-અલગ છે. લેખક લખે છે કે, “સમગ્ર કૃતિ ‘બે બહેનો’ને લઘુનવલ કહેવાનું કારણ એ છે કે અગાઉ નિર્દેશ્યું છે તેમ, એની ગતિ બે બિંદુ પર થંભે છે. એમાં બે ભિન્ન મનોદશા છે, એ બે પાત્રોમાં વિભાજિત છે.” (પૃષ્ઠ : ૧૮૨)

પરંતુ ખરું જોતાં કથાને લઘુનવલ બનાવનાર કારણ તો એ છે કે એ બે બિંદુ એક બિંદુ પર મળે છે પણ ખરાં. વાર્તા અંત લગી પહોંચતાં એક ચમત્કારને પામે છે : “કરુણા દ્વારા અરુણા અને તેનાં પુત્ર-પુત્રવધૂના સંબંધમાં વિક્ષેપ ઊભો કરવાની ચેષ્ટા થતી રહે છે, પરંતુ એમનો સદ્ભાવ સામે ઊભો રહે છે અને વિસંવાદને વિસ્તરતો અટકાવી દે છે.” (પૃષ્ઠ : ૧૮૧)

કથાનો અંત જુઓ : “રાત પડવા આવી ત્યારે એણે (અરુણાએ) કરુણાને કહ્યું : ‘... હેતલ તો ઘણી વાર એમ પણ કહેતો હોય છે, કરુણામાસી બિચારાં, સાવ એકલાં પડી ગયાં. એમને ફાવે તો અહીં રહેવા આવી જાય તો શો વાંધો છે ?”

અને કરુણાએ એની અબુધ નજરે જાણે કશો તાગ લેવા મથતી હોય એમ અરુણાની આંખોમાં તાક્યા કર્યું.” (પૃષ્ઠ : ૬૪)

નિઃસંગતા કરુણાનો સ્વભાવ ને મનોદશા પણ થઈ ગયેલ છે. એને લીધે જ અરુણાએ હેતલની જે વાત કરી તેની જાણે એ ખરાઈ કરવા તાકે છે. પણ અહીં જ કથાની વિધેયાત્મકતા દેખાય છે. એક શક્યતાનો અહીં તાગ મળે છે કે કરુણાની નિઃસંગતા હવે એ રૂપે તો કદાચ નહિ રહે. જ્યંત કોઠારી સાચું જ કહે છે કે, “બે સ્વતંત્ર કલ્પખંડોમાં રચાયેલી આ વાર્તામાં જાણે બે પેટ્રાર્કન સોનેટનો ઘાટ ઊતર્યો છે – પહેલા ખંડમાં કરુણાની કોરી નિઃસંગતાનું ચિત્રણ, બીજા ખંડમાં અરુણાની ભર્યા જીવનની નિઃસંગતાનું આલેખન અને બીજા ખંડને અંતે વિધાયક જીવન દષ્ટિનો ફૂટતો ફણગો. નિઃસંગતામાં બે રૂપો અને એ નિઃસંગતાઓને જુદા પ્રકાશમાં મૂકી આપતા એક પરિપ્રેક્ષ્યનું સૂચન.” (પૃષ્ઠ : ૧૬૮)

સરળ વૃત્તાંતકથન અને સહજ સંવાદોમાં વહેતી આ વાર્તા સરળતાપૂર્વક ચાલે છે. એમાંથી આધુનિક સંવેદન ને મૂલ્ય સહજ રીતે ઊપસે છે. પ્રસ્તુત કૃતિ ‘બે બહેનો’માં લઘુનવલના સ્વરૂપની Compactness જરૂર વરતાય છે.

‘તમે માનશો ?’ લઘુનવલની રીતિ સહજ છે, સુગ્રાહ્ય છે. છતાં એમાં વાચકને આધુનિકતાની મુદ્રા વર્તાશે. આધુનિક સંવેદના પણ એમાં વરતાય છે. પ્રસ્તુત કૃતિમાં પ્રત્યક્ષ તો ત્રણ જ પાત્રો છે : શેખર, સુરભિ અને બિંદી. મંગલ કરીને નોકરનું પાત્ર છે પણ તેનો ઉપયોગ કથાના સંયોજન અર્થે થયેલો છે. લગભગ તો સંવાદોમાં જ વાર્તા વિકસે છે ને એ રીતે જ પાત્રોનું પાત્રત્વ પણ વિકસતું જાય છે.

કૃતિને પાત્રગત કે યથોચિત શીર્ષકો આપીને પ્રકરણોમાં વિભક્ત કરવામાં નથી આવી. માત્ર ચાર પ્રકરણોમાં કૃતિ પર્યાપ્ત વિકાસ સાધે છે. એ રીતે તે સ્વરૂપની દષ્ટિએ વિશેષ Compact બને છે. સંવાદો એવી રીતે નિરૂપાયા છે, જેથી કૃતિમાં નાટ્યાત્મકતા આવે. સંવાદને લીધે જ પાત્રગત ઊર્મિ અને વિચારને આલેખી શકાયા છે.

કૃતિનો આરંભ જ નાટ્યાત્મક રીતે થયો છે. શેખર મંગલ નામના નોકરને પૂછે છે : ‘મંગલ, બિંદી આવી ગઈ ?’ (પૃષ્ઠ : ૬૭)

બિંદી આજે નિશાળમાંથી વહેલી આવી ગઈ હતી અને બીજી અચરજની વાત એ હતી કે તેને તેની ટીચર સુરભિ ઘેર મૂકી ગઈ હતી. બિંદી અને સુરભિનો સંબંધ વિદ્યાર્થિની-શિક્ષિકાનો તો ખરો જ, પણ એમાંથી નાટ્યાત્મક રીતે એક બીજો સંબંધ પણ ફૂટે છે. તે છે સુરભિ અને શેખરનો. પ્રેમી અને પ્રેમિકાનો. બિંદીને મૂકીને ચાલી જતી ટીચરની પીઠ બિંદીના પિતા શેખર જોઈ જાય છે અને પછી તો ઝાઝું ન કહેવા છતાં કહેવાનું સ્ફુટ થઈ રહે છે. શીમળાનું વૃક્ષ કોણે વાવ્યું છે એવો ટીચરનો પ્રશ્ન બિંદીને ભલે કલ્પનાતીત લાગે પણ વાચકને ન લાગે. તેને લીધે તો વાચક કૃતિના હાર્દમાં ઊતરી જાય છે ! ટીચરનો એક બીજો સંવાદ બિંદીને સંબોધીને કે ‘તારા પપ્પાએ વાવ્યું હશે તો - તો આ ઝાડ તારાથીય મોટું હશે’ તેને શેખરના હૃદય સુધી લાવી મૂકે છે.

છાનાં છાનાં સુરભિ શીમળાનાં ફૂલ વીણી જાય અને જેમાં પોતાની દીકરી ભણતી હોય તે જ સ્કૂલમાં તે શિક્ષિકા હોય અને છતાં શેખરને તેની ખબર ન હોય તે બની તો શકતું હશે કદાચ, પણ તરત ગળે ઊતરે તેવી વાત નથી. સુરભિ અને શેખર એ પ્રેમિકા-પ્રેમી તો છે પણ વયમાં મંજુના પાત્રને લીધે છૂટાં પડેલાં છે. બિંદી એ મંજુની દીકરી છે. મંજુ પત્ની હોવા છતાં શેખરનો વિશેષ ભાવ સુરભિ પ્રત્યે છે તે વાચક પામી જાય છે. સમગ્ર કૃતિને ઊર્મિમય બનાવવાની લેખકની નેમ છે અને તે ઘણે અંશે પાર પણ પડી છે તેમ કહી શકાય. શીમળાનાં ફૂલ પ્રતીકાત્મકતા ધારણ કરી તો શકે પણ એમાં બોલકાપણું આવી જાય છે. છતાં કૃતિને Lyrical બનાવવામાં આ ફૂલોનો ફાળો તો રહ્યો છે. કૃતિને નાટ્યાત્મક બનાવવામાં સંવાદોનોય ફાળો રહ્યો છે અને મજાની વાત તો એ કે કૃતિ તેની નાટ્યાત્મકતાને બરકરાર રાખીને Lyrical બની છે. બિંદીના બાળમાનસને લેખકે બરાબર તાક્યું છે ને તાદૃશ પણ કર્યું છે. એ બાળમાનસની વિશેષતા અને વિલક્ષણતા એ કે તે ટીચરને ટીચર તરીકે તો આદર આપી શકે છે પણ તે પિતાના ઘરમાં પિતાની સાથે ને તેની પોતાની સાથેય રહેવા આવે તે એ પચાવી શકતી નથી ! શેખર અને સુરભિ તથા શેખર અને મંજુના સંબંધને દર્શાવવા બિંદીનું પાત્ર ખૂબ

જ ઉપયોગી બન્યું છે પણ તે કૃતિમાં સાધનભૂત પાત્ર નથી, એક સ્વતંત્ર પાત્ર છે. શેખર તેને માટે પઝેસિવ છે તો બિંદી પણ પિતાને માટે પઝેસિવ છે.

સુરભિ-શેખરના પ્રેમસંબંધને સંકુલ બનાવતો સુરભિનો આ સંવાદ જોવા જેવો છે. શેખરને સંબોધીને તે કહે છે : “હું ના નથી પાડી શકતી શેખર, બનવાજોગ છે, જેને આજ દિન સુધી હૈયામાં ભંડારાઈને રહેવું પડ્યું હોય તે અચાનક આ ક્ષણે મારા અવાજમાં ઊતરી આવ્યું હોય... પણ ના, હવે હું એને નહીં ઊતરવા દઉં, રોકી રાખીશ. મેં જે આંગણમાંથી શીમળાનાં ફૂલ વીણ્યાં હોય એ આંગણ તારું હોય, એટલું જ નહીં એ ફૂલોને અંજલિમાં લઈને હું પીઠ ફેરવું કે તને નજર સામે ઊભેલો જોઈ એ બધાનું પણ મારે મન ઓછું મૂલ્ય નથી. ધારણા તો નહોતી જ પરંતુ એવું સ્વપ્ન પણ હું સેવી શકી નહોતી કે આપણે આમ મળી જઈએ.” (પૃષ્ઠ : ૮૫)

આવી બાબતમાં પુરુષ ભીરુ સાથી પુરવાર થાય છે તે શેખર-સુરભિના કેસમાં પણ જોઈ શકાશે.

ઘરે આવીને રહેલી સુરભિને બિંદી સહન જ કરી શકતી નથી. એ કારણે એ શેખરને પત્ર લખીને છૂટી પડે છે. પણ એ પત્રમાં એક શક્યતા તો ડોકાઈ છે અને તે જ કદાચ આ વાર્તાનું કેન્દ્રબિંદુ છે. સુરભિએ લખ્યું છે : “શક્યતા વિશે કશી જ ધારણા બાંધ્યા વગર હું થોડા દિવસ માટે આવી હતી અને હવે પાછી જઈ રહી છું. પણ હું નાસ્તિક નથી. મને ખાતરી છે કે ગલી દેખાય છે એટલી સાંકડી નથી. આથી જ કહું છું કે તમે શીમળાના વૃક્ષને સલામત રાખજો અને ખરી ગયા પછી પણ સજીવન લાગતાં એનાં ફૂલને જૂઠાં ન માનશો... તો ક્યારેક ને ક્યારેક હું એમને જોવા પામીશ.” (પૃષ્ઠ : ૧૦૦)

સુરભિના આ પત્રમાં ખાસ્સું બોલકાપણું આવી ગયેલું હોવા છતાં તેમાં તેના હૃદયનો શેખર તરફના ભાવનો ભાવકને સ્પર્શ તો થાય છે. બીજાં પાત્રો પાત્રો રહીને પણ મુખ્ય સંબંધને આલેખવામાં સહાયક બન્યાં છે. પણ એમાં બિંદીનું પાત્ર તો એના બાળમાનસની તાદૃશ આલેખનાને લીધે સૌથી વિશેષ જીવંત બન્યું છે. સુરભિ-શેખરના પ્રેમસંબંધને સંકુલપણે ને ઊંડાણથી આલેખવામાં પ્રસ્તુત કૃતિમાં લેખકને ઠીક સફળતા મળી છે.

‘રવજી માસ્તરનું મૃત્યુ’ એ ત્રીજી લઘુનવલ છે. આ કૃતિને લેખકે ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી છે. કૃતિના પહેલા પ્રકરણને લેખકે નામ-શીર્ષક નથી આપ્યું (કદાચ છાપ ભૂલ હોય ?) છતાં સંદર્ભ પરથી આપણે ‘રવજી માસ્તર’નું ગણી શકીએ. બીજા અને ત્રીજા પ્રકરણને તો અનુક્રમે ‘સાવિત્રીબહેન’ અને ‘શૈલેશ’નાં નામ મળેલાં જ છે. ‘નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાને આગલે દિવસે જ રવજી માસ્તર ઊકલી ગયા’ એ વાક્યથી કૃતિનો આરંભ કરવાનું કારણ એ છે કે રવજી માસ્તરના અકાળ મૃત્યુને કારણે તેમને વિશે ગામલોકોના પ્રતિભાવો આલેખી શકાય અને તેથી રવજી માસ્તરની એક ભલા માણસ તરીકેની પાત્રરેખાઓ ઉપસે. ભલે તેઓ શિક્ષક એટલે માસ્તરના સ્વરૂપમાં તો માસ્તર નહોતા જ, પણ શિક્ષકને જે ખાસ અર્થમાં માસ્તર કહેવામાં આવે છે તે અર્થ પણ અમુક અંશે તેમને વળગેલો હતો. કૃતિના વિકાસના આરંભની આ પ્રથમ કડી. બીજી કડી સાવિત્રીબહેનના પાત્રમાં મળે છે. સાવિત્રીબહેન સાધારણ ઘરરખુ સ્ત્રી છે. લેખકનો દષ્ટિકોણ જ બીજા મુખ્યબિંદુ પર છે એટલે તે રવજી માસ્તરના મૃત્યુ પાછળ રોવાધોવાના વર્ણનમાં ઝાઝા શબ્દો ખર્ચતા નથી. સાવિત્રીબહેનવાળા વિભાગમાં આપણે અંત ભાગે જાણીએ છીએ કે, ‘પોતાની શક્તિનો પરિચય શૈલેશે આ સૌને (એટલે ગામવાળાઓને) આપી દીધો હતો. સહુને ખબર હતી કે છોકરો મૂંઝાય એવો નથી.’ (પૃષ્ઠ : ૧૨૮) આ છે કૃતિવિકાસની બીજી કડી. ત્રીજી કડી શૈલેશ નામના વિભાગમાં છે. સાવિત્રીબહેન રવજી માસ્તરનાં પત્ની હતાં તો શૈલેશ તેમનો પુત્ર. બે વાર નાપાસ થયો એટલે છોકરો ભણી તો નહિ શકે એટલી ખાતરી તો જીવતેજીવત રવજી માસ્તરને થઈ ગઈ હતી. પણ તેનામાં કેવું હીર છે તે જગન ભારાડી જોઈ શકેલો. પણ જે વસ્તુ રવજી માસ્તર પોતે જોઈ શક્યા નહોતા ને સાવિત્રીબહેન તો કઈ રીતે જોઈ શકે ?

શૈલેશ બાબતે રવજી માસ્તર જગન ભારાડીની સલાહ માગે છે કે, ‘‘આ શૈલેશનું હવે શું કરવું, કંઈ રસ્તો સુઝાડોને જગનભાઈ... એને લાઈનસર તો કરવો પડશે ને ?’’ ઉત્તરમાં ભારાડી કહે છે : ‘‘શૈલેશને લાઈનસર

કરવાનો સવાલ જ નથી રવજીભાઈ, એ લાઈનસર જ છે.’’ (પૃષ્ઠ : ૧૩૮) આ છે કથાની ત્રીજી કડી.

રવજી માસ્તરના મૃત્યુ બાદ શૈલેશ જે રીતે વર્તે છે ને જલદી જલદી કામ કરે છે તે બતાવે છે કે તેનામાં હીર તો હતું જ. રવજી માસ્તરને કારણે જ તે ચમકી શક્યું નહોતું.

અને છેલ્લે જગન ભારાડીના શબ્દો જુઓ : ‘‘જૂનું મકાન તૂટ્યું ત્યારે આ નવું મકાન થયું એ વાત સાચી, પરંતુ જૂનું મકાન હતું ત્યારે આ નવું ઊભું થયું, એ વાત પણ સાચીને, શૈલેશભાઈ ?’’ (પૃષ્ઠ : ૧૬૪)

ત્રણે કડીનું સંધાન અહીં આ શબ્દોમાં આવે છે. અને જગન ભારાડી શૈલેશને ‘શૈલેશભાઈ’ કહે છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. શૈલેશ છેલ્લે-છેલ્લે ઊપસીને સમગ્ર કૃતિમાં છવાઈ જતો હોવા છતાં કથાનું મુખ્ય પાત્ર તો રવજી માસ્તર જ છે તે સહેજે સમજાઈ રહે છે.

લાભશંકર ઠાકર લખે છે કે, ‘‘આ લઘુનવલ મને એટલા માટે સ્પર્શી ગઈ કે સર્જકનો ‘આઈ’ તેમાં કોઈ ક્ષણે પ્રવેશતો નથી.’’ (પૃષ્ઠ : ૧૭૬)

એમ તો ત્રણે લઘુનવલોમાં લેખકનો ‘આઈ’ તો ન્યારો જ રહે છે. લઘુનવલકાર ધીરેન્દ્ર મહેતાની ખૂબી એ છે કે તેમણે સાવ સહજ ને સરળપણે કથાઓને વહેવા દીધી છે. ને છતાં એમાં માનવસંબંધોની સંકુલતા આવી શકી છે, માનવસ્વભાવની વિલક્ષણતા આવી શકી છે. તો સાધારણ માણસમાં છુપાઈ રહેલી ક્ષમતા પણ આવી છે. આ ત્રણ લઘુનવલોમાં ત્રણ તો મૃત્યુ થાય છે પરંતુ લેખક તેને વિગતે આલેખવા બેસતા નથી. કેમ કે તેમનો દષ્ટિકોણ માનવમનની સંકુલતા, તેનું અટપટાપણું ને સ્વભાવગત વિલક્ષણતાને આલેખવાનો રહ્યો છે. લઘુનવલની એક લાક્ષણિકતા સીધો લક્ષ્યવેધ ને લાઘવ હોય તો તે દષ્ટિએ પણ આ લઘુનવલો ખરી ઊતરે છે. આલેખનની સહજતા, સરળતા અને માનવમનની સંકુલતાને આલેખીને લેખકે લઘુનવલના સ્વરૂપને ઠીક-ઠીક તાગ્યું છે એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય.

ગીત – પતંગિયાં
ખરી પડ્યાં...!

આસ્વાદ :
રાધેશ્યામ શર્મા

પતંગિયાં
ઘરની
લીપણ ઊખડેલી ભીંતે
માથું ટેકવી
બંધ આંખે
સરવા કાને
સાંભળી રહ્યો હોઉં છું
દૂરથી, હવામાં વહેતું આવતું
એ જૂનું
ગમતું ગીત
ત્યાં અચાનક
આવી ચઢે છે ક્યાંકથી
(કે અંદરથી ?)
ઘોંઘાટનું મટિયાળું મોજું
અને
સ્વપ્નિલ
સૂરકણની
મેઘધનુષની નદી
ડહોળાઈ જાય છે
અધવચ-
ખરી પડે છે
પતંગિયા !

– કિસન સોસા

૧૯૯૫ની સાલમાં ‘સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર’ કરાવતાં જેમને વિશે મેં લખેલું : ‘ગઝલના ગુલામ અને તાન્કાના તોખાર, ગીતની ગલીઓમાં ઉડાવવાની વિચિત્ર શક્તિઓ કવિશ્રી કિસન સોસામાં હજુયે છે !

– તો ૨૦૧૮ની સાલમાં સર્જનાત્મક, કિસનજીની શક્તિઓ કેવી છે તે માણવા આ ‘પતંગિયા’ રચના ઉપલબ્ધ છે. (મથાળું પતંગિયાં હોવું ઘટે.)

ગીત ગઝલની જેમ અછાંદસ રચનાઓમાં પણ કર્તાનું ભાષાકૌશલ્ય, ભાવનિર્વહણ સુજ્ઞો અનુભવી શકે. અહીં કેવું છે ?

‘ઘરની લીંપણ ઊખડેલી ભીંતે
માથું ટેકવી બંધ આંખે સરવા કાને
સાંભળી રહ્યો હોઈ છું...’

ઉપરોક્ત પંક્તિઓના કાવ્યનાયકનો નિવાસ, ‘લીંપણ ઊખડેલી ભીંત’નું તાદૃશ ચિત્રાંકિત વર્ણનમાં ઝિલાયો છે. નાયક ખુદ કવિ પોતે છે. એટલું જ નહિ તદ્દન સામાન્ય દશામાં રહ્યો છે. જર્જરિત ભીંત પર માથું મૂકી, આંખ બંધ રાખી (કર્ણોન્દ્રિય : બંધ આંખે) કાનને સરવા રાખી સાંભળી રહ્યો છે :

‘દૂરથી, હવામાં વહેતું આવતું
એ જૂનું ગમતું ગીત
ત્યાં અચાનક આવી ચઢે છે ક્યાંકથી’

નાયક ગૃહનિકટ, પણ ઘર જૂનું અને ગીત પણ જૂનું અને પાછું ગમતું; એવું એ ગીત, દૂરદૂરથી જળના શીતળ હિલ્લોળાની ગતિ સાથે ક્યાંકથી ઓચિંતું પંખી પેઠે (પતંગિયાંની જેમ) આવી ચઢે છે !

સીધે સાદું વર્ણન, વિસ્મય-જરીક કુતૂહલપૂર્વક – ઝબકાવી દે પણ કર્તાનું સામર્થ્ય ક્યાં ? સંરચનાના મધ્યની બે કડીઓમાં –

‘ત્યાં અચાનક આવી ચઢે છે
ક્યાંકથી
(કે અંદરથી ?)’

સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાન ભાવક ‘ક્યાંકથી’ શબ્દ પછી કૌંસમાં લખેલા બે શબ્દો (કે અંદરથી ?) વાંચી પામી જાય કે પેલું ગીત ક્યાંક બહારથી નહિ, મોટા ભાગે અંદરથી એટલે કે અર્ધજ્ઞાત મનસ્સુ ચેતનામાંથી પ્રસવ્યું છે !

કૃતિનો, હજુ બીજો વળાંક ગમતા ગીતને તહસનહસ કરતા વિરોધી કોન્ટ્રાસ્ટમાં ભાવકને વિષમ કરુણમાં ઝબોળી નાખે... અર્થાત્ ગીતની સામે પડછે ઘોંઘાટ ઊડી આવે :

‘ઘોંઘાટનું
મટિયાળું
મોજું...’

કદાચ, બહારથી ગમતું ગીત વહી આવ્યું તો તે પછી નાયકની અર્ધજ્ઞાત આંતર-ચેતનામાંથી જરા જીર્ણ

ઘરનું ‘મટિયાળું’ (તળપદો સચોટ શબ્દ) મોજું વંટોળ જેમ ઊડી ઊતર્યું...

‘અને
સ્વપ્નિલ સૂર કર્ણની
મેઘધનુષી નહીં
ડહોળાઈ જાય છે.’

આ ચાર કંડિકામાં સર્જકે કેવા કેવા આયામોને ગતિશીલ કર્યાં તે જોઈએ.

‘સ્વપ્નિલ’નો મર્મ કર્તાની ‘ડ્રીમ લેન્ડ’, ‘સૂર કંઠ’ એટલે ‘સ્વીટ સાઉન્ડ’ ‘મેઘધનુષી નદી’ એટલે ‘રિવર ઓવ રેઈનબો’

અને આવું બધું જ – ડહોળાઈ જાય છે...

ઘોંઘાટનું ઘાતક મોજું મટિયાળું હોવાથી, ગમતી ગીતામાધુરીનો છેદ ઉડાડ્યા વગર રહે ?

પછી અંતિમ ત્રણ પંક્તિઓ તો કવિપ્રતિભાની કલ્પનાબહારની કલ્પન ક્ષમતાની સાક્ષી પૂરે છે :

‘અધવચ –
ખરી પડે છે
પતંગિયા’...

પુરાણાં ઘરોના મટિયાળા માહોલમાં પતંગિયાં ઊડતાં હોય કે ના હોય, પરંતુ અધવચ ખરી પડતાં પતંગિયાની અણધારી ‘એન્ટ્રી’ કવિ-નાયકની ટ્રેજિક દશાનું દર્શ્યાંકન બેમિસાલ છે.

અંતર્મુખ સર્જક કિસન સોસાને દ્વિમુખી બે સલામ. એક, આ ‘પતંગિયા’ રચના માટે અને બીજી ખાસ સલામ. મારા કરતાં પ્રતિભાવાન મિત્ર સદ્ગત કવિ પવનકુમાર જૈનના આત્મીય સ્વજન કિસનભાઈને ‘શબ્દપીળકનો પીપળો’ નામે અનોખો (પવનકુમારના પત્રો-એક સંકલન) ગ્રન્થ જાતખર્યે ૨૦૧૭માં પ્રકાશિત કર્યો તે માટે. સર્જક સોસા પણ પતંગિયાંનું સપનું એક (ટી. એચ. બેયલી) વિદેશી લેખકની જેમ સેવી બેઠા હોય, કદાચ :

‘આઈ વુડ બી અ બટરફ્લાય; લિવિંગ અ રોવર (આવારા), ડાઈંગ વ્હેન ફેર થિંગ્સ આર ફેડિંગ અવે’... સન્મિત્ર પવનકુમાર પણ એક દૈવી પતંગિયું જ હતું ને !

સંપાદિત 'શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી બાળનાટકો'ની આસપાસ

નટવર પટેલ

મોટેરાં માટેના સાહિત્યમાં એકાંકી, નવલિકા, કાવ્યો, સંસ્મરણો વગેરેના યોગ્ય સંપાદનો જોવા મળે છે. આવી સુખદ ઘટના થોડા વરસોથી ગુજરાતી બાળસાહિત્યમાં પણ જોવા મળે છે એ આનંદની વાત છે. અત્યાર સુધી બાળકાવ્યોના સંપાદનો વધારે પ્રમાણમાં થયાં છે, કારણ કે એ પ્રકારનાં સંપાદનોમાં 'કવિતા' એકાદ પાનું રોકે એટલે ૩૦-૩૫ કાવ્યોનું નાનકડું પુસ્તક ઝડપથી, ઓછા ખર્ચમાં ઓછી મથામણે બહાર પાડી શકાય છે. વળી, આવાં સંપાદનોમાં કોઈક જ પુસ્તકમાં વ્યવસ્થિત સંપાદિત લેખ જોવા મળે છે.

આ સંગ્રહ અગાઉ બાળનાટકોનાં ક્યાં-ક્યાં અને ક્યારે સંપાદિત પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે તે માહિતી અત્રે ઉપયોગી થઈ પડશે એમ લાગતાં અહીં આપવા લલચાયો છું.

ગુજરાત રાજ્ય સેવા સાંસ્કૃતિક-વિભાગ, ગાંધીનગર તરફથી આવા બે સંગ્રહો બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. બંનેના નામ 'બાળનાટકો' જ રાખવામાં આવેલ છે. પ્રથમ પુસ્તક ૧૯૮૫માં અને બીજું ૨૦૦૭માં પ્રગટ થયું છે. પ્રથમ સંગ્રહમાં ૩૦થી ૪૫ મિનિટ ચાલે તેવા ૬ લેખકોનાં કુલ ૧૨ નાટકો છે, જ્યારે બીજા સંગ્રહમાં ૮ લેખકોનાં ૮ બાળનાટકો છે. આ બીજા સંગ્રહમાંથી અમૂલ્ય ભટ્ટનું 'દે... તક ધીના ધીન' નાટક અહીં પસંદ કરાયું છે.

કિરીટ પુરોહિત 'કંદર્પ' દ્વારા ૧૯૮૭માં 'સાથિયા' નામે એક સંપાદન મળે છે, જેમાં ૬ મૌલિક અને ૨ અનૂદિત બાળનાટકો છે. આ સંગ્રહમાંથી અહીં જયંત પારેખનું 'ચિત્તાભાઈનું ચકરડું' અને લાભશંકર ઠાકરનું 'ચાંદામામા આપે પોળી... ઘીમાં ઝબોળી' લેવાયું છે.

નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઇન્ડિયા (ન્યૂ દિલ્હી) દ્વારા 'છ બાલનાટકો' નામે સંગ્રહ ૧૯૮૫માં બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. આમાંથી ચંદ્રવદન મહેતાનું બાલનાટક

'પૂતળીનો ખેલ' આ સંગ્રહ માટે પસંદ કરાયું છે. આ સંગ્રહમાં ટાઇટલ પર કે અંદર ક્યાંય સંપાદકનું નામ લખ્યું નથી, પણ ચિત્રકાર અજિત મૈથયુનું નામ ટાઇટલ પર મુકાયું છે.

૨૦૧૩માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા વર્ષા અડાલજા સંપાદિત 'ચાલો, રમીએ નાટક' નામે સંગ્રહ મળે છે, જેમાં ૨૦ નાટકો છે, અહીં માત્ર ને માત્ર વીસ સ્ત્રી-લેખકોનાં નાટકો જ સમાવવામાં આવ્યાં છે, જે એની વિશેષતા છે. આ નાટકોની વર્કશોપ વખતે પ્રજ્ઞાબહેને મને પણ આ નાટકો અંગે માર્ગદર્શન આપવા બે દિવસ બોલાવ્યો હતો. આમાંનાં ત્રણેક નાટકો બાળકિશોર નાટકો ન કહી શકાય તેવાં પણ સમાવિષ્ટ છે.

'નવરંગ નાટકો' નામે નાટ્યસંગ્રહ ૨૦૧૫માં મળે છે. જેનું સંપાદન વાસુદેવ સોઢાએ કર્યું છે. અહીં કુલ ૨૧ નાટકો સમાવ્યાં છે. તો આ જ સંપાદક દ્વારા વધુ એક સંપાદિત સંગ્રહ ૨૦૧૭માં 'નવધરં નાટકો' રૂપે મળે છે, જેમાં કુલ ૧૫ નાટકો છે. આ તમામ નાટકો 'સ્વચ્છતા અભિયાન' અંગેનાં છે. આ બંને સંગ્રહોનાં નાટકો બે-બે દિવસની નાટ્યશિબિર ગોઠવી શિબિરાર્થીઓ પાસે લખાવવામાં આવ્યાં હતાં. અને આ શિબિરો અમરેલી જિલ્લા પૂરતી મર્યાદિત હતી. આ બંને સંગ્રહના નાટકો ઉત્તમ પ્રકારનાં જ છે એવું ન કહી શકાય.

છેલ્લાં પાંચેક વરસથી બાળનાટકોનાં જે ત્રણેક સંપાદનો બહાર પડ્યાં છે, એમાં ડિવાઇન પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત તથા અમૂલ્ય ભટ્ટ અને હુંદરાજ બલવાણી દ્વારા સંપાદિત 'શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી બાળનાટકો' સવિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવું સંપાદિત પુસ્તક છે. પ્રથમ વાર ગુજરાતી બાળસાહિત્યમાં બાળનાટકનું આટલું સુંદર સંપાદન જોવા મળ્યું છે. સંપાદકોએ અહીં કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી (૧૯૧૧)થી લઈ આજ સુધીના

લેખક મહેશ ધીમર (૧૯૬૩)ને સમાવ્યા છે. અહીં સંપાદકોએ જે તે લેખકની શ્રેષ્ઠ કૃતિ પસંદ કરવાનો કમ રાખ્યો છે, છતાં નાટકોમાં વિષયવસ્તુ, ભજવણી, શૈલી વગેરેની વિવિધતા જળવાય એ માટે ક્યારેક જે તે લેખકની અન્ય નાટ્યકૃતિ પણ પસંદ કરી છે. આ ઉપક્રમમાં જાણીતી કૃતિઓ જોઈએ તો... વડલો (શ્રીધરાણી), પૂતળીનો ખેલ (ચં. ચી. મહેતા), સાકરનો શોધનારો (યશવંત પંડ્યા), બટાકાનો ચટાકો (આર. ડી. દેસાઈ), ગબડતો લાડવો (ઈન્દુ પુવાર), સલામ જોકર, કમાલ જોકર (પ્રકાશ લાલા), ઈશ્વરનું ઇનામ (શ્રદ્ધા ત્રિવેદી), મસ્તીખોર મનિયો (ઉષા ઉપાધ્યાય) વગેરે કહી શકાય. અહીં અન્ય જાણીતા લેખકોની અન્ય કૃતિઓ જે વિષયની દૃષ્ટિએ નોખી પડે છે છતાં સારી કહી શકાય એવી છે, એવા લેખકોની વાત કરીએ તો પ્રાગજી ડોસાની ‘અમે તો રાજના છડીદાર’, વનલતા મહેતાની ‘જંગલમાં જોડો’, જનક દેવની ‘શેરને માથે સવાશેર’, નામદેવ લહુટેની ‘ઢીંગલીનાં લગ્ન’, લા. ઠા.ની ‘ચાંદામામા આપે પોળી...’, ચિનુ મોદીની ‘બાદશાહ સલામત’, હુંદરાજ બલવાણીની ‘મરઘીનું બચ્ચું’, અમૂલખ ભટ્ટની ‘દે.. તકઘીના ધીન’, ચંદ્રકાન્ત ઠક્કર ‘મેહ’ની ‘જો જો ભૂલતા નહિ’, નટવર પટેલની ‘મારે કંઈક બનવું છે’ વગેરે ગણાવી શકાય.

મોટા ભાગે પ્રૌઢ સાહિત્યમાં એકાંકી લખતા હોય એવા જાણીતા લેખકો સર્વશ્રી લા. ઠા. ચિનુ મોદી, રઘુવીર ચૌધરી, રવીન્દ્ર પારેખ, હિમાંશી શેલત વગેરેની રચનાઓ પણ અહીં સમાવિષ્ટ છે. અહીં જેમની રચનાઓ છે તેમાંના કેટલાક લેખકોના એકાદ પણ બાળનાટ્ય સંગ્રહ થઈ શકે એટલી બાળનાટ્યકૃતિઓ કદાચ ન પણ લખી હોય એવું લાગે, છતાં સંપાદકોને એમની એ રચના સારી લાગી હશે એટલે અહીં સમાવી છે એમ માનવું રહ્યું.

અહીં કેટલીક રચનાઓ પ્રમાણમાં ઘણી લાંબી છે, જે ભજવવામાં અને બાળપ્રેક્ષક પક્ષે નિહાળવામાં ધીરજની કસોટી કરે એવી ગણાય. આવી રચનાઓ જોઈએ તો... શ્રીધરાણીની ‘વડલો’ (૨૬ પેજ), ધનંજય ઠાકરની ‘આર્કિમીડિઝ’ (૨૫ પેજ), ઈન્દુ પુવારની ‘ગબડતો લાડવો’ (૩૭ પેજ), નામદેવની ‘ઢીંગલીનાં લગ્ન’ (૨૪ પેજ) વગેરે. આ લેખકોની અન્ય જાણીતી નાની રચના

પસંદ કરી શકાઈ હોત.

તો વળી કેટલીક નાટિકાઓ પ્રમાણમાં ઘણી નાની છે, જેવી કે રઘુવીર ચૌધરીની ‘બકી અને ચકી’ (૬ પેજ), જયંત પારેખની ‘ચિત્તાભાઈનું ચકરડું’ (૬ પેજ), ચિનુ મોદીની ‘બાદશાહ સલામત’ (૭ પેજ), રમણલાલ સોનીની ‘ખેડૂતનું ધન ખેતરમાં’ (૪ પેજ), રતિલાલ નાયકની ‘અટકમટકની ગાડી’ (૫ પેજ), હુંદરાજ બલવાણીની ‘મરઘીનું બચ્ચું’ (૬ પેજ) વગેરે. જુગતરામ દેવે પાસેથી ‘ગાલ્લી મારી ઘરરર... જાય’ અને ‘આંધળાનું ગાડું’ નામે નાની-નાની નાટિકાઓની બે નાની પુસ્તિકાઓ મળી છે, તેમાંથી એકાદ નાટિકા અહીં સમાવી શકાઈ હોત.

શાળાની પ્રાર્થનાસભા કે વર્ગખંડમાં ભજવવા નાની રચનાઓ વિશેષ અનુકૂળ રહે છે. ૧૨થી ૧૮ પેજવાળી રચનાઓ ખાસ કરીને બાળનાટ્ય સ્પર્ધા માટે વિશેષ પસંદગી પામે છે, કારણ કે સ્પર્ધા માટે ૩૦થી ૪૫ મિનિટ ચાલે તેવાં નાટકો પસંદ કરવાં પડે છે. સ્પર્ધાનો આ નિયમ છે; એટલે બહુ નાનાં કે બહુ મોટાં નાટકો પસંદ ન કરી શકાય. સ્પર્ધાને ધ્યાનમાં રાખી લખાયાં હોય એવાં નાટકોની વાત કરીએ તો સલામ જોકર, કમાલ જોકર (પ્રકાશ લાલા), ઢીંગલીનાં લગ્ન (નામદેવ લહુટે), વિશ્વ કોનું ? (દુર્ગેશ શુક્લ), દે તક ધીના ધીન (અમૂલખ ભટ્ટ), નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યું (રવીન્દ્ર પારેખ), ઈશ્વરનું ઇનામ (શ્રદ્ધા ત્રિવેદી), મારે કંઈક બનવું છે. (નટવર પટેલ), સૂરજમુખી (પીયૂષ ભટ્ટ), ચૂં ચૂં ચિચિમીરી... સુંદર, ગુંદર ઉંદર... ઉંદર રાજા (વિજય સેવક), આવો, વૃક્ષો સાથે કરીએ વાતો (પ્રજ્ઞા પટેલ), મમ્મી, સાંભળ ને (મહેશ ધીમર) વગેરે ગણાવી શકાય. આ જ નાટકો પસંદગી પામી આજ સુધી ભજવાયાં છે અને હવે પછી પણ ભજવાશે.

આ સંગ્રહમાં કુલ ૩૨ બાળનાટકો છે, કેટલાંક નાટકો વધારે પડતાં લાંબાં હોવાથી કુલ પેજ ૪૫૬ થયાં છે. પરિણામે પુસ્તક કદમાં જાડું – નવલકથા જેવું થઈ ગયું છે. આમ તો આ પુસ્તક બાળનાટકોનું છે, બાળકો માટેનું છે, પરંતુ એનું કદ જોતાં તે શિક્ષકો માટેનું બની રહેવાની વધારે શક્યતા છે. વળી, બાળકો બાળવાર્તાની

જેમ બાળનાટકોનાં પુસ્તકો વાંચવા માટે ઓછાં પસંદ કરે છે, કારણ કે બધાં બાળકોને બાળનાટકમાં રસ પડતો નથી, જેટલો બાળવાર્તામાં પડે છે. પ્રકાશકે અહીં આ પુસ્તક બે ભાગમાં પ્રગટ કર્યું હોત તો એનું કદ ઘટાડી શકાત તો સૌને એ વાંચવું સુલભ પડત.

અહીં વિવિધ વિષયવસ્તુ ધરાવતાં નાટકો છે, પ્રકૃતિપ્રેમ અને પશુપંખીઓની સંઘભાવના દર્શાવતું નાટક 'વડલો' છે. તો 'અમે તો રાજના છડીદાર' ઐતિહાસિક ભૂમિકા ધરાવતું નાટક છે. 'આર્કિમિડિઝ' પણ ઐતિહાસિક નાટક કહી શકાય. હિમાંશી શેલતનું નાટક 'નવી નવાઈનું સરઘસ' લડાઈ-ઝઘડા બંધ કરી સૌ સંપીને રહો એવો સંદેશ આપતું નાટક છે. તો વળી, 'બકી અને ચકી', 'અટકમટકની ગાડી', 'ચિત્તાભાઈનું ચકરડું', 'મરઘીનું બચ્ચું' વગેરે શિશુનાટકો કહી શકાય એ પ્રકારનાં છે.

અહીં સંગૃહીત નાટકો જે તે લેખકના કયા નાટ્યસંગ્રહમાંથી લીધાં છે તેની નોંધ નાટકના અંતે મૂકી હોત તો ઉપયોગી થાત. છેલ્લે પરિશિષ્ટરૂપે દરેક લેખકનો ટૂંકો પરિચય મૂકવામાં આવ્યો છે. આ માહિતી પણ અપૂર્ણ લાગે છે. જે લેખકો હયાત નથી તેમની અવસાન તારીખ

પણ શોધીને મૂકી શકાઈ હોત તો સારું થાત. વિદ્યમાન લેખકોને ફોન કરી એમના પ્રકાશિત બાળનાટ્યસંગ્રહો તથા અન્ય બાળસાહિત્ય વિશે માહિતી મેળવી વિગતે મુકાઈ હોત તો સૌને ઉપયોગી થાત. નામદેવ લહુટેના આર. આર. દ્વારા પાંચ બાળનાટ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે, જેનો અહીં એકેયનો ઉલ્લેખ નથી. અહીં સંપાદકોએ લેખકોની જન્મસાલને અનુસરી ક્રમ ગોઠવ્યો છે ખરો, પરંતુ શરૂઆતના પાંચ લેખકોમાં આ ક્રમ સચવાયો નથી. જન્મવર્ષ પ્રમાણે ચં. ચી. મહેતા (૧૯૦૧) પ્રથમ આવે, શ્રીધરાણીને (૧૯૧૧) આ મુજબ પાંચમા ક્રમે રાખવા પડે.

બંને સંપાદકોએ કરેલી જહેમત આ સંગ્રહ જોતાં જણાઈ આવે છે. આ નાટકો પસંદ કરવાના એમણે દસ માપદંડોનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તાવનામાં કર્યો છે અને છતાં કબૂલ્યું છે કે 'કેટલાક લેખકોનાં ઉત્તમ બાળનાટકો ધ્યાનમાં ન આવ્યાં હોય એવું બની શકે છે. તે માટે બીજો સંગ્રહ કરવાનું વિચારી શકાય.' કદાચ આ શક્ય ન હોય તો આમાંથી જ વય-કક્ષાનુસાર નાટકો અલગ પાડી બે ભાગ કરી શકાય અને ખૂટતાં હોય તે ઉમેરી શકાય.

વિવેચક સર્જકનો મિત્ર છે, દંડદાતા નહિ. વિવેચક પોતાના અભિપ્રાયને છુપાવે નહિ, સ્પષ્ટતાથી કહી નાખે એટલે બસ. સત્યનિષ્ઠ હશે તે એમ કરવાનો જ. પણ સત્યનિષ્ઠ શબ્દની ચોકસાઈનો આગ્રહી હોય, ઉત્કટતા સારુ એ અત્યુક્તિ નહિ કરે. જ્યાં 'ઠીક છે' કહેવું હોય ત્યાં એ 'ફક્કડ છે' નહિ કહે, 'સારું છે' કહેવું હશે ત્યાં એ 'અપૂર્વ છે, શકવર્તી છે' એમ નહિ બોલે, 'થોડું નબળું છે' એમ બતાવવું હશે ત્યાં એ 'સાવ નિકૃષ્ટ' છે એમ નહિ લખે. કૃતિ નબળી, સાધારણ સારી, સારી, ઉત્કૃષ્ટ, એમ જેવી હશે તેને જ અનુરૂપ વાણી સત્યનિષ્ઠ વિવેચક પાસેથી આવવાની. કૃતિએ કે કર્તાએ પોતાની પર પાડેલી છાપ કે પોતાને કરાવેલી પ્રતીતિ પ્રત્યે તેટલી વાચકો અને કર્તા પ્રત્યે પણ વિવેચકની ફરજ છે. એમાં કશુંક દોષદર્શન કરાવવાનું કે કડવું સત્ય કહેવાનું આવે ત્યારે જો એ સહાનુભૂતિપૂર્વક અને સૌમ્યતાથી કહેવાય તો તે લેખક પાસે બહાર નહિ તો દિલમાં તે સ્વીકારાવી તેને સુધારશે, પણ નિરર્થક કટુતા કે પ્રહારક સપાટા તેને વિમુખ બનાવશે, કાં તો નિરાશ કરી મૂકી સાહિત્યક્ષેત્રમાંથી ભગાડી મૂકશે. વિવેચન ઊર્મિપ્રાણિત કે રસાવિષ્ટ બને એમાં કંઈ ખોટું નહિ, એ તો સારું છે, પણ એને નિરર્થક તીખું કે આવેશયુક્ત બનાવવામાં સાહિત્યની સેવા નહિ થાય.

– અનંતરાય રાવળ

ભારતવર્ષના ધ્રુવસ્વરૂપનો પરિચય

અરુણ જે. કક્કડ

સ્વામી શ્રી વિરક્તાનંદજીના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી રૂપિયા આઠ હજારની સાડા ત્રણ ટકાની ગવનર્મેન્ટ પ્રોમિસરી નોટ્સ સોસાયટીને તા. ૧૧-૮-૨૦૧૬ના રોજ આપવામાં આવી હતી. ૨૬મનું જે ઉત્પન્ન આવે તેમાંથી સોસાયટી તત્ત્વજ્ઞાનના તથા વૈદકનાં પુસ્તકો લખાવી પ્રસિદ્ધ કરે એ શરતે અપાયેલ ફંડમાંથી ઈ. સ. ૧૯૫૬માં ‘મધ્યયુગની સાધનાધારા’ ગ્રંથ ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલો. કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઈ. સ. ૧૯૨૯ના ‘અધર મુકર્જી વ્યાખ્યાનો’ આચાર્યશ્રી ક્ષિતિમોહન સેને આપેલા. આ વ્યાખ્યાનોના ગ્રંથની ભૂમિકા શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની છે. ગુજરાતી અનુવાદક જયંતીલાલ આચાર્યને પોતાના શાંતિનિકેતન વસવાટ દરમિયાન શિક્ષાગુરુ આચાર્યશ્રી ક્ષિતિમોહન સેનના આ વ્યાખ્યાનો વાંચવામાં આવેલા.

ક્ષિતિબાબુનો જન્મ કાશીમાં થયેલો. ત્યાંના સાધુઓની સાધના અને વાણીની અસર નાનપણથી તેમના પર હતી. ભારતનાં અનેક સ્થાનોમાં, ભિન્ન-ભિન્ન સંપ્રદાયોના મઠોમાં અને તેમના સંગૃહીત ગ્રંથોમાં વાણીનો ભંડાર પડ્યો હતો. એ વાણીનો ભંડાર ધીરે ધીરે નષ્ટ અને દુષ્પ્રાય થતો જતો હતો. મઠના અધિપતિઓ આવી વાણીના સંગ્રહોને યક્ષના ધનની માફક ગુપ્ત રાખતા હતા. સાધકોની વાણીમાંનો ઘણો ભાગ પાછળના અનુયાયીઓએ દબાવી રાખ્યો અથવા વિકૃત કર્યો હતો. અથવા ઘણા અમૂલ્ય પ્રાચીન ગ્રંથો બાળી નાખવામાં આવ્યા હતા. તેથી આવી વાણીને સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન ક્ષિતિબાબુએ કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૦૮માં તેઓ શાંતિનિકેતન આવ્યા ત્યારથી જ દરેક રજાઓના સમયનો આ વાણીના સંગ્રહ માટે જ ઉપયોગ કરતા.

ભારતની સૌથી મોટી વાત તેનો ધર્મ છે. અનેક પ્રકારના ભેદ વિભેદવાળી ભારતની ભૂમિની મુખ્ય વાત તે આ યોગસાધનાના પ્રયત્નની છે. યુગે યુગે મોટા સાધકો

દ્વારા આ પ્રયાસ ચાલ્યો આવ્યો છે. રાષ્ટ્રીયસાધના તેની મુખ્ય બાબત ન હતી. તેથી આ વાણી અને ધર્મતત્ત્વની આલોચના કરી ભારતના સાચા ધર્મસ્થાનની ભાળ મેળવવાનો ક્ષિતિબાબુનો પ્રયત્ન હતો. આ બાબતની જાણ કવિવર રવીન્દ્રનાથને થતાં તેમણે આ વિષયમાં લખવાનું કહ્યું.

ભારતની મધ્યયુગની સાધનાની વાણી અને તત્ત્વ વિશેના લખાણની કવિવરની વારંવારની માગણીથી ક્ષિતિબાબુએ કબીરના કેટલાક ખંડ પ્રગટ કર્યા હતા. કબીરની વાણી માનવસાધનાને માર્ગે અનેક રીતે મદદકારક નીવડી શકે તેવી છે. આ ઉપરાંત સાચું વિશ્વવિદ્યાલય ખડું કરવાનો જેમના સમસ્ત જીવનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હતો એવા મનીષી જ્ઞાનતપસ્વી આશુતોષ મુખોપાધ્યાય પણ આવા વિષયોના વાર્તાલાપ માટે ઉત્કટ ઇચ્છા દર્શાવતા હતા. પણ તેમનું અકાળ મૃત્યુ થયું. જોકે, એ બધાના સમૂહ પ્રયત્નથી આ કામ સંભવિત થઈ શક્યું. ધર્મજગતમાં એવો કોઈ પ્રયોગ સંભવતો નથી જેને મધ્યયુગના કોઈ ને કોઈ સાધકે સાધના દ્વારા અજમાવી જોયો ન હોય. ક્ષિતિબાબુનાના મતે આ સાધકો શાસ્ત્રજ્ઞાનહીન હતા, તેથી તેઓ કોઈ બાંધેલે માર્ગે ચાલ્યા નથી. શાસ્ત્રસંમાનિત સંપ્રદાયો લગભગ બધા જ ગતાનુગતિક ભાવે બાંધેલે ચીલે આગળ વધ્યા છે, પરંતુ કબીર સહિતના આ સાધકોમાંના દરેક મધ્યકાલીન સાધકમાં નવીદષ્ટિ હતી, નવી ભાવના હતી, નવો માર્ગ હતો. આ માર્ગે માનવમનના સારાનરસા અનેક ભાવોની પરખ કરવાના સાહસનો પરિચય મળી શકશે, અનેક દષ્ટિથી ધર્મભાવને સાર્થક કરવાના પ્રયાસ જણાશે. માનવતત્ત્વનું આવડું મોટું આલોચનાનું ક્ષેત્ર અણખેડ્યું પડ્યું રહ્યું, શાસ્ત્રની શૃંખલાઓથી બંધાયેલા અને ગ્રંથના ભારથી લદાયેલા આપણે ઠીક કરીને જોયું પણ નહિ કે આપણી આંખોની સામે થઈને કેવો મોટો સુયોગ નિરર્થક

ચાલ્યો ગયો. શ્રી ક્ષિતિબાબુએ તનતોડ મહેનત કરીને એ વિરાટ ઐશ્વર્યનો કંઈક અંશ બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘મધ્યયુગની સાધના ધારા’ ગ્રંથ એ વિરાટ ઐશ્વર્યનો આપણને સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. ક્ષિતિબાબુ તો કહે છે : ‘કદાચ આપણને એ ઐશ્વર્યનો એક આની ભાગ જ સાંપડ્યો છે, બાકીનો પંદર આની ભાગ ક્યારનોય લુપ્ત થઈ ગયો છે અને જે કંઈ રહ્યો સહ્યો છે તેને પણ લુપ્ત થવાની બહુ વાર નથી !’

લખેલાં બધાં શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોના કરતા મધ્યયુગના નિરક્ષરસાધકોની વાણી મહાન છે. ગંભીર છે. આ ગ્રંથમાં મધ્યયુગની સાધનાધારાની એક પ્રકારની રૂપરેખા દોરી આપવામાં આવી છે. મધ્યયુગના સાધકોની ગંભીર વાણીના ભાવક કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના મતે “ભારતની એક સ્વકીય સાધના છે, અને તે તેની અંતરની ચીજ છે. આ સાધનાધારાનું મૂળ ઝરણ સામાન્ય જનતાના અંતસ્તમહદયમાં રહેલું છે. સુહૃદવર ક્ષિતિમોહન સેન પોતાના આ ગ્રંથમાં ભારતવર્ષના તે લાંબાકાળના ચિત્તપ્રવાહના માર્ગને તેની ભિન્ન-ભિન્ન શાખાપ્રશાખા સાથે જોતા આવ્યા છે. ‘ભારતવર્ષનો જે ઇતિહાસ આપણે ભણીએ છીએ એ તેનો બહારનો ઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસમાં વિદેશીના અંશો વધારે જોવામાં આવે છે. તેમણે આવીને રાજ્યશાસન કર્યું, યુદ્ધો કર્યાં. અને આપણે એ બહારનાં દબાણોને સ્વીકારી લીધાં. કોઈ કોઈ વાર માથું ધુણાવીને તેને ફેંકી દેવાના પ્રયત્નો કર્યા છે, કોઈ કોઈ વાર આપણે સફળ પણ થયા છીએ. ઘણે ભાગે આ બાબતમાં ભારતવર્ષની અકૃતાર્થતા જ આપણી નજરે પડે છે. એક વાર મોટા મોટા રાજાઓ અને સમ્રાટો આપણે ત્યાં જણાયા છે, પરંતુ તેમનો મહિમા તેમનામાં જ સમાપ્ત થતો; દેશનો સર્વમાન્ય વર્ગ તે મહિમાનું સર્જન, વહન કે ઉપભોગ કરતો નહિ. કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિની શક્તિમાં જ તેનો ઉદ્ભવ થતો અને તેનો વિલય પણ થતો, પરંતુ આ બધી જાતના રાષ્ટ્રીયદશાના પલટાઓમાં થઈને તેની એક સ્વકીય સાધના – અંતરની ચીજ વહેતી રહી છે. ભારતની આ આંતરિક સાધનાના ધારાવાહીરૂપમાં જ ભારતનો પ્રાણવાન ઇતિહાસ રહેલો છે.

મધ્યયુગની સાધનાધારા વિષયનું પહેલું વ્યાખ્યાન

‘લોકવેદપંથી’ વિશેનું અને બીજું વ્યાખ્યાન ‘અનભૌસાચપંથી’ વિશેનું છે. ગ્રંથમાં ત્રણ પરિશિષ્ટ છે. પહેલું પરિશિષ્ટ અંગ્રેજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનાનું છે. બીજું પરિશિષ્ટ શૂન્યતત્ત્વની ક્રમિક વિકાસધારા વિશેનું છે અને ત્રીજું પરિશિષ્ટ બાઉલ વિશે છે. આ રીતે, સમગ્ર ગ્રંથ મધ્યયુગની સાધનાની વાણી, તત્ત્વ અને ઇતિહાસને નિરૂપે છે.

જ્યારે આર્યો આવ્યા ત્યારે ભારતવર્ષ દ્રવિડ અને તેથીય વધુ પ્રાચીન અનેક સંસ્કૃતિઓની સમૃદ્ધિથી ભર્યોભર્યો હતો. એ સઘળી સંસ્કૃતિઓમાં ધર્મકર્મ અને સામાજિક વિધિવિધાન ઇત્યાદિ હતાં. વળી, આર્યો પણ પોતાના ધર્મકર્મ અને સમાજવ્યવસ્થા લઈને આવ્યા. આ પ્રમાણે આ દેશમાં આર્ય અને આર્યપૂર્વ એમ અનેક સંસ્કૃતિઓના મિશ્રણથી એક વિરાટ ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઘડતર થયું. તે વખતે બધાયમાં પ્રાણશક્તિ હતી અને તેથી જ આવી નવી સૃષ્ટિનું ઘડતર શક્ય બની શક્યું. જ્યારે આ પ્રકારનું ઘડતરકાર્ય ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે પણ બહારથી ભારતમાં અનેક જાતિઓનો પ્રવાહ ચાલુ હતો. મહાભારતમાં તેમજ પુરાણોમાં આવી ઘણીયે જાતિઓનાં નામ મળી આવે છે. જ્યારે શક, હૂણ વગેરે જાતિઓ આવી ત્યારે આ દેશનો સમાજ જીવંત હતો; અને તેથી જ એ બધી જાતિઓ ક્રમશઃ વિરાટ ભારતસમાજમાં ભળી જવા લાગી. આ સઘળી જાતિઓ વિભિન્ન સંસ્કૃતિ લાવી હોવા છતાં વિરુદ્ધ સંસ્કૃતિ લાવી ન હતી; અને ભારતીય સમાજમાં પણ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હોવાથી બે એક પેઢી જતાં ન જતાં તો એ બધી ભારતીય ધર્મ, ભારતીય ભાવ અને ભારતીય વિચારથી ભરપૂર થઈ ગઈ. વૈદિક કર્મકાંડ જે રીતે ક્રમેક્રમે ઉપનિષદના અધ્યાત્મવાદની દિશામાં આગળ વધતો ગયો તેના મૂળમાં કદાચ તે વખતે પણ આવા અનેક બહારની સંસ્કૃતિઓ અને વિધારધારાના આઘાત-પ્રત્યાઘાત હોઈ શકે છે. ઉપનિષદમાં જે વિચારમાં આબદ્ધ હતું, તે ક્રમશઃ જીવનમાં અને સાધનામાં પરિણત થતું ગયું. તે વખતે ભારતમાં શક્તિ અને જીવનની લીલા અનેક ક્ષેત્રોમાં વિવિધભાવે પોતાનો પ્રકાશ કરી રહી હતી. ધર્મમતમાં, ધર્મસાધનામાં, ધર્મસમાજમાં, સમાજવ્યવસ્થામાં, રાજ્ય અને સામ્રાજ્યની

વ્યવસ્થામાં, કળામાં, સાહિત્યમાં – એમ બધી બાબતોમાં ભારત જીવતો જાગતો દેશ હતો.

મધ્યયુગમાં આ પ્રચંડ શક્તિ ક્ષીણ થવા લાગી. તેનાં અંગો જેવાં કે ધર્મ, સમાજવ્યવસ્થા, વિચારણા, દૃષ્ટિ, પ્રયાસ, રાજનીતિ, ઇત્યાદિ ક્ષુદ્ર અને સાંકડાં બનતાં ગયાં. મુસલમાનોની સાધના અને તેની શક્તિના આવિર્ભાવને લઈને આ યુગ વળી પાછો પ્રેમ અને ભક્તિથી મઘમઘવા લાગ્યો. વેદના વશિષ્ઠાદિના મંત્રોમાં, વરુણ વગેરે દેવતાઓનાં સ્તવનોમાં જોવા મળતો ભક્તિભાવ ક્ષીણ થયો હતો, આર્યો એકબાજુથી ભક્તિના કરતા યાગયજ્ઞની ક્રિયાઓમાં અને બીજી બાજુથી વિશુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં વધારે અનુરકત હતા. આર્યો પહેલાંની દ્રવિડ વગેરે જાતિઓમાં ભક્તિનો ભાવ વધુ હતો. આર્યોના જ્ઞાનની સાથે આ ભક્તિભાવનો સુભગ મેળ થવાથી આપણો ધર્મભાવ ગંભીર અને ઉદાર થતો ગયો. ઉપનિષદયુગની પહેલાં યજ્ઞયાગ અને કર્મકાંડની વિરુદ્ધતાના આઘાતથી આર્યોના હૃદયમાં ગંભીર અધ્યાત્મભાવ જાગતો જતો હતો. આ ભાવની સાથે પ્રેમ અને ભક્તિ મળતાં લોકચિત્ત પર તેનો વિશેષ પ્રભાવ પડવા લાગ્યો. અને ત્યાર પછી જ્યારે બૌદ્ધોનું વિશુદ્ધજ્ઞાન ભારતવર્ષમાં પ્રચાર પામવા લાગ્યું ત્યારે તેના પ્રત્યાઘાતથી પણ આ ભાવ ક્રમશઃ લોકચિત્તમાં ઊંડો ઊતરતો ગયો. બૌદ્ધોમાં પણ પ્રેમભક્તિનો પ્રભાવ વધતો ગયો. દક્ષિણ દેશમાં ગ્રામ્ય દેવદેવી અને લિંગની પ્રતિમાપૂજાના પ્રત્યાઘાતથી સરળચિત્તમાં આ પ્રેમ અને ભક્તિ ક્રમશઃ પ્રબળ થતાં ગયાં.

ભારતમાં જ્યારે મુસલમાનો આવ્યા ત્યારે દેશની અનેક પ્રકારની દુર્બળતાની સાથે સાથે આ ભક્તિ, પ્રેમ અને અધ્યાત્મદૃષ્ટિ દુર્બળ થતાં જતાં હતાં. મુસલમાનોના આક્રમણ અને સાધનાના પ્રત્યાઘાતને પરિણામે વળી પાછા એ બધાં જાગવા લાગ્યાં. અસંહત હિન્દુસમાજ; સંહત, જીવંત અને અલ્પ સંખ્યાવાળા માનવસમૂહની પ્રચંડ શક્તિ સામે લાંબો વખત ટકી શક્યો નહિ. જોકે, ભારત ઝડપથી મુસલમાનોના તાબે થયો નહિ. કેટલીક શતાબ્દી સુધી મુસલમાનોને તે અટકાવી શક્યો હતો તે માત્ર રાજપૂતોના અનુપમ વીરત્વને લઈને. તે વખતે હિન્દુસમાજમાં એવું જીવન રહ્યું ન હતું કે તેમને તે પોતાના

કરી લઈ શકે. ઉપરાંત, તેઓ શક કે હૂણની માફક માત્ર વિભિન્ન ભાવ અને વિચાર લાવ્યા ન હતા, પરંતુ તદ્દન વિરુદ્ધ ભાવ અને વિચાર સાથે આવ્યા હતા. માટે જ તેમને પોતાનામાં ભેળવી લેવાનું કાર્ય સહજ થઈ શક્યું નહિ, પરંતુ મુસલમાનોના આક્રમણથી ધર્મનું હૃદય ધીરેધીરે સજાગ થવા લાગ્યું. નવા આવેલા આદર્શ અને સાધકોના માહાત્મ્યની પાસે કદાચ હાર માનવી પડે, એ વિચારે ભારતના સાધકો પોતાના ભુલાઈ ગયેલા અને ત્યજાયેલા પુરાતન મોટા આદર્શો વળી પાછા જનસમાજની આગળ રજૂ કરવા લાગ્યા અને તેમને સાધનામાં જોડવા લાગ્યા. મધ્યયુગની નવીન ભક્તિ, સાધના અને અધ્યાત્મદૃષ્ટિના મૂળમાં આ વાત હતી.

જેમ દક્ષિણમાં દ્રવિડોની ભક્તિ તીર્થપ્રતિમાના પ્રત્યાઘાતરૂપે હૃદયે હૃદયે જાગવા લાગી તેમ ઉત્તરમાં મુસલમાનોના સાધના અને વિરોધીભાવોના પ્રત્યાઘાત રૂપે ભક્તિનો ઉદય થવા લાગ્યો. ગુરુરામાનંદે આ બંનેને એક કર્યાં. તેઓ દક્ષિણમાં દીક્ષા લઈને ઉત્તરમાં આવ્યા. સંસ્કૃતનો ત્યાગ કરીને જાતિ પંક્તિના વિચાર વગર ભાષામાં તેમણે જ્ઞાનભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો. અહીંથી નવા યુગની શરૂઆત થઈ. મુસલમાનો પણ આ ભાવ દ્વારા પ્રભાવિત થવા લાગ્યા. તેઓ પોતાની સાથે દંઢ નિષ્ઠા, શુદ્ધ એકેશ્વરવાદ અને કઠોર સાધના લાવ્યા હતા. ધીમે-ધીમે તેમાં ભારતનો રંગ લાગવા લાગ્યો. ભારતે પોતાની બહારની શક્તિ ગુમાવી હતી, પરંતુ તેની આંતરિક શક્તિ અંતરમાં સૂતેલી પડી હતી. જાગવા માટે બાહ્ય આઘાતનું બહાનું શોધી રહી હતી તે શક્તિને બહાનું મળ્યું મુસલમાનોના આગમનથી, મુસલમાનોના આઘાતને કારણે મધ્યયુગમાં જાગૃતિકાળ આવ્યો. ભારતમાં સૂક્ષ્મ વિચાર બુદ્ધિનો કે ચિંતનશક્તિનો અભાવ નહોતો, પરંતુ અભાવ હતો માત્ર યથાર્થ જીવનદૃષ્ટિનો, એક મહાન આદર્શનો. મુસલમાનોના આગમનથી, લાવલશ્કરના દબાણથી, પ્રાણના ભયથી ઘણા લોકો ધર્માન્તર કરવા લાગ્યા હતા. છતાં ભારતનો સાચો હૃદય પરનો વિજય રાજાજવાડાં કે સૈન્ય સામન્તો કરી શક્યા નહિ. મુસલમાન સાધુઓ અને સાધકોના આવવાથી એ હકીકત શક્ય થઈ. ભયથી ભીત, લોભથી લુબ્ધ અને પોતાના

સમાજ તેમજ પોતાના ધર્મની સાથે જેમના સ્વાર્થને આઘાત થયો હતો એવા ઘણા લોકો પ્રયોજનને વશ થઈને ધર્માન્તર ગ્રહણ કરવા લાગ્યા.

સમાજથી ઉપેક્ષિત એવા ઘણાંય લોકો હતા જેમની સમસ્યાનું નિરાકરણ તે વખતનો પ્રાણશક્તિહીન અને દષ્ટિશક્તિહીન સમાજ કરી ન શક્યો. આ ઉપેક્ષિત અને લાંછિત લોકો હવે નવી આવિર્ભૂતશક્તિ તરફ ખેંચાયા. વિદેશમાંથી ઘણા સાધકો પોતપોતાના વિભિન્ન આદર્શો લઈને સાધનાને માટે ભારતને ઠેકઠેકાણે આસન જમાવીને બેસી ગયા. આ સાધકોની આસપાસ; લાંબા વખતથી બધાના પગની ધૂળમાં મલિન થઈને રહેતો ઉપેક્ષિત વર્ગ, બેસી ગયો. ભાવુક અને સૂફીશ્રેણીના અધ્યાત્મભાવી સાધકો લોકોના હૃદય જીતી શક્યા. યથાર્થ અધ્યાત્મશક્તિના મૂળમાં આ ભાવુક સાધકો હતા.

આ સાધકો પ્રથમ પંજાબ અને સિન્ધમાં આવ્યા. તેમનો અહીં આવવાનો માર્ગ જ એ હતો. સર્વ પ્રથમ વિખ્યાત સાધક દાતા ગંજબખ્શ છે. ગજની પાસેના ગામથી આવીને તેઓએ લાહોરમાં પોતાનું સાધનાક્ષેત્ર સ્થાપ્યું. લાહોરના ભાટી દરવાજા પાસે આજે તેની મજાર છે. મજારના દરવાજા પરના શિલાલેખ દ્વારા જાણી શકાય છે કે તેમનો મૃત્યુકાલ ઈ. સ. ૧૦૭૨ હતો. તેમણે રચેલો ‘ગૂઢાર્થપ્રકાશ’ ગ્રંથ સૂફી ભાવના સાધકો માટે અમૂલ્ય ગ્રંથ છે. ભારતના સૂફીઓના તેઓ આદિગુરુ ગણાય છે. તેમના ગ્રંથમાં ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે કે નિરભિમાની રહીને સઘળા માનવોની સેવા કરવી. ફના એટલે જીવતા મરી જવું તે, અહંકારનો લોપ કરવો તે. ગરીબી એટલે જગતના બધા પદાર્થોમાંથી વિમુખ થઈ જવું. અહંનું સંપૂર્ણ વિલોપન કરવું. ત્યાર પછી ભારત પર ત્રિશૂતિયા સૂફી સંપ્રદાયની અસર થઈ. આ મતનો પ્રચાર ચિશ્તીમાં દસમી સદીમાં હતો. ભારતમાં તે મત લાવનાર ખ્વાજા મુઈન અલદી ચિશ્તી હતા. ઈ. સ. ૧૧૮૩માં તેઓ દિલ્હી આવ્યા. અજમેરમાં પુષ્કરની પાસે જઈ તેઓએ સાધના કરી. ઈ. સ. ૧૨૩૬માં તેમણે દેહ છોડ્યો. તેઓ ભારતના પીરોના શહાનશાહ ગણાય છે. તેમની સાધના ભારતમાં ચારે બાજુ પ્રસરી હતી. તેની અસર હિન્દુઓ પર પડી. હુસેની બ્રાહ્મણોમાં આજે પણ હિન્દુ અને મુસલમાન

બન્નેય મતોનો સમન્વય છે. સિંધમાં અને પંજાબમાં ખ્વાજાનૂર મહંમદે ચિશ્તી મત પ્રવર્તાવ્યો હતો. બંગાળમાં શાહ જમાલ અને બિહારમાં મખદુમ શાહ વગેરે સાધકોએ પ્રચાર કર્યો.

સૂફી સાધકો કુરાનનો ઉપદેશ ધ્યાનમાં રાખીને જ ઘણે ભાગે ચાલતા. ભારતમાં સૂફીઓનું કાર્ય લોકોનાં હૃદય જીતવાનું હતું. અકબરના મંત્રી અબદુલ રહીમ ખાનખાના (ઈ. સ. ૧૫૫૩-૧૬૨૩) અરબી, ફારસી, સંસ્કૃત અને હિંદીમાં પ્રવીણ હતા. તેઓ એક ઉત્તમ કવિ હતા. ‘રહીમ સતસઈ’ તેમનું ઉત્તમ હિન્દી કાવ્ય છે. તેઓ ભક્ત તુલસીદાસના મિત્ર અને તુલસી રામાયણના અનુરાગી હતા. શાહજહાનનો પુત્ર દારાશિકોહ ધર્મની બાબતમાં ઊંડી શ્રદ્ધા રાખતો હતો. હિન્દુઓનો અધ્યાત્મવાદ અને સૂફીમતનો સમન્વય કરીને તેણે ‘મજમા અલ બહરઈન’ ગ્રંથ રચ્યો. ઉપનિષદનો અનુવાદ કરાવ્યો. જે સમયે સિંધના કલ્હોરા રાજવીઓ તલવારની મદદથી ઘણાઓને મુસલમાન કરી રહ્યા હતા તે સમયે શાહ ઇનાયત છે. પોતાનો ધર્મ બચાવવા ઘણા લોકો કચ્છ કે સૌરાષ્ટ્ર તરફ ભાગી રહ્યા હતા. શાહ ઇનાયતે પોતાના આશ્રમમાં ઘણાં હિન્દુકુટુંબોને આશરો આપ્યો હતો. આ કારણે તેમનું માથું કાપીને સિંધના રાજાઓએ દિલ્હીપતિને ભેટ તરીકે મોકલ્યું હતું. મુંડહીન, સેબિર કે બિનસિર તરીકે આજે પણ તેઓ પૂજાય છે. શ્રદ્ધાના પાત્ર બની રહ્યા છે. સિંધના સૂફીઓના શિરોમણિ શાહ તલીફ (ઈ. સ. ૧૬૮૮) એક સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ અને ગાયક હતા. કાશ્મીરમાં લગભગ દરેક જિયારત પુરાતન હિન્દુતીર્થ પર સ્થપાયેલ છે. પંદરમી સદીમાં ગુજરાતમાં ઇમામશાહે એક સંપ્રદાય સ્થાપ્યો, જેને પીરાણાપંથ કહે છે. ઇસમાઈલિયા સંપ્રદાયના એક ગુરુએ આવીને હિંદુઓને દીક્ષા આપી. એ બધા તેમને કૃષ્ણના અવતાર માને છે. આ સંપ્રદાયનું અત્યારે ખોજા નામ છે. મલિક મહંમદ જાયસી (ઈ. સ. ૧૫૪૦)એ કબીરના ઉપદેશથી પ્રેરાઈને આત્મા અને પરમાત્માના વિષયમાં એક અસાધારણ ચમત્કૃતિવાળું રૂપક કાવ્ય ‘પદ્મમાવતી’ રચ્યું.

ભારતમાં આવીને મુસલમાન સાધકો પણ હિન્દુ સાધના દ્વારા અનુપ્રાણિત થવા લાગ્યા. ઉપનિષદોનો

સૃષ્ટિવાદ તેમાં ભળ્યો છે. યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને મુસલમાન યોગીઓ યોગ, આસન, દેહતત્ત્વ, ષટ્ચક્ર વગેરે ગ્રંથરૂપે લખવા લાગ્યા. રસૂલશાહે તાંત્રિક મત પ્રચાર્યો, સિંધમાં હિન્દુઓના લાલ જસરાજ જ પીરમંધો છે. બંગાળના બાઉલો કેટલેક અંશે વૈષ્ણવ અને કેટલેક અંશે સૂફી ભાવે રંગાયેલા છે. હિન્દુઓ તરફથી પણ પોતાનાં સાધના અને આદર્શ જળવાઈ રહે એ પ્રકારના અનેક પ્રયત્ન થવા લાગ્યા. જેમાંથી શાસ્ત્રસંમત અને શાસ્ત્ર સાથે અસંમત એવા મત પ્રગટ્યા. લોકવેદી પંથ લોકાચાર અને વેદાચારને પ્રમાણભૂત ગમે છે. જે પંથ ‘અનુભવ દ્વારા પ્રત્યક્ષ થયેલ સત્યને’ માને છે તે ‘અનભૌસાચપંથી’ ગણાય છે. શાસ્ત્રસંમત હિન્દુઓના પ્રયાસોનો પરિચય આપતાં ક્ષિતિબાબુ નોંધે છે કે; ‘મુસલમાનો આવ્યા તે પહેલાંથી જ ભારતનો વૈદિક આચાર અને ધર્મ, બૌદ્ધ જૈન વગેરે અનેક મતવાદોના આઘાતથી મૃતપ્રાય થઈ ગયો હતો.’

મુસલમાનોના આવ્યા પછી જ્યારે સમાજ પોતાની જ જીર્ણતાને લઈને ભાંગી તૂટી જતો હતો, ત્યારે એક નવું જીવન આપીને બધાય ભંગારને નવજીવનથી જીવંત કરીને યોગ્ય બનાવવો સહેલું નહોતું. આવે વખતે મનુના ટીકાકાર મેઘાતિથિ, કુલ્લૂક ભટ્ટ, વિજ્ઞાનેશ્વર, હેમાદ્રિ અને રઘુનંદન વગેરેના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા, જેથી કરીને પુરાતનબંધનો દ્વારા ભાંગ્યાતૂટ્યા અંશે કોઈ રીતે એકઠા થઈ શકે માટે પ્રયાસો થયા. પુરાણરચયિતાઓનાં પાંડિત્ય અને મોયા પ્રયાસો જોઈને આશ્ચર્ય પામી જવાય છે.

ગૌડપાદ, શંકરાચાર્ય વગેરે જ્ઞાની, જ્ઞાન દ્વારા જાગૃતિ આણવા લાગ્યા. બૌદ્ધ મઠોનું બળ ઓછું થતું જતું હતું તે વખતે શંકરાચાર્યે પોતાના ચારે મઠોની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમ છતાં આ પ્રયાસ જ્ઞાનિ અને વિદ્વાનોને માટે હતો. સામાન્ય જનતાનું દળદર ફીટ્યું નહિ. ત્યાર પછી તંત્રકારો આવે છે. જે જ્ઞાન કેવળ વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોમાં અને પંડિતોમાં જ આબદ્ધ હતું તેને સરળ સહજ ભાષા દ્વારા સામાન્ય જનતામાં ફેલાવવાનું કાર્ય કરવાનો તંત્રનો ભગીરથ પ્રયત્ન હતો. આમાં સામાજિક આચારના અર્થહીન બંધનોને દૂર કરીને બધાને સાધનાનો સમાન અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. તંત્રોમાંથી તંત્રસાર જેવો

તાંત્રિક કર્મગ્રંથ રચાયો. વ્યક્તિગત સાધકો માટે ષટ્ચક્ર નિરૂપણ યોગનો પ્રચાર થયો.

યદુ, તુર્વસુ, વૃષ્ણિ વગેરે પાછળથી આવેલી જાતિઓમાંથી આ દેશમાં ભાગવત ધર્મ પ્રચારાયો. આ દેશની ધર્મ વિચારણાની સાથે હળીમળીને આ ભાગવતધર્મ એક અપૂર્વ ભક્તિવાદમાં પરિણમ્યો. યોગમતની સાથે પણ તેનો મેળ સધાયો. મહાભારતના નારાયણી પર્વના રચયિતા, પંચરાત્રકાર અને શાંડિલ્યસૂત્રકારથી માંડીને નારાયણ પરિવ્રાજક જેવા અનેક મતિમાન પુરુષોએ આ ભાગવત ધર્મને બધાયને માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. જેમ બુદ્ધના ભક્તોએ ભગવાન તથાગતની અંદર જ સર્વે આદર્શોને પૂર્ણભાવે પામવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, તેમ ભારતના ભક્તોએ શિવ અને વિષ્ણુને, અને ખાસ કરીને વિષ્ણુને રામ અને કૃષ્ણ ભાવથી સ્વીકારીને, પોતાની બધી આકાંક્ષાઓ અને આદર્શોને પૂર્ણ આધાર અને આશ્રય તરીકે રચવાના પ્રયત્નો કર્યા.

માનવહૃદયની પ્રેમભક્તિ દ્વારા આલવારોએ નવો ભક્તિવાદ રચ્યો. નાથમુનિથી માંડીને રામાનુજના સમય સુધી લોકોની આ ધારા સમાન ભાવે નહીં. અલવાર ભક્તોની વાણીએ ભક્તિરસ દીધો. નાથમુનિ, યામુનાચાર્ય વગેરે આચાર્યોએ જ્ઞાનની બાજુથી ભક્તિની એ ધારાને પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દક્ષિણ દેશમાં બારમી સદીમાં રામાનુજે વિષ્ણુભક્તિનો પ્રચાર કર્યો અને હલકી જાતિને ઊંચે આણી. તે ઉપરાંત દેશી ભાષામાં રચિત ભક્તિશાસ્ત્રના ગ્રંથોને વૈષ્ણવો માટે વેદને સ્થાને મૂક્યા. રામાનુજ મતને લક્ષ્મીએ ઉપદેશેલો મનાવાથી ‘શ્રીસંપ્રદાય’ કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયમાં વેદાન્તના અદ્વૈતભાવનો પ્રભાવ હોવાથી તેને ‘વિશિષ્ટાદ્વૈત’ તરીકે ઓળખાય છે. આનંદતીર્થ શૈવશંકરમતવાદી હતાં. પાછળથી તેઓએ વૈષ્ણવ થઈને દ્વૈતમતનો ‘મધ્વસંપ્રદાય’ સ્થાપ્યો. તેઓ સાંખ્યયોગને માર્ગે સાધનામાં આગળ વધ્યા. પંદરમી સદીના પ્રથમ ભાગમાં વિષ્ણુસ્વામીએ જે વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પ્રચાર્યો તેને ‘રુદ્રસંપ્રદાય’ કહે છે.

વિષ્ણુ સ્વામીના વંશના લક્ષ્મણ ભટ્ટ ઉત્તર ભારતમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં તેમના પુત્ર વલ્લભે પ્રખ્યાત

‘પુષ્ટિમાર્ગ’ સ્થાપ્યો. તેમના મતને ‘શુદ્ધદ્વૈતવાદ’ કહેવાય છે. મધ્વમતની એક ધારા બંગાળમાં જઈને નવું જીવન પામી. મહાપ્રભુનો મતવાદ ઓરિસ્સામાં ગયો અને વૃંદાવનમાં પણ પ્રસર્યો. મહાપ્રભુનો ધર્મ વૃંદાવનમાંથી ભારતમાં દૂરદૂર ફેલાયો. તે ઉપરાંત રાજપૂતાનાના વૈષ્ણવો પર પણ ચૈતન્ય મતનો ઠીક પ્રભાવ જણાય છે. વલ્લભાચાર્યના પુત્ર વિહ્વલનાથ ગદરચનાના સારા લેખક હતા. વલ્લભાચાર્યના ચાર શિષ્યો અને વિહ્વલનાથના ચાર શિષ્યો એમ આઠ મળીને કૃષ્ણભક્તિના પ્રચારક કવિ હતા. એમને અષ્ટછાપ કહેવાય છે. પ્રખ્યાત અંધકવિ સૂરદાસ વલ્લભના ચાર શિષ્યોમાંના એક હતા. સૈયદ ઇબ્રાહીમ વૈષ્ણવભાવથી અને પદાવલીથી મુગ્ધ થઈને પોતે વૈષ્ણવ થયા અને તેમણે ભક્તિપૂર્ણ પદાવલી રચી. તેમનું નામ રસખાન પડ્યું. ઈ. સ. ૧૭૮૦માં અયોધ્યાના ગોન્ડા જિલ્લાના છપૈયા ગામમાં સહજાનંદનો જન્મ થયો. વલ્લભસંપ્રદાયની વિકૃતિઓ દૂર કરીને તેમણે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. આ સંપ્રદાયમાં ગઢડાનાં આશરે ૨૫૦ ખોજાઓનાં કુટુંબો ભળ્યાં છે. બંગાળમાં તાંત્રિકતાની સાથે વૈષ્ણવ ધર્મ હળી મળી ગયો. તાંત્રિક વૈષ્ણવોનો પ્રભાવ રાધાવલ્લભ મત ઉપર કદાચ પડ્યો હોય. બંગાળના પ્રભાવથી સોળમી સદીમાં વૃંદાવનમાં હરિદાસી સંપ્રદાય ઉદ્ભવ્યો. મહારાષ્ટ્રમાં તુકારામ, નામદેવ વગેરેનો ઘણો પ્રભાવ છે. ગ્રંથસાહેબમાં પણ નામદેવનાં પદ લેવાયાં છે. મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજીના સહાયક થઈને હિન્દુ આદર્શની પુનઃસ્થાપના કરવામાં રામદાસે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. ગુજરાતમાં નરસિંહ, અખો, નિષ્કળાનંદ, બ્રહ્માનંદ, ધીરો વગેરેએ ભક્તિને પ્રસારી.

રામ અને કૃષ્ણને પૂર્ણ આદર્શરૂપે માનીને ભારતીય ધર્મને શક્તિશાળી અને પૂર્ણાંગ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી તેઓમાં સૌથી પ્રથમ ભક્ત તુલસીદાસનું નામ આવે છે. રામાનંદી સંપ્રદાયમાં તેમણે દીક્ષા લીધેલી. બંગાળમાં તુલસી રામાયણની માફક કાશીદાસી મહાભારત રોજ વંચાય છે. કાશ્મીર અને હિમાલય પ્રદેશમાં નકુલીશ પાશુપત અથવા શૈવ પ્રચલિત હતો, પરંતુ ખરો શૈવમત દક્ષિણમાં જણાય છે. દક્ષિણમાં સુપ્રભેદ આગમ, સ્વાયંભુ

આગમ, વીરશૈવોનો વીરાગમ વગેરે પ્રચલિત હતા. દક્ષિણના ભક્તોએ સામાન્ય જનતામાં શિવભક્તિનો પ્રચાર કર્યો. વિહ્વલનાથનાં પુત્ર ગોકુલનાથે (ઈ. સ. ૧૫૬૮) ચોરાશી વાતોનો ગ્રંથ લખ્યો. તે પછી આવે છે નાભાજીનો ભક્તમાલ. તેમાં ૧૬૦થી વધુ ભક્તોનાં ચરિત છે. નાભાજી રચિત ભક્તમાલ ઉપરાંત બીજા પણ ભક્તમાલ છે. ફારસી ભાષામાં પણ કેટલીક સામગ્રી છે. તામિલભક્તો વિશે પણ કેટલાક ગૂંથો છે. આ રીતે, ક્ષિતિબાબુએ અહીં મુખ્યત્વે શાસ્ત્રો અને નિયમ માનીને વર્તતા અને પ્રચલિત સામાજિક ચિહ્ન અને આચાર માનતા ભક્તોની વાતો કરી છે. પંડિતો તેમને વ્યક્ત લિંગાચાર કહે છે.

મધ્યકાળમાં અવ્યક્ત લિંગાચારો – બેશરા ભક્તોની પણ પરંપરા છે. મધ્યયુગના બંધનહીન અથવા બેશરા, મતનો આખો ઇતિહાસ છે. સહજ મુક્ત ધર્મ ચિરકાળનો છે. બાઉલો કહે છે કે તેમનો આ સહજધર્મ વેદથી પણ પહેલાનો છે. અથર્વવેદના વ્રાત્યો તે સમયના બાઉલ હતા. કબીર, દાદુ વગેરે સાધકોએ સહજની વાત કરી છે. બંગાળ, નેપાલ અને ઉત્તરપૂર્વ ભારતમાં નાથપંથ અને યોગીપંથના સાધકોનો પ્રભાવ મુસલમાનો આવ્યા તે પહેલાં ઘણા સમયથી હતો. એ બધા પણ શાસ્ત્રો વગેરેથી સ્વતંત્ર સાધના કરતા, ગોરખનાથ, મીનનાથ અને સિદ્ધોનો પ્રભાવ ઓછો થયો ન હતો, કબીર, નાનક વગેરે સાધકોના ધર્મમાં આ નાથપંથનો પ્રભાવ સુસ્પષ્ટ છે. આ પંથના ગોપીચંદના ગાન જોગી ગાયકો અને ભરથરીઓએ આખા દેશમાં ફેલાવ્યા છે. ઉત્તરપૂર્વ ભારતના નિરંજન પંથનો પ્રભાવ જોવામાં આવે છે. નાથયોગીમત, નિરંજનમત ઉત્તર પશ્ચિમમાં, જોધપુરમાં, કચ્છમાં અને સિંધમાં વિલક્ષણ ભાવે હજુ પણ છે. મધ્યયુગના ગુરુરામાનંદ પોતાનું કૃત્રિમ ઉચ્ચસ્થાન છોડી પ્રેમ અને ભક્તિના સહજ સ્થાન પર આવ્યા. બંધન વિનાના ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. હિન્દી સાહિત્યની શરૂઆત રામાનંદના મુખ્ય બાર શિષ્યોથી થઈ. રવિદાસ, કબીર, ધન્ના, પીપો, ભવાનન્દ, સુખાનંદ, સુરસુરાનન્દ, આશાનંદ, પરમાનંદ, મહાનંદ અને શ્રીઆનંદ અનેક જાતિના હતા. છેવટના કેટલાક ભક્તો રામાનુજ

સંપ્રદાયમાંથી તેમની સાથે આવેલા. રામાનંદે પ્રચલિત રામનામનો ઉપયોગ કર્યો છે તોય તેમના ઈશ્વર એક પ્રેમમય નિરંજન છે. મીરાબાઈ રવિદાસના શિષ્ય હતાં. રવિદાસનાં ભજનો પ્રેમ અને વ્યાકુળતાથી ભરેલાં છે. ગ્રંથસાહેબમાં તેમના ત્રીસેક ભજનો લેવાયા છે. જેમની સાધનાએ મધ્યયુગમાં સૌથી વધારે બધાના ચિત્ત પર પ્રભાવ પાડ્યો હતો તેઓ હતા રામાનંદના શિષ્ય કબીર, કબીર પછી ઉત્તર ભારતમાં જે કોઈ સંસ્કારમુક્ત ધર્મમત થયા છે તેમાંના દરેક પર પ્રત્યક્ષભાવે કે અપ્રત્યક્ષ ભાવે તેમનો પ્રભાવ પડ્યો જ છે. કબીરનાં પુત્ર કમાલ એક ભક્ત અને ગંભીર ચિંતક હતા. પાછળથી કબીરના મતમાં મુખ્યત્વે બે ભાગ પડ્યા.

કબીરની વાણીનો જે સંગ્રહ 'બીજક'ને નામે પ્રખ્યાત છે તેને લઈને સુરત ગોપાલે કાશીમાં એક કેન્દ્ર સ્થાપ્યું. કમશ: તેઓ શાસ્ત્રોની દિશા તરફ અને ખાસ કરીને વેદાન્તાદિ તરફ ઝૂકવા લાગ્યા. કબીરના વણિક શિષ્ય ધર્મદાસે છત્રીસગઢ જઈને ત્યાં સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. એ બધા કબીરસાગર વગેરે સંગ્રહોને વધારે આદર કરે છે. ધર્મદાસની શાખામાં ગુરુઓએ પરણવું પડે છે અને તેમનાં સંતાન જ પાછળથી ગુરુ થાય છે. હિન્દુશાસ્ત્રો પ્રમાણે પણ સાધકના દેહને દાહ કરવાનો નિયમ નથી. કબીર સહજ જીવનના પક્ષપાતી હતા. તેમણે હિન્દુ કે મુસલમાન કોઈ સમાજના બાહ્યાચારને ગ્રહણ કર્યા નહિ. તેમનામાં મિથ્યા આચારને આઘાત કરવાની અસાધારણ શક્તિ હતી. કબીરની વાણીમાં ગોરખનાથ, નાથપંથ, નિરંજનપંથ, વૈષ્ણવભાવ અને બ્રહ્મવાદનો ઘણો પ્રભાવ જણાય છે.

ઈ. સ. ૧૪૬૮માં નાનક લાહોરની પાસે તલવંડીમાં જન્મ્યા. તેમના પિતા દાણાના વેપારી હતા. નાનકની વાણીના મૂળ સત્યો ઘણે ભાગે કબીરની સાથે મળતા આવે છે. ગ્રંથસાહેબમાં કબીરની વાણીનો મોટો ભાગ લેવામાં આવ્યો છે. નાનકની વાણી પંજાબી અને હિન્દીની મિશ્રવાણી છે. નાનકના ભજનની વાણી કબીરની વાણી કરતાં વિશેષ કરીને હિન્દુભાવવાળી છે. કબીર સંપ્રદાય જ્યારે ગુજરાતમાં પહોંચ્યો ત્યારે તેની ૧૨ શાખાઓ થઈ. તેમાં સત્યકબીર, નામકબીર, દાનકબીર,

મંગલકબીર, હંસકબીર, ઉદા કે ઉદાસી કબીર વગેરે સંપ્રદાયો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં કબીરની જે શાખા તેમના જીવંતભાવ અને ઉદારતા સાથે કામ કરતી હતી, તેના મુખ્ય નેતા ભાણસાહેબ હતા. તેમનો સમય ઈ. સ. ૧૭૦૦થી ૧૭૫૫ હોઈ શકે છે. તેઓ જાતે લુહાણા હતા. તેઓ સત્કબીર સંપ્રદાયના હતા. ભાણસાહેબની શિષ્યમંડળીને લોકો 'ભાણફોજ' કહેતા. દેશની બધી દુર્ગતિનું અને હૃદયના અંધકારનું નિવારણ આ ભાણફોજથી કરવાની ભાણસાહેબની નેમ હતી. સતનામી સંપ્રદાય, શિવનારાયણી સંપ્રદાય, ચરણદાસી, મલુકદાસી, પ્રાણનાથી, દરિયાસાહેબી વગેરે સંપ્રદાયો કબીરના ભાવોથી જ પ્રેરિત છે. પ્રાણનાથનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં થયો હતો. તેઓ બુંદેલખંડના પન્ના રાજ્યમાં રહેતા. પ્રાણનાથી સંપ્રદાયના ભક્તો હિન્દુ-મુસલમાન બંને પ્રકારની સાધનાને આવકારે છે. પ્રાણનાથ બંને કોમના શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ હતા. રાજા છત્રસાલ તેમના અનુરાગી હતા.

મધ્યકાલીન ભારતની અધ્યાત્મભાવી શોધના ઇતિહાસની રૂપરેખા આપતા ક્ષિતિમોહન સેનનાં આ વ્યાખ્યાનોમાં તેમનો દષ્ટિકોણ નવો છે. ભારતના ખાસ મરમીઓનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે તેઓ કોઈ પણ સાંપ્રદાયિક સંસ્થા કે શાસ્ત્રથી નિયંત્રિત નહોતા. અધ્યાત્મ સાધનાના વિષયમાં આ પ્રકારની મુક્તિએ અહીંની મરમીસાધનામાં અનુભૂતિની સમૃદ્ધિ અને વિવિધતા આપી હતી. આ ભારતીય સાધના જોકે ઠેઠ ઉપનિષદ કાળથી સમૃદ્ધ હતી, તેમ છતાં ઇસ્લામના આગમન પછી તે વિશેષ સમૃદ્ધ બની. આ નવીન અને બળવાન ધર્મસાધનાના સંપર્કથી ભારતના ધર્મજીવનની સુષુપ્તશક્તિ જાગી અને તેના મરમીઓએ એક સમન્વયનો માર્ગ શોધવાનું વિચાર્યું.

પરમસત્ય વ્યક્તિ કરવા માટે માનવમને બનતું કર્યું છે. માનવે અનંતતત્ત્વને ભાષામાં પ્રગટ કરવાને અનેક રસ્તાઓ સ્વીકાર્યા છે. કોઈ વાર હા કહીને, કોઈ વાર ના કહીને. છતાં હજુ સુધી કોઈ પણ સાધન સફળ થયું જણાતું નથી. તે નિરપેક્ષ મૂળનો કાંઈક ખ્યાલ આપતી વખતે નેતિની મદદ લેવી જ પડે છે, જોકે તે પણ પૂરતું સાધન નથી. નેતિથી શરૂ થતા ધીરે-ધીરે બીજા કેટલાક

નકારવાચક શબ્દો યોજાવા લાગ્યા, જેવા કે નિર્વાણ, નિરંજન વગેરે. બૌદ્ધ મતનાં પ્રધાન તત્ત્વો હતાં : અનિત્યત્વ, અનાત્મત્વ અને નિર્વાણ પ્રાપ્તિ. બૌદ્ધમતમાં 'શૂન્યતત્ત્વ'નો સિદ્ધાંત આવે છે. આ શૂન્ય કેવળ નકારવાચક નથી. શૂન્યતાને લીધે જ સઘળા પદાર્થોનું અસ્તિત્વ છે. મધ્યકાલીન સંતોએ આ સિદ્ધાંતને સુંદર રીતે ઠસાવ્યો છે. પ્રથમકાળના તાંત્રિકોના મત પ્રમાણે શૂન્ય મંત્ર ગણાતું અને દેવતા મનાતું. આ શૂન્યનું બાહ્ય સ્વરૂપ કે મૂર્તિ તે જ દેવતાઓ. બંગાળમાં શૂન્ય પૂજા ધર્મ સંપ્રદાયની સાથે સ્થાપિત થઈ. આ શૂન્ય નિરંજન છે. પાછળથી તેને ધર્મને ઠેકાણે મૂકવામાં આવ્યું. શૂન્ય ક્રમશઃ સહજ રૂપે મનાવા લાગ્યું. શૂન્ય નકારવાચક તત્ત્વ નથી. તે સર્વ વ્યાપી અને આદિકારણ છે. શિવને પણ શૂન્ય તરીકે સંબોધવામાં આવ્યા છે. શૂન્યનું નિવાસસ્થાન કેલાસ છે. નાથ અને નિરંજનપંથમાંથી આ શૂન્યતત્ત્વ ઘણાય ભક્તોમાં પ્રચાર પામ્યું. ઉત્તર ભારતમાં રામાનંદના સમયમાં આ શૂન્યતત્ત્વ 'સહજ' સાથે ભળી ગયું. રામાનંદ દરેક પ્રકારની વિધિથી વિરુદ્ધ છે. તે સહજભક્ત છે. કબીરની વાણીમાં સહજ અને શૂન્ય ઓતપ્રોત થયેલાં જોવામાં આવે છે. શૂન્ય સરોવર ભક્તિજળથી ભરેલું છે. બાહ્ય સાધન દ્વારા કોઈ ત્યાં પહોંચી ન શકે. ત્યાં પહોંચવા સહજ ધ્યાન જરૂરી છે.

ભારતની પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિનો ઉષ્કાળ

ઋગ્વેદથી થયો તેમ ઇતિહાસકારો ભાષે છે, પણ એથીયે પ્રાચીન લોકસાહિત્ય, લોકધર્મના અવશેષો આપણને અથર્વવેદના ઘણાંય સૂક્તોમાં મળી આવે છે. દરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિનું હાર્દ તેના લોકસાહિત્યમાં જોવામાં આવે છે, પણ આ ઉન્મેષ વિદ્વાન સાહિત્યકારોમાં મોડો થાય છે. સમાજના રીતરિવાજ, ધારાધોરણોથી બહિર્ભૂત થઈને સ્વતંત્ર ધોરણથી જીવન ગાળનારા 'વાત્યો'ના સૂક્તો અથર્વવેદમાં મળી આવે છે. 'વાત્યો' માટે તે વખતના સમાજને માન પણ હતું. બાઉલના 'સહજ' માર્ગનાં મૂળ આ વાત્યોમાં છે તેવું શ્રી ક્ષિતાબાબુ જણાવે છે. તેઓ બાઉલ શબ્દ સંસ્કૃત 'વાયુ'માંથી આવ્યો એમ સ્વીકારે છે. બાઉલની સાધનાનું મુખ્ય અંગ છે ગાન. તેઓ શરીરને મંદિર જેવું પવિત્ર ગણે છે. બાઉલસાધનાનું મુખ્ય આલંબન 'સહજ' છે. આ સહજ મધ્યકાળના બધા સંતોમાં જોવા મળે છે.

ભારતની સામાન્ય જનતાના હૃદયમાં સાધનાની જે સ્વાભાવિક શક્તિ અંતર્નિહિત છે તેને ક્ષિતિબાબુએ આ ગ્રંથમાં પ્રગટ કરી છે. પ્રકાશની અભિવ્યક્તિની જે ધારા આંતર અને બાહ્ય બાધાઓમાંથી પસાર થતી વહી આવી છે તેની એક પ્રકારની રૂપરેખા આ ગ્રંથમાં જોવા મળે છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ કહે છે. તેમ આ ગ્રંથમાંથી "ભારતવર્ષના ધ્રુવસ્વરૂપનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે."

સાભાર સ્વીકાર

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	કિંમત (રૂ.માં)
૪.	ચંદ્રનો ધરાસ્પર્શ	પ્રવીણ દરજી	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૧૬૦
૫.	લૂઈ પાશ્ચર [રોગોની રસીઓના શોધક]	પોપટલાલ મંડલી	વિધિ પબ્લિકેશન : ૧૬૫૮, મોતીભાઈ ખડકી, માંડવીની પોળ, આસ્તોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧	૩૫
૬.	કોણ સાંભળે છે ?	પ્રવીણ દરજી	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૧૬૦
૭.	કૃતિબોધ	પ્રવીણ દરજી	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૧૩૫

‘સરદાર એટલે સરદાર’

દિનેશ શુક્લ

સરદાર એક નિરાળું વ્યક્તિત્વ

સરદાર પટેલ તો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના એક અનોખા સેનાપતિ, સ્વાતંત્ર્ય પછી રાષ્ટ્રીય એકતાના નિર્માણમાં તેમનો અમૂલ્ય ફાળો સ્વાતંત્ર્ય પછીના આરંભિક વર્ષોમાં રાષ્ટ્રનિર્માણનો ઊંડો પાયો નાખનાર, તેના અદ્વિતીય આર્કિટેક્ટ - આ બધાં વિશેષણો, એકસાથે, કોઈ એક રાષ્ટ્રપુરુષને લાગુ પાડી શકાય તેવા એક રાષ્ટ્રપુરુષ એટલે સરદાર પટેલ.

સફળ નેતાગીરી માટે જે કંઈ લક્ષણો - ગુણો જોઈએ તે બધાં જ આપણને સરદાર પટેલમાં અવશ્ય જોવા મળે. ઉદાહરણ તરીકે નેતામાં એક વિશાળ ‘વિઝન’ હોવું જોઈએ. તેની સ્પષ્ટતા હોવી જોઈએ. એટલું જ નહીં, તેને વ્યવહારમાં ચરિતાર્થ કરવાની ક્ષમતા અને કુનેહ હોવાં જોઈએ, એ સહુ આપણને સરદાર પટેલમાં અવશ્યપણે જોવા મળે ! બીજો મહત્વનો ગુણ તે, ડેલિગેશન ઓફ વર્ક - (કાર્ય સોંપણી), ઉપરાંત, અન્ય વ્યક્તિઓને પરખવાની, તેમની ક્ષમતાઓ - મર્યાદાઓ વગેરેનું મૂલ્યાંકન કરવાની ક્ષમતા અને સૂઝ પણ હોવી જોઈએ. નેતાગીરીનાં આ બધાં જ લક્ષણો - ગુણો આપણને સરદાર પટેલમાં અવશ્ય જોવા મળે. સાથેસાથે, નેતામાં સંવહન - કમ્યુનિકેટ કરવાની ક્ષમતામાં સરદારનો જોતો મળવો અશક્ય છે ! ઓછામાં ઓછું બોલીને જે કહેવાનું છે, તે તેઓ સ્પષ્ટપણે કહી શકતા. સરદારમાં ચીલો ચાતરવાની, - નવો ચીલો પાડવાની અદ્ભુત હિંમત અને ક્ષમતા હતી. નેતૃત્વના આ અને અન્ય આવાં બધાં જ લક્ષણો - ગુણો આપણને સરદારમાં ખાસ જોવા મળે !

સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ દરમિયાન રાષ્ટ્રીય એકતા-સંવાદિતામાં પલીતો ચાંપનારાઓને, સ્પષ્ટ અને સીધું સટ સંભળાવી દેનારા જો કોઈ નેતા હોય તો તે હતા - સરદાર

પટેલ. બ્રિટિશ સરકારની ‘ભાગલા પાડો અને રાજ્ય કરો’ - તેનો મક્કમ મુકાબલો જો કોઈએ કર્યો હોય તો તે હતા - સરદાર પટેલ. મહમદ અલી ઝીણાના દ્વિરાષ્ટ્ર સિદ્ધાંતનો દંઢતાથી મુકાબલો કરનાર હતા, સરદાર પટેલ.

આઝાદી બાદ એક - અખંડિત ભારતના નિર્માણમાં સરદારના ફાળાનો જોતો મળતો નથી. ૫૬૨ જેટલાં દેશી રાજ્યો - રજવાડાંઓ સામે ‘સામ, દામ, દંડ, ભેદ નીતિ’ અપનાવીને આ બધાં રજવાડાંઓનું જે કુનેહપૂર્વક વિલીનીકરણ કર્યું, તે માટે ભારત અને તેના સૌ નાગરિકો હંમેશાં તેમના ઋણી રહેશે. અત્યંત કઠિન અને કપરા સમયમાં સરદારે આધુનિક ભારત-રાષ્ટ્ર-રાજ્યનો પાયો નાખ્યો, તેમને ભારતના ‘બિસ્માર્ક’ કહેવા એ તો એક પ્રકારની અલ્પોક્તિ કહેવાય ! નવા રાષ્ટ્ર-રાજ્યના જન્મસમયની પ્રસૂતિ પીડાઓનો સામનો કરવામાં તેમનો જોતો મળવો મુશ્કેલ નહીં, અશક્ય છે.

દેશના ભાગલાને કારણે અનેક મુશ્કેલ સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે બધાનો તેમણે કુનેહપૂર્વક અને સ્વસ્થતાથી સામનો કર્યો. એ કામ સરદાર સિવાય બીજા કોઈ નેતા કરી શકે તેમ ન હતા.

ઉપરાંત, પાકિસ્તાનથી હિજરત કરીને આવેલાં લાખો કુટુંબો માટે તત્કાળ રાહત, અને પુનર્વસન - સાથે સાથે દેશી રાજ્યો - રજવાડાંઓનું ભારતીય સંઘમાં વિલીનીકરણ, ઉપરાંત ભારતના નવા બંધારણ ઘડતરમાં તેમની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની રહી હતી. વચગાળાની સરકારના ડેપ્યુટી પ્રાઈમ મિનિસ્ટર, ગૃહપ્રધાન અને માહિતી-પ્રસારણ મંત્રાલયની કામગીરી પણ તેમણે અત્યંત કાર્યક્ષમતાથી નિભાવી હતી. આ ત્રણે મંત્રાલયો સ્વાતંત્ર્યના આરંભિક સમયમાં, તેમણે જે નેતૃત્વ અને માર્ગદર્શન આવ્યું તે તો માત્ર સરદાર જ કહી શકે તેવા નેતા હતા.

સરદારની સંગઠનશક્તિ અપ્રતિમ હતી, ગાંધીજીએ કોંગ્રેસને એક ‘માસ મુવમેન્ટ’ તરીકે દોરવણી આપી હતી, જ્યારે સરદારે કોંગ્રેસનું ‘કેડર આધારિત’ રાજકીય પક્ષમાં રૂપાંતર કર્યું. તેઓ પક્ષમાં કડક શિસ્તના આગ્રહી હતા. કડવા નિર્ણયો લેવાઈ ગયા પછી તેનો અમલ કરવામાં તેઓ કદાપિ પાછી પાની કરતા નહીં. સરદારના કહેવાતા ટીકાકારો પણ તેમની આ ક્ષમતા અને સિદ્ધિની પ્રશંસા કરતા જરાય થાકતા નથી.

રાજ્ય વહીવટ – પબ્લિક એડ્ મિનિસ્ટ્રેશનથી જેટલી સૂઝ અને ક્ષમતા સરદારમાં હતી, તેવી સૂઝ અને ક્ષમતા તે વખતના બીજા કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય નેતામાં ન હતી.

જાહેર જીવનમાં તેમનું પ્રથમ પગલું અમદાવાદ મ્યુનિપાલિટીની સ્ટેન્ડિંગ કમિટીના ચેરમેન તરીકે અને છેલ્લે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ (તે વખતે મેટરનો દરજ્જો ન હતો) તરીકે એક કાર્યક્ષમ વહીવટકર્તા તરીકે તેમણે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. તે વખતે સમગ્ર દેશમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી, સુશાસિત સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા તરીકે તેની ગણના થતી હતી. મક્કમ

મનોબળ ધરાવતા સરદાર અંગ્રેજ હાકેમોની પણ શેહ-શરમ રાખતા નહીં.

સરદારને આપણે મુખ્યત્વે ‘મૈન ઓફ એક્શન’ તરીકે ઘટાવી શકીએ. જેમના પગ ધરતી સાથે જોડાયેલા હોય એવી કોઠાસૂઝ ધરાવતા તેઓ એક વ્યવહારકુશળ રાજપુરુષ (રાજકારણી નહીં) હતા. સરદાર ઓછું બોલનારા પણ જ્યારે બોલે ત્યારે તેમની ધારદાર વાણીથી સૌ કોઈને મંત્રમુગ્ધ કહી દેતા. તેઓ દંભ દેખાડામાં જરાય માનતા ન હતા. તેઓ દેખાવે કડક પણ તેમનું હૃદય ફૂલ જેવું નિર્મળ અને કોમળ હતું.

સ્વભાવે કડક લાગતા સરદારમાં અદ્ભુત રમૂજશક્તિ હતી. સરદાર ક્યારેક ગાંધીજીની પણ મીઠી મજાક કરતાં અચકાતા નહીં. આવી મજાક કરવાની બીજા કોઈ નેતામાં હિંમત ન હતી.

તો, આવા હતા સરદાર. આનું નેતૃત્વ દેશને ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પણ ઇતિહાસના સૌથી કપરા – કઠિન સમયમાં.

‘સરદાર એટલે સરદાર’ બસ. આટલું પૂરતું છે.

(અનુસંધાન પૃ. ૬૧નું ચાલુ)

સરકારનાં હોદ્દા કે સત્તા મેળવવામાં તેમણે રસ લીધો ન હતો. જિંદગીનાં અંતિમ વર્ષો તેમણે તેમના પ્રિય સંગીતકાર બિથોવનના દેશમાં ગાળ્યાં હતાં. આ તમામ ઓછી જાણીતી અને રસપ્રદ વાતો સોનલ પરીખે પોતાના વક્તવ્યમાં વિગતે ચર્ચા કરી હતી. એમણે હાલમાં ‘મહાત્મા અને મીરાં – એક અનન્ય મૈત્રી’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. જે યજ્ઞ પ્રકાશને પ્રગટ કર્યું છે. આ કાર્યક્રમ ૨૦ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮, ગુરુવારના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં યોજાયો હતો.

વિશ્વકોશમાં ત્રણ શોર્ટ ફિલ્મોની પ્રસ્તુતિ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન શ્રેણી અંતર્ગત શ્રી અભિજિત વ્યાસ ત્રણ શોર્ટ ફિલ્મો વિશે વાત કરી અને ત્યાર પછી તે ફિલ્મોનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું. દરેક ફિલ્મ ૩૦ મિનિટની સમયમર્યાદામાં પૂરી થઈ. પ્રથમ ફિલ્મ ‘યે વો

શહર તો નહીં’ જેનું દિગ્દર્શક : વજહ સુધાકર રાઉએ એક શહેરમાં કોમી તોફાનો પછી પોતાનાને શોધવા નીકળતી બે વ્યક્તિની વાત બહુ હૃદયસ્પર્શી રીતે કહેવાય છે. અત્યારના સાંપ્રત સમયમાં અત્યંત વિચારણીય વિષય ફિલ્મમાં રજૂ થયો છે. અહીં મુખ્યત્વે માનવીય સંવેદનાની વાત થઈ છે. બીજી ફિલ્મ ‘ધ એઈટ કોલમ અફેર’ જેનું દિગ્દર્શન : શ્રીરામ રાઘવને કર્યું છે. આ ફિલ્મમાં અખબારના પ્રથમ પૃષ્ઠ પર પ્રગટ થયેલ ફોટોગ્રાફ જ્યારે છેલ્લા પાના પર પ્રગટ થયેલ ફોટોગ્રાફને મળવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે શું થાય એ વાત ફિલ્મમાં રજૂ થઈ છે. ત્રીજી ફિલ્મ ‘સ્કિન’ જેનું દિગ્દર્શન : ઉર્વિન વ્યાસે કર્યું છે. આ ફિલ્મમાં અમદાવાદમાં મલ્ટીપ્લેક્સ સિનેમાના આવતા સિંગલ સીન થિયેટરોની જે હાલત થઈ છે તેની વાત કરતી દસ્તાવેજી ફિલ્મ ગુજરાતીમાં છે. આ કાર્યક્રમ ૨૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮, બુધવારના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં યોજાયો હતો.

પ્રસાદ
બુદ્ધિપ્રકાશ
સો વર્ષ પહેલાં

● સંકલન : થોમસ પરમાર

હાલની શિક્ષણપદ્ધતિની કેટલીક ખામીઓ*

જે ભયંકર યુદ્ધ અત્યારે બંધ પડ્યું છે તેની ખરી કટોકટીના સમયમાં પણ ગ્રેટબ્રિટન અને અમેરિકાની પ્રજાઓએ પોતાનો ઘણોખરો વખત શિક્ષણ સંબંધીના સર્વ પ્રશ્નો પર વિચાર કરવામાં રોક્યો હતો. આ હકીકત ઉપરથી એ પ્રશ્નોના મહત્ત્વનું પરિમાણ કલ્પી શકાશે. દરેક પ્રજાના ભાવી ગૌરવનો આધાર તે પ્રજાનાં બાળકો ઉપર રહેલો છે, કારણ કે આજકાલ નિશાળે ભણતાં બાળકો તે ભવિષ્યના શહેરીઓ છે, અને તેમને માથે ભારે ફરજો પડવાની છે. આ હકીકત પર, જો કે આપણા દેશમાં જરા પણ ધ્યાન અપાતું નથી, તો પણ તે ઘણી જ મહત્ત્વની છે. આમ હોવાથી, હાલનાં બાળકોને જો યોગ્ય પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ ઉપયોગી શહેરીઓ નીવડે એ નિર્વિવાદ છે. આથી ઉલટું, તેમના તરફ જો દુર્લક્ષ કરવામાં આવે તો તેઓ દેશની ઉન્નતિમાં અંતરાયરૂપ થઈ સમાજને પણ ભારે પડે. ટુંકામાં કહીએ તો, અત્યુત્તમ શિક્ષણપદ્ધતિને પરિણામે જ દેશ સમૃદ્ધિવાન થાય છે તેમજ તેને સર્વ દેશોના સમૂહમાં ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત થાય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં શિક્ષણ સંબંધી દરરોજ નવું પુસ્તક તૈયાર થાય છે, એટલું જ નહિ પણ હરહંમેશ આ વિષયના કોઈ પણ પ્રશ્નની નવીન બાજુનું વિવરણ છાપાંઓ તથા ભાષણો દ્વારા ચાલુ જ હોય છે; પરંતુ આપણે અહીં તો આવી પ્રગતિનો અભાવ જ નજરે પડે છે. શિક્ષણ સંબંધી : પ્રગટ થતા કોઈ રડ્યા ખડ્યા લેખો તેમજ વર્ષમાં એકાદ વાર ભરાતા શિક્ષકોના : સામાન્ય મેળાવડા સિવાય અન્ય કોઈ પણ ઉપયોગી કાર્ય આ દિશામાં થતું હોય એમ જણાતું નથી. આ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ જો લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહે તો પ્રજાની ઉન્નતિને ભયંકર હાનિ થયા વગર રહે નહિ.

હાલની શિક્ષણપદ્ધતિની મુખ્ય ખામી એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ પાસે તેમની ઘણી જ નાની વયમાં પોતાની માતૃભાષા પડતી મુકાવી પરભાષાનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, અત્રે સાત-આઠ વર્ષનાં નાનાં બાળકો જ્યારે અંગ્રેજી બાળપોથી શરૂ કરે છે તે વખતે તેમને પોતાની માતૃભાષાનું ઘણું જ થોડું-કહો કે નહિ જેવું-જ્ઞાન હોય છે. આ આત્મઘાતનું પરિણામ એ આવે છે કે માતૃભાષાનું સાહિત્ય વિકાસ પામી નથી શકતું તેમજ વિદ્યાર્થીઓને પ્રાચીન કાળનાં સુવિખ્યાત સાહિત્ય ગ્રંથોની ગંધ સરખી પણ નથી આવતી. આ કારણને લીધે આપણા હાલના વિદ્યાર્થીઓ દેશના ભૂતપૂર્વ સુવિખ્યાત વીરો અને વીરાડનાના ઉજવળ

* સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ મેગેઝીનના ઓક્ટોબર સને ૧૯૧૮ના અંકમાં આવેલા શ્રીયુત વી. સન્તનમ્ના “સ્ટ્રેથોટસ ઓન એડ્યુકેશન” નામના લેખનો અનુવાદ.

ચારિત્ર્યથી અજાણ રહે છે એટલું જ નહિ પણ તેમને આપણી જ્યોર્તિમય હિંદ ભૂમિના પ્રાચીન સુધારામાં વિશ્વાસ બેસતો નથી. પરભાષાનો અભ્યાસ કરવાથી નીચે પ્રમાણે લાભ થાય છે : -

૧. વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનમાં અલૌકિક વિસ્તૃતતા આવે છે.

૨. સરખામણીને અંગે તેઓ માતૃભાષાનાં ઉત્તમ લખાણોની મહત્તા તથા સૌન્દર્ય સમજવા શક્તિમાન થાય છે.

૩. જગત્માં સત્યપૂર્ણ અને ગૌરવયુક્ત સાહિત્યનો જે અખૂટ ભંડાર ભરેલો છે તે તેઓ હસ્તગત કરી શકે છે.

આ લાભો ઘણાંજરા સત્ય જ છે, પરંતુ તે પોતાના કરી લેવાની સ્થિતિ આવતા પહેલાં જ—એટલે કે માતૃભાષાનું અર્ધું પણ જ્ઞાન થતાં પહેલાં જ—આપણા વિદ્યાર્થીઓને પરભાષાનો અભ્યાસ કરવાનો હોવાથી છેવટે લાભને બદલે હાનિ થાય છે. પરભાષા પર હદ કરતાં વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર પડવાને લીધે તેમને માતૃભાષાના સુસંસ્કૃત સાહિત્યને કાલના કરાલ મુખમાં પડતું મૂકવાની તથા તેની તરફ જાણે અજાણે દુર્લક્ષ કરવાની જરૂર પડે છે, એટલું જ નહિ પણ સૌંદર્ય, પ્રજ્ઞા, અદ્ભુત લાગણીઓ અને ભવ્ય વિચારો દર્શાવનારી સુંદર ઉક્તિઓ તેમને પરભાષામાંથી જ ખોળી કાઢવાનો વ્યર્થ પણ ભારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

દરેક શિક્ષકની અગત્યની ફરજ એ છે કે તેમણે વિદ્યાર્થીઓના કુમળા—અને તેથી વળી શકે એવા—મગજમાં ઉચ્ચ આશયોનું આરોપણ કરવું. “બાળક એ મનુષ્યનો પિતા છે” એમ હોવાથી પહેલેથી જ તેના મગજમાં જો ઉમદા વિચારો સારીપેઠે ઠસાવવામાં આવે તો જ તે આગળ ઉપર ઉપયોગી શહેરી નીવડીને પોતાના કુટુંબ તથા મિત્રો પ્રત્યેની ફરજ સારી રીતે અદા કરી શકે, એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે તે માતૃભૂમિની ઉન્નતિ માટે પણ યોગ્ય પ્રયાસ કરી શકે. આથી ઉલટું, ઉચ્ચ આશયોને અભાવે તે બાળક આગળ ઉપર નિઃસત્ત્વ જીવન ગાળે અને છેવટે તે જગત્નું કલ્યાણ કરવા અશક્ત નીવડે. વિદ્યાર્થીઓ આગળ રામાયણ કે મહાભારતની

વાતો કહો, તથા વિદ્યાર્થીનીઓ સમક્ષ સીતા દમયન્તી અને સાવિત્રીનાં ઉત્તમ ચરિત્રો વર્ણવો તો તેમને ઘણો જ આનંદ થશે, એટલું જ નહિ પણ આ વાર્તાઓમાં જે સદ્ગુણો અને આશયોની સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય તે પોતાના કરી લેવા તેઓ મથશે; પરિણામે ખરેખર તેઓ વધારે ડાહ્યાં, વધારે પૂજ્યબુદ્ધિવાળાં અને સત્ત્વમય કાર્યો કરવામાં વધારે ઉત્સાહી થશે. આ પ્રમાણે તેઓ સંપૂર્ણતા પામવા પ્રયત્ન કરશે. આમ હોવાથી ન્હાની વયમાં જ બાળકોમાં આપણા પ્રાચીન વીરો તથા વીરાડગનાઓ તરફ પૂજ્યભાવ પ્રગટ થવો જોઈએ. ઉચ્ચ આશયો વિનાનું જીવન તે જીવન નથી. આ સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રી રોજર એસ્ચામ કહે છે કે “મધુરાં બાળકોનાં પવિત્ર અને સ્વચ્છ મન તાજા મીણ જેવાં હોવાથી તેમાં જે સુંદર અને સ્વચ્છ છાપ પડી શકે તે ચિરસ્થાયી રહે છે.” આપણી હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં ઉચ્ચ આશયોને સ્થાન મળતું નથી. શિક્ષણને ફક્ત પૈસો કમાવાના સાધન રૂપ જ ગણવામાં આવે છે; અને તેથી આપણાં બાળકો પોતાનું જીવન ફક્ત સાધારણ કોટિમાં જ ગાળે છે.

આપણા હાલના વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પોતાના શિક્ષકોનો એટલો બધો ભય પેશી ગયેલો હોય છે કે તેઓ વર્ગમાં શિક્ષક આગળ—જાણે એક ન્યાયધિશની આગળ ગુન્હેગાર ઉભો હોયની તેમ—ગભરાતા અને ગભરાતા રહે છે. તેઓ શાંત રહે છે ખરા, પરંતુ મનમાં તો જાણે તેમને મારી નાંખવાની તૈયારી થતી હોય તેમ તેઓ બંધીને છે; પરિણામે તેમને ગમે તેવું સારું શિક્ષણ આપવામાં આવે તોપણ તે તેમને નીરસ લાગે છે; અને તેથી શિક્ષણનો—ખરો હેતુ વ્યર્થ જાય છે, તેમજ તેમની માનસિક શક્તિઓ વિકાસ પામતી નથી. બાળકો તરફ પ્રેમભાવથી વર્તવાથી તેઓ વધારે આનંદથી શીખી શકે છે. આ બાબતમાં પ્રસિદ્ધ ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા સોક્રેટીસ કહે છે કે “બંધનોની અંદર... આપેલું કોઈપણ જાતનું શિક્ષણ ફળીભૂત થઈ શકતું નથી, કારણ કે કદાચ તે મગજમાં ઉતરે તોપણ ત્યાં તે લાંબો વખત ટકી શકતું નથી.” આપણા પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ તથા ગુરુકુલોએ પણ બીકથી શીખવવાની ખોટી અને નુકસાનકારક પદ્ધતિનો સ્વીકાર

કર્ચો નહોતો. તેઓ સર્વ વિદ્યાર્થીઓ તરફ પ્રેમભાવ રાખતા હતા. વળી, તે સમયમાં પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી તરફ સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું; તેનું માનસિક વલણ કઈ દિશામાં છે તે સારી પેઠે તપાસી તેને અનુરૂપ શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. પરંતુ, સામ્રાજ્ય સમયમાં તો પ્રથમ પદ્ધતિ નિયત કરી પછી સર્વ વિદ્યાર્થીઓને તે અનુસાર એક જ રીતે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આમાં ઘણો વખત તથા ઘણી મહેનત નકામી જાય છે. સત્ય એ છે કે શિક્ષણપદ્ધતિ શીખનારને અનુકૂળ થવી જોઈએ, નહિ કે શીખનારે બેળે બેળે શિક્ષણ પદ્ધતિને અનુકૂળ થવું.

હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં અનહદ માન પામેલા પરીક્ષારૂપી રાક્ષસે વિદ્યાર્થી વર્ગની સર્વ પ્રકારની શક્તિ ક્ષીણ કરી નાંખી તેને નિસ્તેજ બનાવી દીધો છે. આ રાક્ષસે હિન્દુસ્તાનની નિઃસત્ત્વ પ્રજાની નિર્બળ સંતતિને તદ્દન વીર્યહીન બનાવી દીધી છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. ગરીબ બિચારા વિદ્યાર્થીઓને રમતો રમતાં તેમજ આનંદમાં કલ્લોલ કરતાં પણ આ રાક્ષસની ભીતિ લાગી જાય છે, અને ઉંઘી ગયા પછી પણ સ્વપ્નામાં પણ, તે નિદર્શન દે છે. આમ છતાં પણ અવારનવાર થતી પરીક્ષાઓ કોઈ પણ જાતનું ઉપયોગી કાર્ય કરતી હોય એમ જણાતું નથી. તેઓ ઘડી કાઢેલી નિયમાવધિ અનુસાર, સારા નરતાના તથા ઉંચા નીચાના તફાવતની

દરકાર કર્યા વગર, મીલના સંચાની પેઠે, નીરસ રીતે પોતાનું કાર્ય કરે છે; પરિણામે આપણા વિદ્યાર્થીઓ સર્વદા અને સર્વથા નિર્વીચ થાય છે. તેમના હાથમાં કોઈ પણ પુસ્તક મૂકવામાં આવે તો તેઓ સ્વાભાવિક રીતે એમ જ પ્રશ્ન કરે છે કે “આ પુસ્તક પરીક્ષા માટે કામ આવશે કે ?” તેઓ ગમે તેવા સારા વિચાર દર્શાવનારા પુસ્તકનો અભ્યાસ પરીક્ષાની ઘંટીમાંથી પસાર કરવાના નીચા ઉદ્દેશ પુરતો જ કરે છે. આ અભ્યાસને લીધે પોતાનો માનસિક વિકાસ થશે કે નૈતિક બળ વધશે તે સંબંધી તેમને જરા પણ ખ્યાલ આવતો નથી.

આપણી હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કેટલીક ખામીઓ છે. આશા છે કે આ તથા બીજી ખામીઓ તરફ સર્વ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ તથા સિક્કો પોતાનું ધ્યાન દોરશે અને તે બધી દૂર કરવા બનતા પ્રયત્નો કરી આપણાં બાળકોનું શિક્ષણ આદર્શરૂપ બનાવશે. દેશના મહાન નેતાઓ પણ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં યોગ્ય સુધારા કરવાની સૂચના કરશે તો પ્રજાજનને અખૂટ લાભ થશે એ નિર્વિવાદ છે.

અનુવાદક,

પુનમચંદ કેશવલાલ શાહ

(જાન્યુઆરી, ૧૯૧૯ જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખવામાં આવી છે. સં.)

સાભાર સ્વીકાર

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	કિંમત (રૂ.માં)
૮.	સહિયારું જીવન	ફાધર વર્ગીસ પોલ	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૧૨૫
૯.	ચળિતર	નવનીત સેવક	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૨૯૫
૧૦.	પર્યાવરણની સમીપે	ફાધર વર્ગીસ પોલ	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૧૨૦
૧૧.	યુવા જોશ	મહર્ષિ દેસાઈ	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૧૩૦

નવાં પુસ્તકો : સંક્ષેપમાં

(૧) અંદરની આંખ (૨) બંધ તડકો (૩) ચમત્કારિક ફળ (૪) તેરા... તેરા... તેરા... (૫) ખરેખરી દોસ્તી = લેખક

હરીશ નાયક, ગુડબુક પબ્લિશર્સ, અમદાવાદ પ્ર. આ. ૨૦૧૭
મૂલ્ય પ્રત્યેકના રૂ. ૧૧૦

બાલ વાર્તાસાહિત્યમાં હરીશ નાયકનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. એમના બાલવાર્તાઓના ખજાનામાં પાંચસોથી વધુ પુસ્તિકો ઉપલબ્ધ છે. બાળકોને રસ, ગંમત અને જ્ઞાન મળે એવી ઢગલાબંધ વાર્તાઓ લખી છે. એમને બાળકો અને કિશોરીઓને એવી રસપ્રદ શૈલીમાં માંડીને સ-રસ વાર્તાઓ કહેતાં પણ આવડે છે બાળકોમાં એ બાલવાર્તા-દાદા તરીકે જાણીતા છે.

ઉપર્યુક્ત પાંચ બાલવાર્તાઓમાંથી થોડીક ઝલક જોઈએ. ‘અંદરની આંખ’માં ૨૫ વાર્તાઓ છે આ વાર્તાઓમાં જ્ઞાન સાથે ગમ્મતનો અનુભવ કરાવે છે. જેમ કે : વાઘ, સિંહ, દીપડા જેવાં ખતરનાક પ્રાણીઓથી ડરપોક શંભુ શિકારીવેશમાં સરકસમાંથી ભાગી ગયેલા સિંહને બનાવટી બંદૂકથી કેવી રીતે પકડી લાવી શિકારી સમ્રાટ બને છે તેની કથા છે. એ જ રીતે વ્યસનમુક્ત દ્વારા પગાર વધારો દૂર કરનાર લોકસેવક રવિશંકર મહારાજ બહારની ભૌતિક આંખ કરતાં અંદરનાં દિવ્ય ચક્ષુઓ કેવો આનંદ આપે છે, યોગ્ય સમયે ઈન્દિરા ગાંધીએ બંગલાદેશને આઝાદ કર્યો, ખાઉધરા ગોપાલજી, કોણ મોટું ઈન્દ્ર કે પૃથ્વીનો રાજા જેવી બોધકથાઓ નોંધપાત્ર છે.

‘બંધ તડકો’માં ૨૪ વાર્તાઓમાં છે તે પૈકી પગથી લખતાં, એમ. એ. થયેલા લેખક સુરેશ શર્મા, ‘સમય સાચવે તે પેશ્વા’, ‘તડકાને બંધ કેવી રીતે કરી શકાય.’, ‘દાઢી પર મધમાખીઓ રાખતા ભટ્ટજી, વિજ્ઞાનવીર વિક્રમ સારાભાઈ, દોડવીર મમ્મી ઇત્યાદિ વાર્તાઓ ધ્યાનપાત્ર છે.

‘ચમત્કારી ફળ’માં ૧૪ વાર્તાઓ પૈકી ‘પીડા અને પરમેશ્વર’, ‘ભક્તિમાં વળી હોડ કેવી ?’, ‘નમકહરામની હવેલી’, ‘મોત માગ્યું હસતાં હસતાં’, ‘ચમત્કારી ફળ’, ‘રાક્ષસ બન્યો, માનવનો મિત્ર !’ ઇત્યાદિ વાંચનક્ષમ છે. ‘તેરા... તેરા... તેરા...’ની ૨૧ બાલ વાર્તાઓમાં

‘નહીં ચાલે લાગવગ’, ‘જૂનું જ્ઞાન, નવું વિજ્ઞાન’, ‘સાધુ અને જ્ઞાન’, ‘ચમકદાર ચૂંટણી કથા’, ‘તેરા... તેરા... તેરા...’ વાર્તાઓ બાળકોને જ્ઞાન સાથે ગમ્મતના અનુભવ કરાવે છે.

‘ખરેખરી દોસ્તી’ની ૧૮ વાર્તાઓમાં ‘મલેરિયાનો મસીહા’, ‘મુક્તિ મેળવી, માછલી જાગી’, ‘દાસીપુત્ર : દેવપુત્ર દેહનો કોથળો, કોથળાનો દેહ ઇત્યાદિ ધ્યાન ખેંચે છે.

હરીશ નાયકની આ બધી બાલવાર્તાઓ બાળકોને ગમ્મત કરતાં-કરતાં જ્ઞાનનું ભાથું પૂરું પાડે છે.

સંતો – જ્ઞાનીઓની વાણી-પરવાણી : લે. માવજી કે. સાવલા રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ પ્ર. આ. ૨૦૧૭ મૂલ્ય રૂ. ૧૭૫

માવજી કે. સાવલાએ ગુજરાતી સાહિત્યને ૬૫ જેટલાં પુસ્તકોનું પ્રદાન કર્યું છે. આ પુસ્તિકામાં ૧૬ પ્રકરણો છે. તેમાં દક્ષિણની મીરાં : ચાંડાળ ઉર્ફે ગોદાએ બાલ્યાવસ્થાથી જ શ્રીકૃષ્ણને પતિ સ્વરૂપે માનીને ૧૮૩ જેટલા કૃષ્ણવિષક પદોની રચના કરી છે અને પોતાનું સમગ્ર જીવન કૃષ્ણને કેવું સમર્પિત કરેલું તે દર્શાવ્યું છે. એ જ રીતે પ્રેમપંથી સાધક સૂફી સંત બુલ્લેશાહ કવિએ ઈશકે મિજાજ અને ઈશકે હકીકી સૂત્રથી ભક્તિયોગથી પ્રેમમાર્ગની ઓળખ આપી છે આ ઉપરાંત ખોજા સંત સાજન ભક્ત, રહીમ, સ્વામી હરિદાસ, સંત ભૂરીબાઈ, મલૂકદાસ, સંત શાહ શુજા, અવધૂત આનંદઘનજી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ઇત્યાદિ અનેક સંતો અને જ્ઞાનીઓનો પરિચય આપીને તેમની જ્ઞાનવાણીનો પ્રકાશ પાડ્યો છે જે જિજ્ઞાસુઓને માટે ઉપયોગી છે.

રંગીન પતંગિયાં : લેખક ગૌતમ એ. મારુ, મુખ્ય વિકેતા રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ પ્ર. આ. ૨૦૧૭, મૂલ્ય રૂ. ૭૫

‘બાળકની અભિલાષા’ પછીનો આ બીજો કાવ્યસંગ્રહ છે. ગૌતમભાઈની દષ્ટિ પ્રભુએ લઈ લીધી હોવા છતાં આ પ્રજ્ઞાચક્ષુ કવિનાં કાવ્યો બાલ સામયિકોમાં પ્રગટ થતાં રહે છે તેનું આ ફળ છે. બાળકોને જ્ઞાન અને ગમ્મત પડે તેવાં કાવ્યો છે.

પ્રફુલ્લ મહેતા

પુસ્તક પરિચય

‘મોજમાં રહેવું રે !’ લે. રતિલાલ બોરીસાગર, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર. ૨૦૧૮, મૂલ્ય રૂ. ૧૩૦

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આંગળીના વેઢે ગણાય એટલા હાસ્યલેખકોના મહત્ત્વપૂર્ણ લેખાય તેવા હાસ્ય લેખકના અખબારી લેખનમાંથી ગાળી-ચાળીને લેખોની પસંદગી કરી અથવા પુનર્લેખન કે સુધારાવધારા કરી કેટલાક લેખોમાં જે-તે સમયનો સંદર્ભ દર્શાવતી નોંધ મૂકી તેને નવું સ્વરૂપ આપીને વાંચનક્ષમ લેખમાળાનાં પુસ્તકોનું હાસ્યનું નમણું નજરાણું પીરસનાર રતિલાલ બોરીસાગરના તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલ પુસ્તક ‘મોજમાં રેવું રે...’ની વાત આજ કરવી છે.

‘મોજમાં રેવું રે...’ સ્વ. તખતદાન રોહડિયા ‘દાન અલગારી’નું ભજનના ઢાળમાં લખાયેલ કાવ્યની ધ્રુવ પંક્તિ લેખકને ગમી જતા તેના પરથી પુસ્તકનું નામ રાખવામાં આવેલ હોવાનું લેખકે પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં કુલ ૨૮ હાસ્યલેખો આપણને મળે છે જે ખરેખર મોજ કરાવી દે તેવા છે. ઈ. સ. ૧૯૯૮થી ઈ. સ. ૨૦૦૩ના સમયગાળામાં ‘સંદેશ’ની રવિવારની સાપ્તાહિક પૂર્તિમાં લેખકે ‘મરક-મરક’ શીર્ષક હેઠળ હાસ્યરસની કોલમ લખી હતી. આ કોલમના લેખોમાંથી આ અગાઉ ત્રણ પુસ્તકો ‘તિલક કરતાં ત્રેસઠ થયાં’, ‘અમથું અમથું કેમ હસીએ’ તથા ‘ઝું હાસ્યમ્’ પ્રગટ થયેલ છે. આ શ્રેણીનું આ ચોથું પુસ્તક છે.

‘મોજમાં રેવું રે...’ પુસ્તકને જાણીતા સાહિત્યકાર અને કેળવણીકાર શ્રી મનસુખ સલ્વાની કલમે હાસ્યનું નમણું નજરાણું રૂપે પ્રશન્નતાપૂર્વકની પ્રસ્તાવના પ્રાપ્ત થઈ છે જેમાં તેઓ જણાવે છે કે હાસ્યનો નવ રસમાં સમાવેશ છે પણ હાસ્યલેખકો બહુ ગણનાપાત્ર લેખાતા નથી. એ ઉન્નતબદ્ધ વિદ્વાનોની મર્યાદા ગણાય. હાસ્ય પ્રજાના જીવનને નરવું અને સમતોલ બનાવે છે. કોઈ પણ ભોગે હસાવવા મથવું અને જીવનની વિચિત્રતા કે અતિશયતાને સૂક્ષ્મ રીતે દર્શાવીને વાચકને મરક-મરક સ્મિત કરાવતાં-કરાવતાં જાત અને જગતને નવી રીતે જોવા પ્રેરવું એ બંને વચ્ચે મોટું અંતર છે. એથી સૂક્ષ્મ

પ્રકારનું મર્માર્ણુ નિર્દેશ હાસ્યનું સર્જન કઠણ છે.

ઉત્તમ હાસ્ય લેખકમાં શ્લેષની ખૂબી સહજ હોય છે. ભાષાની આ સૂઝ એ હાસ્યલેખકની મોટી મૂડી છે. જે બોરીસાગરમાં ભરપૂર છે. જેમ કે ‘અમારા સાહેબ પાઠ્ય પુસ્તકમાં’ પાઠ ભણાવામાં બહુ કુશળ નહોતા, પણ તોફાની વિદ્યાર્થીઓને પાઠ ભણાવવામાં સિદ્ધહસ્ત હતા. આમાં ‘પાઠ ભણાવવો’ અને ‘સિદ્ધહસ્ત’ શ્લેષ વાચકને જરૂરથી સ્પર્શી જાય. પુસ્તકમાં આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળે છે. જુઓ આ દૃષ્ટાંતો – મારી નિર્જળા (માત્ર દૂધની) ચા, નોકરી વિષાદયોગ, ગાંગડુ નોકર જીવો, ફાઈવસ્ટાર કક્ષાનો ડાયાબિટીસ (મિષ્ટ પદાર્થ જોતાં એમનું) વિદ્યામિત્રીકરણ થઈ જાય. ગ્રેસફુલ્લી વૃદ્ધ થવું, સન માઈકા (માયડિયા) ઘરના માણસો (લિવિંગ સ્ટોક) (આપણી સંસ્કૃતિ) ઋણાનુબંધની સંસ્કૃતિ, (હેવું કરનારી), પ્રેરેડાઈઝ લિસ્ટ, (જમણો કાન) આઉટ ઓફ ઓર્ડર છે. ‘ઠ’ ગુણી દર્દી જેવાં ઉદાહરણો સ્મરણીય બની રહે છે. એને સમજવા વાચકમાં સજજતા અને સક્ષમતા જોઈએ. ભાષાનું બળ અને એનો સૂક્ષ્મ વિનિયોગ હાસ્ય લેખકના મુખ્ય ઓજારો હોય છે. સામાન્યપણે આપણને ભાગ્યે જ સૂઝે એવા શબ્દપ્રયોગો તેઓ અનાયાસે યોજે છે. ‘હસવાનો રિવાજ અમેરિકાથી આયાત કર્યો, બધું જીભને ટેરવે ચોંડાટી રાખવું, આપણે એટલે હું માનાર્થે, કઠણ પ્રશ્નોના નરમ ઉત્તરો, પત્નીની અસ્ખલિત વાક્યાં, બાવા જાળાંની વેબસાઈટ – આ ઉદાહરણોથી પરખાય છે કે ભાષા લેખકને સહજપણે વશ છે.

ગાંધીજીએ ‘સત્યના પ્રયોગો’ લખ્યા હતા તો બોરીસાગરે ‘અસત્યના પ્રયોગો’ લખ્યા. આખી નિબંધ વર્તમાનના ભ્રષ્ટ વ્યવહારોને ખુલ્લો પાડનારો છે, પરંતુ હાસ્યલેખકનું માધ્યમ જુદું છે. એ તો પરિસ્થિતિને એવી રીતે રજૂ કરે છે કે તેમાં નિમિત્ત હોય તે પણ વાંચીને હસી શકે. ‘હળવાં અસત્યો’નો આ નમૂનો બોરીસાગરના હાસ્યને બરાબર પ્રગટાવે છે. બોરીસાગરે પોતાનો પથ પોતે જ કંડાર્યો છે. એનું મૂળ રહસ્ય એ લાગે છે કે એની સૃષ્ટિનો નાયક ‘કોમનસેન’ છે. જે ભોળો છે. એમ વાંકો

પણ છે. બધી મર્યાદા પછી પણ ચાહવા યોગ્ય છે. લેખક જાત ઉપર તેમ પરિસ્થિતિ ઉપર હસી શકે છે. વકીભૂત થયેલી આ સૃષ્ટિ એના મૂળ રૂપને અને એમાંથી અવતરેલા નવતરૂપને પ્રગટાવી હાસ્ય પૂરું પાડે છે. એવા હાસ્યમાં લેખકની જીવન દૃષ્ટિનો પણ પરિચય મળે છે. સાચો હાસ્યલેખક હસતો ફિલસૂફ હોય છે. તે જીવનના એવા ખૂણા પ્રગટ કરે છે જેના તરફ સામાન્યપણે આપણું ધ્યાન જતું નથી. મનુષ્ય સ્વભાવ, વલણ તેમજ કાર્યમાં બધું પ્રમાણસરનું હોય છે તે ઈચ્છવા યોગ્ય છે. પણ એવું હોતું નથી. એમાં રહેલી અપ્રમાણસરતાને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળો હાસ્યલેખક પારખી જઈને એને પ્રગટ કરતો હોય છે. રતિલાલ બોરીસાગર આવા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા માર્મિક અભિવ્યક્તિવાળા અને જીવનને સ્વસ્થપણે પારખનારા અગ્રણી અને વિશિષ્ટ હાસ્યલેખક છે. તેમણે પોતાની હાસ્યધારાના કોઠા જાતે આંકેલા છે.

રતિલાલ બોરીસાગરની બહુશ્રુતતા વિખ્યાત છે. જે એમના હાસ્યલેખોને નવું પરિમાણ પૂરું પાડે છે. એમની દૃષ્ટાંત પ્રણયતા પ્રસ્તુત ઘટનાને નવા નવા સંદર્ભોમાં પ્રકાશિત કરે છે. કાવ્યપંક્તિઓ, વાક્યો, તેમનામાં અનાયાસ યોજાય છે. હાસ્યલેખક તરીકે બોરીસાગર એવા વિષયો ઉપસાવે છે જે ભાગ્યે જ આપણા ધ્યાનમાં આવે. અજાણ કે અતિ સામાન્ય બાબતોનો તેઓ એવી રીતે વિનિયોગ કરી શકે છે કે વાંચીને આપણે પ્રસન્ન

થઈ જઈએ. મનુષ્યસ્વભાવનું અવલોકન અને એની વિશિષ્ટ અભિવ્યક્તિ હાસ્યલેખકનું કેવું બળ બની રહે તેનાં દૃષ્ટાંતો બોરીસાગરના લગભગ બધા લેખોમાં મળશે. બીજા કોઈ પણ સાહિત્ય સ્વરૂપ કરતાં હાસ્ય લેખનમાં અવલોકન શક્તિ વધુ સૂક્ષ્મ, વ્યાપક અને સચોટ હોવી જરૂરી ગણાય કારણ કે મનુષ્યમાં રહેલાં અવળચંડાઈ, અપ્રમાણિકતા, અનુદારતા કે અસત્યને પારખવામાં જ હાસ્યલેખકની વિશેષતા છે. બોરીસાગરમાં આ ગુણ ભરપૂર છે.

હાસ્યલેખક તરીકે બોરીસાગરમાં વસ્તુનું વર્ગીકરણ વિભાગીકરણ કે પરિસ્થિતિની વિપરીતતા પડખોપડત મૂકીને હાસ્ય નિપજાવવાની સૂઝ અને પ્રતિભા છે. એ માટે લેખકમાં બહુશ્રુતતા, મનુષ્ય સ્વભાવની બારીકીઓની પરખ, વિસંગતિને પારખીને તેને વિવિધ સંદર્ભમાં રજૂ કરવી, પરિચિતમાં રહેલું અપરિચિત ઉદ્ઘાટિત કરવું વગેરે લક્ષણો એવાં ખીલ્યાં છે કે તેઓ આપણા પ્રથમ પંક્તિના હાસ્ય લેખકોમાં સ્થાન પામી શક્યા છે. આ સંગ્રહ એના દૃષ્ટાંતરૂપ છે. હાસ્ય સાહિત્યના દુર્લભ વૈભવ સમું આ પુસ્તક પ્રગટ કરવા બદલ ગૂર્જર સાહિત્યના કાર્યાલય અને લેખક બંને ધન્યવાદને પાત્ર છે.

નટવર હેડાઉ

સાભાર સ્વીકાર

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	કિંમત (રૂ.માં)
૧૨.	બાપા વિશે	લાભશંકર ઠાકર	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૧૨૫
૧૩.	ગુજરાતી રેખાચિત્રો	ડૉ. પન્ના ત્રિવેદી	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૩૩૫
૧૪.	સ્વામી વિવેકાનંદ - સુવિચાર નિર્ઝર	મંજુલા સી. મહેતા	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨ બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૯૫

પ્રયોગશીલતાની દીવાદાંડી ચતુષ્કલ (ચતુષ્કલ - ગઝલસંગ્રહ - સોલિડ મહેતા - લટૂર પ્રકાશન - ભાવનગર)

તાજેતરમાં તરોતાજા ગઝલસંગ્રહ ચતુષ્કલનું પ્રાગટ્ય થયું છે. શાયરના પૂર્વગઝલ સંગ્રહમાં વિવિધ છંદોનો પ્રયોગ - ઉપયોગ થયો છે. ડીંગળી, ઝૂલણા, ગુલબંકી, ભૂજંગી, શિખરણી, ઇન્દ્રવજા, છંદોનો ગઝલ બંધારણમાં કરવામાં આવ્યો છે. છંદોનો ઉપયોગ ગંભીરતાપૂર્વક કર્યો છે.

ગુજરાતના કોઈ શાયરે આ છંદોને ગઝલમાં પ્રયોજ્યા હોય તે ધ્યાનમાં - જાણમાં નથી, ગઝલની મુદ્દાને જરાય ઘસારો ન લાગ્યો હોય તે રીતે છંદોને ગઝલમાં ગૂંથી લીધા છે. ગઝલનું અસ્સલરૂપ જળવાય રહે છે.

‘ચતુષ્કલ’ સોલિડ મહેતાનો પાંચમો ગઝલસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહ ચાલીસ રચનાઓની ફૂલદાની છે.

આ સંગ્રહે સચવાયેલી ગઝલોની વિશેષતા એ છે કે આ રચનાઓ માત્ર આઠ માત્રા (ચાર ગુરુઓના) સ્તંભ પર ઝીલાઈ છે. આ નાના ફલકમાં શાયરે ભાવ-સ્પંદન બા-ખૂબી જાળવ્યાં છે.

પ્રયોગશીલતાની પરવા કર્યા વગર પ્રયોગપ્રીતિનો મોહ છોડીને સાવ સ્વાભાવિક રીતે, ભાવોર્મિ આ ટૂંકી બહેરની ગઝલમાં સચવાય છે. ભાવસભર છે આ ગઝલો !

થોડો તારો	જ્યાં સંપ હશે	કીડીને કણ	ગણેશ ઉત્સવ
થોડો મારો	ત્યાં વેર નથી	હાથીને મણ	ઑર થયો છે
પ્રેમ પદારથ	સોલિડ માટે	બાદ થયા છે	નાચ ગાનનો
છે સહિયારો	તું ગેર નથી	ક્ષણમાંથી ક્ષણ	દોર થયો છે.

વિષયની વિવિધ-વૈવિધ્ય તો છે પરંતુ ભાવસભર અભિવ્યક્તિ પણ છે.

મકતાના શે’રમાં શાયરે પોતાનું તખ્તલુસ સહજ રીતે પ્રયોજ્યું છે !

ઘરના નાકે	સોલિડ મનથી	ઘાસ સમયનું	સોલિડ સાથે
વળતો રસ્તો	મળતો રસ્તો	ચરતો રસ્તો	ફરતો રસ્તો

ગઝલના સાંગોપાંગ ઘડતરમાં તખ્તલુસથી વધારો થયો છે, ઘસારો નહીં !

ગઝલના નાનકડાં પોત પર ભાવરંગની ભાતીગળ ભાત ઊપસે છે. અરે ! નખશિખ ગઝલ અવતરી છે ! રદીફ-કાફિયા જાળવીને ગઝલની સમગ્રતાને સાચવીને શાયરે સર્જન કર્યું છે.

સર્જન કે અન્ય કળામાં, સર્જક કે કલાધર પોતાની આગવી અભિવ્યક્તિ કે રજૂઆત દ્વારા પ્રતિભા ઉપસાવે છે. પોતિકી ઓળખ પ્રગટાવે છે. શાયર સોલિડ મહેતા આ ‘ચતુષ્કલ’ સંગ્રહની રચનાઓ થકી પોતાની શાયર તરીકેની સોલિડ ઓળખ ઉપસાવે છે. માત્ર આઠ માત્રા-ચાર ગુરુઓનો આધાર લઈને કવિ ગઝલ-જગતમાં અદકું સ્થાન જાળવે છે. પ્રયોગશીલતાની દીવાદાંડી બને છે આ ચતુષ્કલ ગઝલસંગ્રહ !

ભૂપતરાય ઠાકર ‘ઉપાસક’

(અનુસંધાન પૃ. ૬૦નું ચાલુ)

આર્ટ્સ કૉલેજના સ્થાપક આચાર્ય શ્રી યશવંત શુક્લના શબ્દો યાદ કરવા જેવા છે : ‘હીરુભાઈ સંસ્થાથી અભિન્ન આચાર્ય હતા. તેમણે તેમના વર્તન, કાર્ય અને સંબોધનથી એક ઉત્તમ આચાર્યની ગરજ સારી... તેઓ આચાર્યપદેથી

વિદાય લે તેમાં એક પ્રકારનો વિશાદ અનુભવાય છે.’ આ લાગણી શ્રી હીરુભાઈ ભટ્ટે દુનિયામાંથી વિદાય લીધી છે ત્યારે પણ અનુભવાય છે.

— સંજય શ્રીપાદ ભાવે, અમદાવાદ ૦૨ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૯

સંસ્થાવૃત્ત

જૈન વિશ્વકોશ – Encyclopaedia

આગમ દિવાકર રાષ્ટ્રસંત પૂ. નમ્રમુનિજી મહારાજની પ્રબળ પ્રેરણા, પરામર્શક તરીકે શ્રી સાધ્વી શ્રી આરતીબાઈ તથા સંપાદક પદ્મશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ અને શ્રી ગુણવંત બરવાળિયાના સહયોગથી પૂજ્યશ્રી નમ્રમુનિજીના જન્મોત્સવે જૈન વિશ્વકોશ ભાગ ૩-૪નું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું. જૈન વિશ્વકોશ એટલે જૈન ધર્મની તમામ બાબતોને આવરી લેતો કોશ. આમાં પ્રત્યેક સંપ્રદાયનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. વિશ્વકોશ એ અંગ્રેજી શબ્દ Encyclopaediaનો આધુનિક ભારતીય પર્યાય છે. જૈન વિશ્વકોશમાં અનેકવિધ વિષયોની ગહન, સૂક્ષ્મ, શાસ્ત્રીય તર્કબદ્ધ વિચારણા કરવામાં આવી છે.

જૈન વિશ્વકોશ ભાગ ૩-૪ની કેટલીક ખૂબીઓ જાણવાનું સાહજિક રીતે મન થાય. આ ગ્રંથોમાં ચંદ્ર વિશેના અનેકવિધ લેખો છે, એ જ રીતે જૈન ધર્મનું આગવું જ્યોતિષશાસ્ત્ર પણ છે. આ ઉપરાંત જિનાલયના નિર્માણ માટે જમીન મેળવવાથી માંડી પ્રતિષ્ઠા સુધીના દરેક કાર્યસંબંધી મુહૂર્તોનું અત્યંત સૂક્ષ્મતાથી નિરૂપણ કર્યું છે. એમાં સામુદ્રિકશાસ્ત્ર અને હસ્તરેખાશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. છંદશાસ્ત્રની પણ ચર્ચા આ જૈન વિશ્વકોશમાં મળે છે. જૈન ભૌતિકવિજ્ઞાન અને અનેક સંપ્રદાયોની વિવિધ દીક્ષાવિધિનું વર્ણન છે.

શ્રમણ જૈન સંસ્કૃતિથી શરૂ થયેલી જૈન ચિત્રકલાનો સમગ્ર ઇતિહાસ આલેખવામાં આવ્યો છે, તો એના તાંત્રિક પટો, વિજ્ઞપ્તિ પત્રો વગેરેનો આગવો મહિમા છે. આમાં અનેકવિધ કથાનકો પણ મળે છે. અને રાસફાગુ જેવી સાહિત્યિક કૃતિઓની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

જૈન સ્વાતંત્ર્ય સેનાની, જૈન મંત્રીઓ, રાજવીઓ, નેતાઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, લેખકો, આચાર્યો, સતીજીઓ, તથા વિદેશમાં જૈન ધર્મની વિગતો, મંદિરો અને સ્થાપત્યો ઉત્તમ શ્રાવક – શ્રાવિકાની વિગતો મળે છે.

જૈન વિશ્વકોશ એ એક અર્થમાં જૈન સંસ્કૃતિના આકાશને દર્શાવે છે જેમાં જ્ઞાનીપુરુષો, દાનેશ્વરીઓ અને સમાજસેવકોનાં ચરિત્રો પણ ગૂંથી લેવામાં આવ્યા છે, તો

ધર્મની ક્રિયાઓ બતાવનારી પરિભાષાઓ પણ સમજાવી છે જૈન વિશ્વકોશના ત્રીજા ખંડમાં ૨૭૪ જેટલા જુદાંજુદાં વિષયો પર તજજ્ઞોએ લખેલાં લખાણો છે. એંસીથી વધુ લેખકોએ આને માટે પોતાની કલમ ચલાવી છે અને આર્ટ પેપર પર ફોર કલરનાં ૧૬૪ ચિત્રોથી આ ગ્રંથ સુશોભિત છે, તેના ચોથા ભાગમાં ૨૮૬ જેટલા લેખો છે. વિદેશમાં આવેલા જૈન મંદિરોની હૂબહૂ તસવીરો છે અને આમાં ૭૦ જેટલા લેખકોએ યોગદાન આપ્યું છે તથા ફોર કલર પ્રિન્ટિંગ સાથે આર્ટ કલરમાં ૨૦૦ ચિત્રો પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે. જનસામાન્યને સમજાય તેવી શૈલીમાં આ બે ભાગ રજૂ થયા છે.

શ્રી. આર. ટી. સાવલિયા
પ્રીતિ નયન પંચોળી
ભો. જે. વિદ્યાભવન

પૂર્વ આચાર્ય હીરુભાઈ ભટ્ટનું અવસાન

અમદાવાદની શ્રી હરિવલ્લભદાસ કાળિદાસ આર્ટ્સ કોલેજના પૂર્વ આચાર્ય શ્રી હીરુભાઈ ભટ્ટનું ૧૭ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮ની સાંજે ૮૦ વર્ષની વયે, ટૂંકી માંદગી બાદ, માણેકબાગ સોસાયટીના તેમના નિવાસસ્થાને સ્વજનોની વચ્ચે અવસાન થયું. શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજના જ પૂર્વ વિદ્યાર્થી એવા શ્રી હીરુભાઈ એ કોલેજમાં અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે ૧૯૬૨માં જોડાયા અને ૧૯૯૮માં પાંચ વર્ષ માટે આચાર્ય તરીકે દૃષ્ટાન્તરૂપ કામગીરી બજાવીને નિવૃત્ત થયા.

શ્રી હીરુભાઈ એક અધ્યયનશીલ અધ્યાપક અને કાર્યક્ષમ આચાર્ય હતા. વહીવટમાં તેઓ ચોકસાઈ અને સમયપાલનના આગ્રહી હતા. અધ્યાપકો પાસેથી તેઓ જે સજ્જતા, નિયમિતતા અને નિષ્ઠાનો આગ્રહ રાખતા, તે તેમની પોતાની કાર્યપદ્ધતિમાં પણ જોવા મળતી. વહીવટ અને વ્યાખ્યાનો માટેની પૂર્વતૈયારી, હંમેશાં શુભ-સ્વચ્છ વસ્ત્રપરિધાન તેમ જ વાણી-વર્તનની દૃઢ સંસ્કારિતા ભટ્ટસાહેબની ખાસિયતો હતી. શ્રી હ. કા.

(અનુસંધાન પૂ. પલમે પાને)

સાહિત્યવૃત્ત

વિશ્વકોશમાં કાશ્મીર અંગે શ્રી સંજય
ભાવસારનું વક્તવ્ય

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે કાશ્મીરમાં બિનરાજકીય, બિનધાર્મિક અને વિશ્વહિતને દષ્ટિમાં રાખીને કાર્ય કરી રહેલા શ્રી સંજય ભાવસારે ‘કાશ્મીર : પડવાની સંભાવનાનો પ્રદેશ’ એ વિશે વક્તવ્ય આપતાં કહ્યું કે કાશ્મીરની પરિસ્થિતિને અનુસરીને એક ટૂંકાગાળાનો અને એક લાંબા સમયનો એમ બે પ્લાન તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ કૃષિ, આર્ટ એન્ડ કાસ્ટ વગેરેની પ્રવૃત્તિ યોજીને ‘આપ હમારે હૈ, યાનિ કાશ્મીરી હમારે હૈ’નો ભાવ સાર્થક કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. આ માટે વિશ્વગ્રામના પચીસ સાથી મિત્રો, જેમાંના મોટા ભાગના શિક્ષકો હતા, તેઓ ત્રણ અઠવાડિયાં માટે અનંતનાથ જિલ્લાનાં ગામડાંઓની પચીસ શાળાઓમાં જઈને સર્જનાત્મક, રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા બાળકો, શિક્ષકો અને લોકો સાથે સંવાદ યોજીને આવ્યા છે. એ જ રીતે કાશ્મીરના ત્રણ યુવાન અને એક યુવતીને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અભ્યાસ અર્થે અહીં બોલાવ્યાં છે. જેમની સઘળી જવાબદારી સ્વીકારવામાં આવી છે. વિનોબાજીની કાશ્મીરની યાત્રા દરમિયાન તેમના દ્વારા અપાયેલાં પ્રવચનોનું સંકલન ‘મોહબત કા પૈગામ’નો ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર થઈ રહ્યો છે. કાશ્મીરની પાંચ શાળાઓને સ્માર્ટ ક્લાસરૂમ બનાવવાનું અને પચીસ શાળાઓમાં પુસ્તકાલય આપવાનું તેમજ જરૂરતમંદ બાળકોને આર્થિક સહયોગ આપવાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતમાં કાશ્મીરના શિક્ષકોની શિક્ષણયાત્રા યોજાશે અને હવે પછી આગામી દિવસોમાં કાશ્મીર લર્નિંગ રિસોર્સ સેન્ટર બનાવવાનું વિચારી રહ્યા છીએ. ત્યાંની શાળાઓમાં પ્રયોગશાળાઓ બનાવવાનો પણ સંકલ્પ છે. પેઇન્ટિંગ, ડ્રામા, સંગીત, ઓરીગામી, પપેટ વગેરેના વર્કશોપ યોજવામાં આવશે. આ રીતે કાશ્મીરના લોકો સાથે વ્યાપક સંવાદ યોજવાના પ્રયત્નોને સુંદર પ્રતિસાદ સાંપડી રહ્યો છે. શ્રી પ્રીતિબહેન શાહે વક્તાનો પરિચય આપ્યો અને વિશ્વકોશના ટ્રસ્ટી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ

અભિવાદન કર્યું. આ કાર્યક્રમ ૧૨ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮, બુધવારના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં યોજાયો હતો.

વિશ્વકોશમાં યોજાયેલું ‘મહાત્મા અને મીરાંબહેન
– એક અનન્ય મૈત્રી’ એ વિશે સોનલ પરીખનું
વ્યાખ્યાન

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં બહુશ્રુત વિદ્વાન, ઇતિહાસવિદ અને સાહિત્યસર્જક શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખની સ્મૃતિમાં આયોજિત વ્યાખ્યાનમાં શ્રી સોનલ પરીખ ‘મહાત્મા અને મીરાંબહેન – એક અનન્ય મૈત્રી’ એ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું જેમાં એમણે એમના વક્તવ્યમાં કહ્યું કે મહાત્મા ગાંધી અને તેમના વિદેશી શિષ્યા મેડલિન સ્લેડ, જે પાછળથી ‘મીરાંબહેન’ નામે જાણીતાં થતાં હતાં, એમની વચ્ચેના અજબ અને અનન્ય અનુબંધ હતો. ઇંગ્લેન્ડના રહેવાસી અને બ્રિટિશ નૌકાદળના એડમિરલનાં પુત્રી મેડલિન સ્લેડ બાળપણથી ગંભીર અને કશુંક અર્થપૂર્ણ શોધતાં હતાં. એ શોધ તેમને ભારત લઈ આવી. તેઓ મહાત્મા ગાંધીનાં પુત્રી અને શિષ્યા બન્યાં અને એમનાં રચનાત્મક તેમજ રાજકીય કાર્યોમાં અગત્યનાં સાથી બની રહ્યાં. તેમને ‘મીરાં’ નામ મહાત્મા ગાંધીએ જ આપ્યું હતું અને તેમણે પોતાના અદ્ભુત સમર્પણ વડે એ નામને સાર્થક પણ કર્યું હતું. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ દરમિયાન મીરાંબહેને અનેક વાર જેલવાસ વેઠ્યો હતો.

૧૯૪૨ની ‘હિંદ છોડો’ લડત પછી મીરાંબહેન મહાત્મા ગાંધી સાથે આગાખાન પેલેસમાં કેદ હતાં. કર્તૂરબા અને મહાદેવભાઈના મૃત્યુ પછીની મહાત્મા ગાંધીની વેદનાના સાક્ષી હતાં. આ કેદની અવધિ પૂરી થયા બાદ મીરાંબહેન હિમાલય ચાલ્યાં ગયાં હતાં અને ત્યાં ગાંધીવિચારો મુજબ ખેતી, પશુપાલન અને ગામડાંને આત્મનિર્ભર કરવા માટે કાર્યરત બન્યાં હતાં.

મહાત્મા ગાંધીના મૃત્યુ બાદ પણ મીરાંબહેને ૧૧ વર્ષ સુધી ભારતમાં રહી સેવાકાર્યો કર્યાં હતાં. નવી

(અનુસંધાન પૂ. પરમે પાને)

એક શાહુકારનું બે જણ પાસે લેણું હતું. એક જણ પાસે પાંચસો દીનાર અને બીજા પાસે પચાસ. પણ દેવું વાળવાનું તેમની પાસે કંઈ સાધન નહોતું એટલે શાહુકારે બંનેનું દેવું માફ કર્યું.

– ઈસુ ખ્રિસ્ત, બાઈબલ

રૂપિયા સાચવવાથી સચવાતા હોય છે. જેને ને તેને આપ આપ કરવાથી આખું ગામ માગવા દોડી આવે, ભિખારી બનાવી દે. લેવું અને દેવું એ લોકવ્યવહાર પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યો આવે છે. લેનારા ગરજવાળા હોય છે. ગરજ શોષણને નોતરું આપે છે. તેથી ગરજવાનનો લાભ-ગેરલાભ ઉઠાવનારા પણ નીકળી આવતા હોય છે. હજી સુધી આ શોષણને સદંતર બંધ કરી શકાયું નથી. લેતી વખતે ગરજ માણસ ગમે તેટલા ખાતરીવાળા વાયદા કરે, પણ એ ભાગ્યે જ પૂરા થતા હોય છે.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

તમે જે કાંઈ આવક કરો છો તેમાંથી બચત કરો તે દ્વારા મૂડી નિર્માણ થાય છે. મૂડી ઊભી કરવા માટે સરખસ ઊભો કરવો પડે. તમામ સરખસ એટલે શોષણ એમ માનવાનું નથી. આર્થિક વિકાસની દિશામાં આડે આવતું મુખ્ય પરિબળ મૂડીની અછત છે. ગરીબ દેશોમાં મૂડી ઓછી હોવાથી ધનિક દેશો નફાની શોધમાં ગરીબ અને વિકસતા જતા દેશોમાં વ્યાપાર ઉદ્યોગ સ્થાપે છે. આ માટે તેઓ ગરીબ દેશમાં મૂડી લઈ આવે છે. કારણ કે ગરીબ દેશોમાં તેમને વધુ નફો પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે ત્યાં અંગ્રેજોએ ચા, કોફી વગેરે પ્લાન્ટેશનક્ષેત્રે ઘણું મૂડી રોકાણ કર્યું હતું. આર્થર લેવીસ નામના અર્થશાસ્ત્રીએ મૂડી અને મૂડીના જથ્થાને વધારવા માટે બચતનો દર વધારવાનું સૂચન કર્યું. ગરીબો કરતાં ધનિકો વધુ બચત અને વધુ મૂડીરોકાણ કરી શકે છે. માટે ધનિકો અને મધ્યમ વર્ગને ઉત્તેજન આપવું. મૂડી આકાશમાંથી અધર ટપકતી નથી. બચત કર્યા વિના આપણો આર્થિક વિકાસ થશે નહીં. એટલે તમે જે આવક કરો છો તેના વપરાશમાં સંયમ રાખીને અમુક રકમ ભવિષ્ય માટે બચાવો.

– ધવલ મહેતા

સરકારોએ ઘણા લાંબા સમયથી ખેતીને તરછોડે રાખી છે. ખેતીમાં જરૂરી મૂડી રોકાણ તથા વેચાણ, ધિરાણ વગેરે બાબતોના સંસ્થાકીય સુધારા ભાગ્યે જ થયા છે. ખેડૂતોના આપઘાતો આ બાબતનો પુરાવો છે. આંધ્રમાં સ્વસહાય જૂથો દ્વારા સસ્તું ધિરાણ પૂરું પાડી વંચિતોને શાહુકારોની વ્યાજબોરીમાંથી બચાવવાના હતા. આ યોજનામાં એસ. કે. એસ. નામની ધંધાકીય પેઢી એવી ઘૂસી ગઈ કે શાહુકારોનેય પાછા પાડી દીધા. વળી ખેડૂતોએ આપઘાત કરવા માંડ્યા.

– રોહિત શુક્લ

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

બી-૪૦૩, મોતી પેલેસ પ્લસ, પેટ્રોલપંપ પાસે, વંથલી રોડ, ટીંબાવાડી, મુ. જૂનાગઢ.

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

પુસ્તકોની યાદી

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	પુસ્તકની કિંમત
૧.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૧	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૫૦
૨.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૨ પૂર્વાધ	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૮૦
૩.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૨ ઉત્તરાર્ધ	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૮૦
૪.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૩	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૮૦
૫.	મોત ઉપર મનન	સ્વ. ફીરોઝ કાવસજી દાવર	૭૫
૬.	Descriptiv Catalogsanskrit Manuscripts Part-II	ડૉ. પ્રિયબાલા શાહ	૧૩૫
૭.	Descriptivy Catalogsanskrit Manuscripts Part-I	ડૉ. પ્રિયબાલા શાહ	૧૨૦
૮.	Descriptiv catalog of Arabic And Persian Manuscripts part-II	Shri Rasikalal C. parikh	૭૫
૯.	Descriptiv catalog of Arabic And persian Manuscripts part-I	Shri Rasikalal C. parikh	૯૬
૧૦.	History of Gujarat Vol.-III	M. S. Commissariat	૨૫૦
૧૧.	સૂફીમત (બીજી આવૃત્તિ)	ડૉ. છોટુભાઈ રણછોડજી નાયક	૧૪૦
૧૨.	સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨૦૦
૧૩.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૧ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૩૦
૧૪.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૨ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૮૦
૧૫.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૩ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૫૦
૧૬.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૪ (પ્રથમ આવૃત્તિ)	જયકુમાર શુક્લ	૧૫૦
૧૭.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૫ (પ્રથમ આવૃત્તિ)	જયકુમાર શુક્લ	૨૫૦
૧૮.	અખો એક અધ્યયન	ઉમાશંકર જોશી	૧૪૦
૧૯.	પુરાણોમાં ગુજરાત	ઉમાશંકર જોશી	૨૦૦
૨૦.	મહાકવિ કાલિદાસ		૧૫૦
૨૧.	વિદ્યાપુરુષનો વાક્યપ્રસાદ	રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	૩૦૦
૨૨.	અમદાવાદનો ઇતિહાસ	મગનલાલ વખતચંદ	૧૧૦

બુદ્ધિપ્રકાશ જાન્યુઆરી ૨૦૧૯ Regd. under Postal Registration No.

GUJ-160/2018-2020 Valid upto 31 December 2020

Posted at Ahmedabad P.S.O. on 21st each month. RNI No. 15009 / 59

www.bankofindia.co.in

**TAKE A BIG LEAP
CONFIDENTLY WITH**

BOI SME Loans

STAR SME CONTRACTOR CREDIT LINE

STAR SME EDUCATION PLUS

STAR SME AUTO EXPRESS

STAR SME LIQUID PLUS

Bank of India
Relationship beyond banking

*Terms and conditions apply.